

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК ХХІV

ВІННИЦЯ

2016

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО

ISSN 2411-2143

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XXIV

ВІННИЦЯ
2016

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 24. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 362 с.

Збірник включений до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України №528 від 12.05.2015 р.)

Видання включено до міжнародної наукометричної бази INDEX COPERNICUS

Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17.10.2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. №1380)

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол №12 від 24 лютого 2016 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

О.А. Мельничук – доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
А.В. Войнаровський – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
С.Д. Гальчак – доктор історичних наук, професор;
В.М. Даниленко – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
О.А. Коляструк – доктор історичних наук, професор;
П.М. Кравченко – кандидат історичних наук, доцент;
О.І. Криворучко – кандидат історичних наук, доцент;
Казімеж Латак – доктор габілітований, професор (Польща);
Г.Г. Лазько – доктор історичних наук, професор (Білорусь);
Лех Мруз – доктор габілітований, професор (Польща);
Ю.І. Поп – доктор історичних наук, професор;
О.П. Реєнт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
І.М. Романюк – доктор історичних наук, професор;
Ю.С. Степанчук – кандидат історичних наук, доцент.

Адреса редакційної колегії:

21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323. тел. (0432) 26-71-33.
e-mail: naukzapvdpu@meta.ua; <http://www.naukzapvdpu.esy.es>

Відповідальні за випуск: О.А. Мельничук, А.В. Войнаровський.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Т.В. Кузнець – доктор історичних наук, професор;
К.І. Левчук – доктор історичних наук, професор;
Г.М. Стародубець – доктор історичних наук, професор.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бороденко О. А. Особливості типологічної структури домогосподарств сільських мешканців Полтавського полку (за матеріалами сповідних розписів 1775 р.)	13
Андріяка Г. О. Внесок приказів громадської опіки у розбудову системи медичного обслуговування населення України наприкінці XVIII – XIX ст.	17
Шатковська І. С., Фрицюк В. М. До питання історії розвитку російської музичної педагогіки (на прикладі діяльності М.А.Римського-Корсакова та П.І.Чайковського)	25
Кукуруза А. В. Система духовної освіти для жінок православного сповідання в кінці XIX – на початку XX ст.: статистичні виміри	31
Янчук М. М. Освітній процес у початкових церковних школах XIX ст.	37
Тацієнко В. С. Сім'я православного парафіяльного духовенства Київської єпархії XIX – початку XX ст.	42
Кузнець Т. В. Церковний спів в системі духовної освіти Київської єпархії XIX – початку XX ст.	47
Цецик Я. П. Політика російських чорносотенців відносно євреїв на Волині на початку XX ст.	51
Завальнюк А. Ф. Особливості музичної творчості українського композитора Миколи Леонтовича	56
Мельничук О. А. Доля українських патріотів в умовах радянського режиму 20-30-х рр. XX ст. (за спогадами І. Д. Юрченка)	62
Кузьмінець Н. П. Початок функціонування органів прокуратури в Україні у 1920-х рр.	66
Мазур-Стукальська І.В., Войнаровський А. В. Українські губернські міста 1920-х рр. у процесах уніфікації соціальної структури: факторологічний аналіз	71
Петренко В. І., Марценюк Н. М. Методи хлібозаготівель 1928 р. в Україні у контексті репресивної політики більшовиків	76
Ніколіна І. І., Вознюк О. М. Проблеми розвитку польської загальноосвітньої школи в УСРР в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.	82

Наукові записки

Балицька А. В. Київська фельдшерсько-акушерська школа у роки німецької окупації (1941-1942)	86
Скрипниченко Ю. Ф. Медичний огляд – обов’язкова умова депортації населення з окупованої нацистами Харківщини до Німеччини	91
Ільницький В. І. Функціонування військово-польової жандармерії у военній окрузі 4 «Говерля» (1944 – 1945)	95
Мазило І. В. Основні напрямки відновлювальних робіт на залізничному транспорті України 1945 – 1950 – х рр.	100
Романюк Б. І. Особливості державної податкової політики для колгоспного селянства в перші повоєнні роки	105
Романюк І. М., Яніцький О. Ю. Проблеми працевлаштування випускників загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл в 1958-1964 рр.	108
Зінько І. Ю. Державна політика радянської влади щодо протестантських релігійних організацій у перше повоєнне десятиліття ХХ ст.	112
Кононенко В. В. Правове регулювання діяльності іудейських релігійних громад в Україні в радянський період (1919-1991 рр.)	117
Синицін В. М. Історичні архетипи поезії Ліни Костенко в сучасному музичному відображенні	123
Храмцова І.А. Проблеми функціонування української публіцистики в добу Перебудови ...	127

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Бакалець О. А. Монетно-речові скарби ХVІ –першої половини ХVІІ ст. із с. Рудка Дунаєвецького р-ну Хмельницької області	132
Мельник І.В. Місце єврейського населення в економіці Уманського повіту ХІХ ст.	138
Гальчак С. Д. Репатріанти як важливе джерело трудових ресурсів Поділля	143
Черкашина О. В. Музично-освітні заклади Вінниці (кінці ХVІІІ–початку ХХ ст.)	147
Грабовська О.В. Вплив містобудівної практики на розвиток цегельної галузі Вінниці в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	154

Сологуб В. О. Протиепідемічні заходи у місті Вінниці в роки Першої світової війни	159
Каросва Т. Р. Бюджет повітового міста як індикатор його розвитку (на прикладі Вінниці 1880 – 1916 рр.)	163
Кравчук О. М., Марценюк Н. М. Діяльність Олександра Ліпкіна на посаді Літинського повітового старости (1918 р.)	168
Єрмакова В. Я. Повсякденне життя безпритульних дітей в установах соціального захисту дитинства на Поділлі у 1920–ті рр.	174
Мурашова О. П. Продовольча політика на Поділлі в першій половині 1920-х рр.	178
Стадник О. О. Заходи радянських структур з ліквідації неписьменності серед подільського селянства в роки нової економічної політики	183
Слотюк П. В. Фабрикування звинувачень як засіб викорінення вільнодумства на прикладі боротьби з «Польською організацією військовою» та «Українськими націоналістами» в окремих районах Вінниччини в 1933-1938 рр.	188
Павлуник О. А. Релігійне життя Вінниччини в німецькій зоні окупації (1941 – 1944)	195
Лозовик М. П., Романюк І. М. Марія Гавриш – одна із засновників першого в Україні сільського спортивного товариства на Вінниччині в перші повоєнні роки	199
Кравченко П. М. Технології нищення українського села напередодні й на початку «великого перелому» на прикладі Поділля	203

ЕТНОЛОГІЯ

Косаківський В. А. З історії освіти на Поділлі першої половини ХХ ст. (за спогадами Жука М. З. (1908-2015)	211
Жмуд Н. В. Донбас і Поділля у взаємному соціокультурному дискурсі: «свій-чужий- інший» (за результатами етнографічних експедицій)	222
Пилипак М. А. Весільний обряд села Метанівка Теплицького району Вінницької області ..	227
Гребеньова В. О. Діти в повсякденних практиках у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. (на матеріалах Вінниччини)	230

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Барановська І. Г., Мозгальова Н. Г. Історичні передумови виникнення театру ляльок	236
Ступко К. В. Правління Яреми Могили та його вплив на історію України І половини XVII ст.	240
Казаков Г. І. Роль нейтральних країн Європи у американо-німецьких торгових відносинах в роки ізоляціонізму під час Першої світової війни (1914-1917 рр.)	245
Мезга Н.Н. Противоречия Версальской системы в Центрально-Восточной Европе (1921–1925 гг.)	251
Покляцька А. І. Формування образу радянської жінки на сторінках журнальної графіки СРСР у 1920-1930-х рр.	256
Бойко Н. І. «Іспанське питання» на Потсдамській конференції та в Організації Об'єднаних Націй	259
Кравчук О. М. Працький град за президентства Т. Г. Масарика	265
Коляструк О. А. Вплив житлової реформи М. Хрущова на повсякденність радянського суспільства	273
Поліщук П. А. Безпекова і оборонна політика консервативного уряду Дж. Мейджора у контексті розвитку «особливих відносин» із США (1990-1997 рр.)	278
Гладченко І. А. Україна та Молдова у співробітництві з ЄС (1992-2014 рр.)	283
Жмур Є. І. Інформаційні технології у навчанні персоналу в Польщі на початку XXI ст.	288
Захарчук В. О. Миротворчі місії і стабілізаційні операції збройних сил республіки Польщі у Південно-Західній Азії на початку XXI ст.	292
Окуньовська Ю. В. Організаційні засади діяльності неурядового сектору Польщі	296
Києнко-Романюк Є. С. Впровадження е-адміністрації у Польщі протягом 2000-2010 рр.	301
Неприцький О. А. Образ Польщі в країнах-партнерах (перша декада XXI ст.)	305
Боблієнко О. П. Карта поляка і національна самоідентифікація поляків в Україні, Білорусі та Литві (2007-2015 рр.)	310

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Орлов В. М. Новітня українська історіографія історії римо-католицьких громад на українських землях у складі Російської імперії	315
Протасов А. Д. Отражение нелегальной деятельности большевиков в документах и воспоминаниях участников дореволюционной страховой кампании 1912–1917 гг.	318
Криворучко О. І. Стаття С. Петлюри «Війна і українці » та її оцінки в історичній літературі .	324
Андрущак Р. І. Римо-католицька церква на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст.: історіографія проблеми	327
Пащенко І. І. Становлення та діяльність органів прокуратури УСРР в 1922 – 1933 рр.: історіографія проблеми	331
Бурцева М. В. Основні напрямки канадознавчих досліджень: огляд української та російської пострадянської історіографії	336
Калінічева Г. І. Суспільно-політична модернізація як предмет наукового дискурсу в українській історіографії	342

РЕЦЕНЗІЇ

Кравченко П. М. Хлевнюк Олег. Сталин. Жизнь одного вождя: биография. – Москва: АСТ: CORPUS, 2015. – 464 с.	349
Зінько Ю. А., Тучинський В. А. Бо ти любив, в душі беріг, як скарб коштовний, Україну: життєпис українського патріота Івана Демидовича Юрченка / Упорядник та автор передмови О. Мельничук. – Вінниця: «НІЛАНД – ЛТД», 2015. – 268 с.	353
Зінько О. В. Вінниця. Історія нашого часу (історичний хроноскоп) / О. Федоришен; – Київ, 2015. – 112 с.: іл.	356
Відомості про авторів	359

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Borodenko O. A. The peculiarities of the typological structure of rural citizens' households in Poltava regiment (based on the material of recitals in 1775)	13
Andriyaka G. O. Contribution of the order of social care to the development of healthcare in Ukraine at the end of XVIII – XIX centuries	17
Shatkovska I. S., Frytsuk V. M. On the history of the Russian musical pedagogy (on the example of N. A. Rimsky-Korsakov's and P. I. Tchaikovsky's activities)	25
Kukuruza A. V. The system of theological education for women of Orthodox confession in the late XIX – early XX centuries: statistics	31
Yanchuk M. M. The educational process in elementary church schools in the XIX century	37
Tatsiyenko V. S. Family life of the Orthodox parish clergy of the Kyiv Eparchy in the XIX – early XX century	42
Kyznets T. V. Church chanting in the spiritual education of Kyiv Eparchy in XIX – early XX centuries	47
Tsetsyk J. P. Policy of Russian Black-Hundreds regarding Jews in Volyn in early XX century ..	51
Zavalnjuk A. F. Peculiarities of the Ukrainian Composer Mykola Leontovych's musical creativity	56
Melnychuk O. A. Destiny of Ukrainian Patriots in the conditions of the Soviet Regime in 20-30s of the XX century (based on recollections of I. D. Yurchenko)	62
Kuzminets N. P. Initiation of prosecution bodies in Ukraine in 1920s	66
Mazur-Stukalskaya I. V., Voynarovsky A. V. Ukrainian provincial town of the 1920s. to unify the social structure of processes: faktorologichny analysis	71
Petrenko V. I., Martsenyk N. M. Methods of grain purchases in 1928 in Ukraine in context of repressive Bolshevik policy	76
Nikolina I. I., Voznyuk A. M. Problems of Polish secondary schools in the USSR in the 20s-early 30s of XX century	82
Balytska A. V. Kiev medical and obstetric school during the German occupation (1941-1942) ...	86

Skripnicenko Y. F. Medical examination as mandatory condition of the deportation of the population from Nazi-occupied Kharkiv region to Germany	91
Плытський В. І. Functioning of field gendarmerie in Military Department–4 «Hoverla» (1944 – 1945)	95
Mazylo I.V. The main approaches to restoration works of the Ukrainian railway transport in 1945 – 1950	100
Romanyk B. I. The features of the state tax policy on UkSSR collective farmers in the early postwar years	105
Romanyk I. M., Yanickiy A. Y. Problems with employment of Ukrainean secondary labour polytechnic school leavers in 1958 – 1964	108
Zinko I. Y. Soviet State policy towards Protestant religious organizations in the first post-war decade of XX century	112
Kononenko V. V. Legal regulation of the activities of the Jewish religious communities in Ukraine in the Soviet period (1919 – 1991)	117
Sinitsyn V. M. Historical archetypes of Lina Kostenko’s poetry in the modern musical reflection	123
Khramtsova I. A. Problems of Ukrainian journalism in the period of Perestroika	127

HISTORY PODILLYA

Bakalets O. A. Mint-material treasures of XVI – early XVII centuries found in village Rudka of Dunayevetski district of Khmelnytsky region	132
Melnyk I. V. Place of Jewish population in Uman region economy in the XIXth century	138
Galchak S. D. Repatriants as an important source of manpower in Podillya region	143
Tcherkashina O. V. Musical educational institutions of Vinnytsya (late XVIII – early XX century).	147
Grabovska O. V. Influence of Vinnytsia urban planning practice on development of brick production in mid-XIX th – early XXth century	154
Sologub V. O. Anti-epidemic measures in Vinnytsia during the First World War	159

Наукові записки

Karoyeva T. R. Budget of provincial town as an indicator of its development (exemplified by data of Vinnytsia municipal budget in 1880 – 1916)	163
Kravchuk O. N., Martsenyuk N. N. Oleksandr Lipkin’s activities in the position of Lityn district headman (1918)	168
Yermakova V. Ya. Everyday life of homeless children in social protection institutions in Podillia region in 1920s	174
Murashova O. P. Food policy in Podillya region in the early 1920s.	178
Stadnyk O. Activities of the Soviet structures on elimination of illiteracy among Podilsky peasantry in the years of new economic policy	183
Slotyuk P. V. Fabrication of charges as a means of eradicating dissent, on the example of the fight against “Polish Military Organization” and “Ukrainian Nationalists” in some districts of Vinnytsia region in 1933-1938	188
Pavlunyk O. A. Religious life of Vinnychchyna in German occupation zone (1941 – 1944)	195
Lozovik M.P., Romaniuk I.M. Marya Gavrish as one of the founders of the first Ukrainian village sport society in Vinnytsia region in the first post-war years	199
Kravchenko P. M. Technologies of the Ukrainian village destruction before and at the beginning of "great change" (on the example of Podillya region)	203

ETHNOLOGY

Kosakivskyi V. A. From the history of education in Podillia region in the first half of XX century (recollections of M. Z. Zhuk (1908-2015)	211
Zhmud N. V. Donbass and Podillya in the mutual socio-cultural discourse: «one’s own – a stranger – the other» (based on the results of ethnographic expeditions)	222
Pylypak M. A. Wedding ceremony of Metanivka village of Teplice district in Vinnytsia region ...	227
Greben’ova V. O. Children in the daily routine in the late XX – early XXI century (based on the materials of Vinnychchyna)	230

WORLD HISTORY

Baranovska I. H., Mozhalova N. H. Historical background of puppet theater	236
Stupko K. V. Ruling of jeremia mohyla and his impact on the history of Ukraine the first half of the XVII century	240
Kazakov G. I. The role of neutral European countries in the US-German trade relations during isolationism during the First World War (1914-1917)	245
Miazga M. M. Contradiction of the Versailles system in Central and Eastern Europe (1921–1925)	251
Pokliatska A. I. Formation of the image of a Soviet woman on the pages of the USSR magazine graphics in 1920-1930s.	256
Boyko N. I. “Spanish question” at the Potsdam conference and in United Nations	259
Kravchuk O. N. Prague castle during the presidency of T. G. Masaryk	265
Koliastruk O. A. The impact of N. Khrushchov housing reform on the daily life of the Soviet society	273
Polishchuk P. A. The policy of defense and security of J. Major conservative parliament in the context of development of “special relations” with the USA (1990 – 1997)	278
Gladchenko I. A. Ukraine and Moldova in cooperation with the EU (1992-2014)	283
Zhmur Y. I. Information technologies in staff teaching in Poland in the early XXI century	288
Zakharchuk V. O. Peacemaking missions and stabilizing operations of the Polish armed forces in south-west Asia in the early XXI century	292
Okun'ovs'ka Y. V. Organizational principles of functioning of the non-governmental sector in Poland	296
Kyyenko-Romaniuk Y. S. Introduction of e-governance in Poland in 2000-2010	301
Neprytskyi O. A. Image of Poland in partner countries (the first decade of the XXI century)	305
Bobliyenko O. P. Card of a Pole and national self-identification of the Poles in Ukraine, Belarus and Lithuania (2007 – 2015)	310

HISTORIOGRAPHY AND SOURCES STUDY

Orlov V. M. Modern Ukrainian historiography of the Roman Catholic communities on Ukrainian lands in the period of Russian empire	315
Protasov A. D. Illegal activity of bolsheviks as reflected in documents and memoirs of participants of pre-revolutionary insurance campaign of 1912–1917	318
Kryvoruchko A. I. The article by S. Petlyura «The war and Ukrainians» and its evaluation in the historical literature	324
Andrushchak R. I. The Roman Catholic church in Podillya region in 20s of the XX century: historiography of the problem	327
Pashchenko I. I. Formation and activities of the UkSSR prosecution bodies in 1922 – 1933s: historiography of the problem	331
Burtseva M. V. The main areas of Canadian studies: the overview of Ukrainian and Russian post-Soviet historiography	336
Kalinicheva H. I. Social and political modernization as a subject of scientific discourse in Ukrainian historiography	342

REVIEWS

Kravchenko P. M. Khlevniuk Oleg. Stalin: New Biography of a Dictator. – Moscow, ACT: CORPUS, 2015. – 464 p.	349
Zinko Yu. A., Tuchynsky V. A. Because thou hast loved and in the soul kept Ukraine as treasure: life of the Ukrainian patriot Ivan Demidovich Yurchenko / introduction by O. Melnychuk. – Vinnytsia, "Niland – LTD", 2015. – 268 p.	353
Zynko O. V. Vinnitsa. History nasheho of time (historically hronoskop) / O. Fedoryshen; – Kiev, 2015. – 112 p. : il.	356
<i>About the Authors</i>	359

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 930:316.334.55(477.53)''1775''

О.А. Бороденко

ОСОБЛИВОСТІ ТИПОЛОГІЧНОЇ СТРУКТУРИ ДОМОГОСПОДАРСТВ СІЛЬСЬКИХ МЕШКАНЦІВ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ 1775 Р.)

Авторка статті аналізує окремі історіографічні аспекти у дослідженні типологічних особливостей в структурі домогосподарств людських спільнот, за матеріалами сповідних розписів визначає кількісні показники різних типів сімей сільського соціуму Полтавського полку та проводить історико-порівняльний аналіз із подібними даними окремих європейських країн та інших регіонів Гетьманщини другої половини XVIII ст.

Ключові слова: домогосподарство, типологічна структура, Полтавський полк, сільський соціум.

Проблема сім'ї, родинних відносин та їхня інтеграція у загальноосупільний простір була однією з гострих до обговорення у колі освічених людей різних історичних епох, адже від форм організації родини залежали соціальний статус у суспільстві, економічний добробут та, врешті, внутрішньосімейні відносини її членів. Досліджуючи документи минулого, науковців якнайперше турбувало питання: яку людську спільноту можна називати сім'єю? Більшість учених дотримуються у визначенні потрійного принципу об'єднання індивідів за теорією британського дослідника П. Ласлетта. Відповідно до нього, організація спільнопроживаючих людей ґрунтується на основі географічної, функціональної та родинної ознаках [1, с. 132; 2, с. 9], а в доіндустріальну добу, до кінця XVIII ст., на теренах усієї Європи поняття «сім'я», «домогосподарство», «домова спільнота», «двір» можна вважати тотожними [3, с. 118].

Подвірно зареєстровано населення ранньомодерного часу в джерелах церковного обліку, зокрема, у сповідних розписах 1775 р. окремих сіл Полтавського полку (Головача, Горбанівки, Жуків, Диканьки, Куклинців, Пушкарівки, Рибців, Розсошенців, Стасовців, Трибів) [4]. Ці реєстри, які взяті за основу нашого дослідження, зберігаються у 990 фонді «Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії» Центрального державного історичного архіву України у місті Києві. У них описані домові спільноти із зазначенням голови, членів родини та найманих робітників. Обов'язково вказувався вік людей та соціальна приналежність до трьох основних станів тогочасного українського суспільства: посполитих, козаків та духовних осіб.

Таке представлення поодиноких сімей в описах створює підстави для проведення історико-демографічних досліджень сільського соціуму, передусім, розкриття особливостей типологічної структури домогосподарств та проведення компаративного аналізу подібних показників інших регіонів Гетьманщини та окремих європейських держав. Спочатку спробуємо розкрити певні деталі історіографічного сегменту обраної тематики дослідження.

Ще у 60-х роках XX ст. історики-новатори розпочали вивчення домогосподарств, сім'ї та родинності для того, щоб спростувати усталені, завдяки «антикварному типу історичного знання», положення про те, що в попередні часи люди жили великими домовими групами, мали багато дітей, а сімейні цінності та родинні зв'язки були доволі міцними [2, с. 15]. Певний час впливовими були праці Ф. ЛеПлая (F. Le Play) та В. Рієхла (W. Riehla) про гіпотезу родини-роду. Вони переконували, що в минулому сім'я і родинне господарство були принципово важливі та їхня структура доволі складна [5, с. 8-9]. Поширеною залишалася теза про вплив модернізаційних процесів на родинні форми від спільнот складних до родин простих. Утім, уявлення про те, що розвиток капіталістичних відносин автоматично викликав нуклеарізацію сімей, на сьогодні вважається однобічним [6]. Щоб розвіяти міф про доіндустріальну велику сім'ю, британському вченому П. Ласлетту довелося класифікувати домові спільноти за їхньою родинною структурою, тобто довести або спростувати аксіому про верховенство складного домогосподарства.

У концепції П. Ласлетта місце проживання, родинність і спільна життєдіяльність визначається одним терміном «домогосподарство». Будь-яка людина, яка проживала окремо, утворювала самостійну домову спільноту, до якої належали й наймити. Оскільки наявність робітників змінювала склад домогосподарства, тому вчений розрізняв два типи дворів: з наймитами та без них [1, с. 136].

З погляду структури сім'ї та відповідно із запропонованою П. Ласлеттом класифікацією розрізняють три основних типи. Домогосподарство першого – просте або нуклеарне, яке складалося з однієї подружньої пари з дітьми або без них. Якщо хто-небудь із батьків помирає, то вдівець або вдовиця з дітьми продовжували розглядатися як подружня сім'я. Наступний тип домової спільноти представляв розширену – таку, у якій проживав ще хтось із родичів. Таких родичів могло бути й декілька, але якщо ті не утворювали, у свою чергу, подружніх пар. Третій тип – складне або мультифокальне домогосподарство складалося з декількох подружніх сімей, які поєднанні родинними зв'язками.

Окрім трьох головних типів, дослідник виокремив ще два. Господарства однаків, які мали у своєму складі лише одну особу: овдовілу, неодружену або особу з невизначеним сімейним статусом, та домові спільноти без структури. До останнього типу належали домогосподарства, родичі яких проживали спільно (брати та сестри). Головний критерій – наявність або відсутність подружньої пари. Наприклад, дві дорослі сестри, які проживали разом, розглядалися як домогосподарство, що не утворило сім'ю. До таких спільнот так належали індивіди без явних зв'язків [1, с. 136-139, 150-152; 2].

Подібні дослідження сім'ї, домогосподарств також проводив інший англійський учений Дж. Хаджнал. Учені-історики, незалежно один від одного, намалювали географію форм родин в доіндустріальній Європі. Дослідники вказували принаймні на існування двох світів. На одному з них переважали структури родин складні, які були локалізовані в географічному регіоні Фінляндії, країн Прибалтики, Сході Європи, півдні Франції, Італії, Іберійському півострові. Це так звана «східна модель». Другий – покривав північно-західний регіон Європи, де форма спільнот нуклеарних була нормою. Європа Середземноморська мала специфічний тип родини, дуже схожий на тих, які існували на сході [7, с. 75-76]. Проте вже в 1983 р. П. Ласлетт розділив європейський континент, урахувавши відмінності в моделях шлюбу, формах сім'ї, родинних та трудових відносин, на чотири сектори: 1) західний та північно-західний; 2) середній; 3) середземноморський; 4) східний. Сім'я східноєвропейського регіону була віднесена ним до останнього [8, с. 234].

Отже, ми, як і більшість дослідників, які вивчали проблеми сім'ї, їхньої структури, населеності та особливо типології, наслідували концептуальні положення кембриджської школи. Далі, згідно із класифікацією П. Ласлетта, визначимо частку та кількісний склад окремих типів домових спільнот у досліджуваному регіоні.

Наслідуючи основні типологічні принципи вищезазваної класифікації британського вченого, ми провели аналіз указаних свідних розписів, визначені показники розмістили в типологічній таблиці сільських сімей (див. табл. 1). У даній таблиці подано показники всіх домогосподарств із наймитами. Проте, потрібно зауважити, що при визначенні типу домової спільноти наймані робітники та їхні сім'ї не враховувалися.

Відтак, у загальній кількості домогосподарств (843) більше половини домових спільнот представляли складні (мультифокальні) господарства – 54,7%, на другій позиції були прості (нуклеарні) сім'ї – 22,2%, на третій – дворові спільноти без структури – 12,4%, на четвертій – розширені домогосподарства – 10,7%. На останньому місці перебувало господарство одинака (0,1%) з с. Горбанівки, 44-річного козака-вдівця, Федора Реклинського, у якому, крім господаря, проживало й працювало ще п'ять осіб наймитів [4, арк. 713]. Аналіз цих показників свідчить, що домові спільноти полтавського сільського соціуму відповідали «східній моделі», запропонованій Дж. Хаджналом та П. Ласлеттом [7, с. 75-76].

Одночасно потрібно звернути увагу на те, що найбільша частка мультифокальних господарств знаходилася переважно у великих селах регіону: Диканьці – 52%, Стасовцях – 56,9%, Рибцях – 62,1%, Жуках – 65,1% та лише в одному населеному пункті – у Куклинцях (66,7%), чисельність мешканців якого була незначною. Найменшу частку складних сімей мали маленькі за розмірами населенні пункти – с. Триби (25%) та с. Горбанівка (31,6%). У них показники нуклеаризації дворів були досить високі, тому частки таких сімей відповідно були найбільшими в регіоні. Так, у с. Трибах їхній відсоток сягав 50%, а в с. Горбанівці – 31,6%.

Отже, як бачимо, у полтавському сільському соціумі другої половини XVIII ст. домінували домогосподарства мультифокального типу. Отримані нами результати подібні до тих висновків, яких О. Сакало дійшов у своєму дослідженні щодо сільських мешканців Лубенського полку в аналогічний період. Згідно з його твердженням, там теж переважали мультифокальні сім'ї, частка яких становила 67,3%, тоді як нуклеарних була значно меншою – 27,3% [9, с. 204]. Схожі тенденції простежуються і в українських селах Стародубського полку, де складні господарства становили більшість – 60,9%, а другу позицію посідали нуклеарні сім'ї – 34,8% [3, с. 272-273]. Подібність показників виявлено в козацьких родинах містечка Мени Чернігівського полку 1766 р. – 45,5% та 36,3% [10, с. 219].

У російському маєтку Мішино Рязанської губернії в період між 1782-1858 рр., частка домогосподарств із двох та більше шлюбних пар складала 75-82%, а відсоток простих сімей був значно менший за українські та коливався від 7 до 12% [11]. Показово, що у великих містах Гетьманщини, ситуація виглядала дещо інакше. Принаймні в полковій Полтаві переважали нуклеарні родини. Їхня частка там становила 59%, проти – 26,7% мультифокальних [12, с. 91].

Таблиця 1. Типологія сімей у селах Полтавського полку за матеріалами сповідних розписів 1775 р.

Типи сім'ї Поселення	Одиначи		Без структури		Нуклеарна сім'я		Розширена		Мультифокальна		Разом	
	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б
Головач	–	–	1	4,2	5	20,8	7	29,2	11	45,8	24	100
Горбанівка	1	5,2	3	15,8	6	31,6	3	15,8	6	31,6	19	100
Диканька	–	–	46	12,5	87	23,7	43	11,8	191	52,0	367	100
Жуки	–	–	19	15,1	19	15,1	6	4,7	82	65,1	126	100
Куклинці	–	–	5	18,5	2	7,4	2	7,4	18	66,7	27	100
Пушкарівка	–	–	8	21,6	5	13,6	8	21,6	16	43,2	37	100
Рибці	–	–	6	6,3	22	23,2	8	8,4	59	62,1	95	100
Розсошенці	–	–	6	30,0	4	20,0	1	5,0	9	45,0	20	100
Стасовці	–	–	8	6,9	31	26,7	11	9,5	66	56,9	116	100
Триби	–	–	2	16,7	6	50	1	8,3	3	25,0	12	100
Разом	1	0,1	104	12,4	187	22,2	90	10,7	461	54,7	843	100

Примітка: 1. А – кількість сімей, Б – відсоток населення, яке в них проживало.

Щоправда, така ж ситуація простежувалася і в старообрядницьких слободах вже згаданого Стародубського полку. Нуклеарна сім'я там переважала – 47%, а показники складної родини були меншими – 39,4% [13, с. 121]. На нашу думку, як у першому, так і другому випадках перевага нуклеарних родин зумовлювалася дією економічного чинника [13, с. 126]. Загалом же у селах Полтавського полку, як і в більшості регіонів Гетьманщини, переважали мультифокальні домогосподарства.

Це відрізнялося від ситуації, яка на той час склалася на території сусідньої Речі Посполитої. Зокрема, згідно з твердженням М. Крикуна, у Житомирському повіті Київського воєводства, за даними 1791 р., переважали нуклеарні домогосподарства [14, с. 26]. На етнічних польських землях, так само простежувалося домінування нуклеарних сімей. Польський учений М. Копчинський відзначає перевагу простих родин у сільських парафіях XVIII ст. з коливанням від 51 до 89% [15, с. 102]. Інший дослідник – К. Ржемінецький доводить перевагу малих сімей (78,5%) у дев'яти парафіях на землях велунських та остшешувських повітів кінця XVIII ст. [16, с. 61]. Схожу тенденцію виявив у парафії Раціборовіц у 1791 р. М. Вижга. Прості сім'ї там склали 73,9% [17, с. 275]. М. Шолтисек указує, що тенденції нуклеаризації у великопольських містах домінували в межах 62-80% та переважали у Буяковій парафії Пруського королівства в період 1766-1803 рр. [18, с. 13, 50, 59]. Малі родини склали більшість серед домогосподарств Англії та Північної Франції між XVI та XIX ст. [18, с. 10].

Підсумовуючи, зауважимо, що однією з особливостей реєстрації людної в облікових джерелах було декларування мешканців сіл за «дворами» окремих соціальних станів. Домові спільноти представлені складними (мультифокальними) господарствами становили 54,7%, простими (нуклеарними) сім'ями – 22,2%, дворовими спільнотами без структури – 12,4%, та розширеними домогосподарствами – 10,7%. На останньому місці перебувало господарство одинака (0,1%) з с. Горбанівки. Домогосподарства сільської місцевості Полтавського полку можна віднести до східного сектору в географії форм родин доіндустріальної Європи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический поход / П. Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / [под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона]. – М.: Статистика, 1979. – С. 132-158.
2. Семья, дом и узы родства в истории / [под ред. Т. Зоколлы, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама]. – Санкт-Петербург: Унив. АЛАТЕЙЯ, 2004. – 285 с.
3. Волошин Ю. В. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аналіз : дисер. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.01 / Ю. В. Волошин. – Полтава, 2006. – 394 с.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАК України), ф. 990, оп. 2, спр. 34, 1327 арк.
5. Szołtysek M. Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group – «angielska tajna broń», jej krytycy I jej «długie trwanie» / Mikołaj Szołtysek // Przeszłość demograficzna Polski/ Materiały i studia. – Wrocław: Wyd-wo Historyczne Poznań, 2003. – № 24. – S. 7-48.
6. Синельников А. Социально-экономические последствия трансформации семьи [Электронный ресурс] / А. Синельников // Демографические исследования. – № 6. – Режим доступа: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=5&idArt=791
7. Dubert I. Geografia form rodzinnych w Hiszpanii w latach 1752-1860 / Isidro Dubert // Przeszłość demograficzna Polski/ Materiały i studia. – Wrocław: Wyd-wo Historyczne Poznań, 2003. – №24. – S. 75-102.
8. Голикова С. В. Теоретические аспекты изучения семьи в научной литературе / С. В. Голикова // Документ. Архив. Истории. Современность: сб. науч. тр. – Выпуск 9. – Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 2008. – С. 226-240.
9. Сакало О.Є. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку: дисер. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / О.Є. Сакало. – Полтава, 2011. – 253 с.
10. Казіміров Д. Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765-1769 рр. / Д. Казіміров // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 216-222.
11. Носевич В.Л. Еще раз о Востоке и Западе: структура семьи и домохозяйства в истории Европы [Электронный ресурс] / В.Л. Носевич. – Режим доступа: <http://vln.by/node/116>
12. Волошин Ю. Родина й домогосподарство козаків міста Полтави в другій половині XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) / Ю. Волошин // Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану В.Ревеґука. – Полтава: ПНПУ, 2013. – С. 75-93.
13. Волошин Ю. Населення домогосподарств «государевыхописных малороссийских раскольничьих слобод» (за матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1767-1769 рр.») / Ю. Волошин // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2003. – Випуск 2. – С. 117-134.
14. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воеводства 1791 р. [Електронний ресурс] / М. Крикун // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч. 6. – Режим доступа: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um6/Statti/2-KRYKUN%20Mykola.htm>
15. Kopczyński M. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII-XVIII wieku / Michał Kopczyński. – Warszawa: Wyd-wo Krupski i S-ka, 1998. – 203 s.
16. Rzemieniecki K. Rodzina i gospodarstwo chłopskie w ziemi wieluńskiej i powiecie ostrzeszowskim w końcu XVIII wieku / Konrad Rzemieniecki // Przeszłość demograficzna Polski/ Materiały i studia. – Wrocław: Wyd-wo Historyczne Poznań – Wrocław, 2010. – № 29. – S. 29-68.
17. Wyżga M. Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII-XVIII wieku / Mateusz Wyżga // Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa. – Tom III. – [pod redakcją M. Kopczyński, in.]. – Warszawa: Wyd-wo DIG, 2009. – S. 245-278.
18. Szołtysek M. Od makromodeli do mikrohistorii – gospodarstwo domowe w parafii bujakowskiej w latach 1766-1803 / Mikołaj Szołtysek // Przeszłość demograficzna Polski/ Materiały i studia. – Wrocław: Wyd-wo Historyczne Poznań – Wrocław, 2004. – № 25. – S. 7-75.

Borodenko O.A. The peculiarities of the typological structure of rural citizens' households in Poltava regiment (based on the material of recitals in 1775 p.)

The author of the article analyses certain historiographical aspects in the investigation of the peculiarities of rural communities household structure, the author uses the data of recitals to define the quantity of families of different types in rural community of Poltava regiment and gives a comparative historical analysis with European countries that had similar features as well as Hetman territories of XVIII century.

Keywords: household, typological structure, Poltava regiment, rural community.

Бороденко Е.А. Особенности типологической структуры домохозяйств сельских жителей Полтавского полка (по материалам исповедных росписей 1775 г.)

Автор статьи анализирует отдельные историографические аспекты в исследовании типологических особенностей в структуре домохозяйств человеческих сообществ, по материалам исповедных росписей определяет количественные показатели разных типов семей сельского социума Полтавского полка и проводит историко-сравнительный анализ с подобными данными некоторых европейских стран и других регионов Гетманичины второй половины XVIII века.

Ключевые слова: домохозяйство, типологическая структура, Полтавский полк, сельский социум.

УДК 342.72/73:615.478:94(477)17/18

Г.О. Андріяка

ВНЕСОК ПРИКАЗІВ ГРОМАДСЬКОЇ ОПІКИ У РОЗБУДОВУ СИСТЕМИ МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – XIX СТ.

У статті проаналізовано діяльність приказів громадської опіки у започаткуванні перших державних медичних закладів для обслуговування соціально-незахищених верств населення у містах та повітах губерній Російської імперії. Враховуючи те, що на той час більшість населення, особливо сільського, потерпало від інфекційних та інших типів захворювань, а також не мало кваліфікованої медичної допомоги, створення мережі лікувальних установ було важливим кроком у становленні охорони здоров'я на державному рівні. Хоча ці установи мали ряд недоліків у своїй роботі, вони стали невід'ємною частиною у житті населення щодо ліквідації небезпечних захворювань й покращення медико-санітарного стану міст та сіл держави.

Ключові слова: лікарня, медицина, повітовий лікар, приказ громадської опіки, санітарний стан.

Одним із пріоритетних завдань незалежної України є охорона здоров'я, яка безпосередньо залежить від ефективного економічного розвитку країни. Тому варто звернутися до організації охорони здоров'я, а саме до приказів громадської опіки, які стали підвалинами розбудови земської та сучасної медицини. Актуальність даної проблеми полягає у тому, що діяльність приказів громадської опіки у сфері охорони здоров'я посідає особливе місце в історії, адже вони стали першою сходинкою на шляху започаткування охорони здоров'я на державному рівні в Російській імперії.

Започатковані Катериною II реформи охорони здоров'я, поклали початок створення мережі державних медичних установ, підпорядкованих приказам громадської опіки для безкоштовного обслуговування малозабезпечених верств населення. Приказна медицина стала складовою частиною адміністративно-територіальної реформи про «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» від 7 листопада 1775 р., відповідно до якої передбачалося проведення реформ територіального і місцевого управління для посилення державної влади на місцях [1, с. 229-304].

Діяльність приказів громадської опіки вивчали такі науковці: Верхратський С.А. «Матеріали з історії медицини на Україні (до часів введення земства)» [2], Голяченко О.М. «История развития больничного обслуживания сельского населения Украины (1864-1964)» [3], Коган В.Я. «Материалы к развитию больничного строительства в сельских местностях УССР (в дореволюционный период и за 50 лет Советской власти)» [4], Рогоза О.М. «Діяльність земств України по створенню та розвитку системи охорони народного здоров'я (1864 – 1917 рр.)» [5], Рубан Н.М. «Розвиток земської медицини в Україні (1865 – 1914 рр.)» [6], Пашенко П.Д. «История Киевской психоневрологической больницы имени академика И.П. Павлова

Borodenko O.A. The peculiarities of the typological structure of rural citizens' households in Poltava regiment (based on the material of recitals in 1775 p.)

The author of the article analyses certain historiographical aspects in the investigation of the peculiarities of rural communities household structure, the author uses the data of recitals to define the quantity of families of different types in rural community of Poltava regiment and gives a comparative historical analysis with European countries that had similar features as well as Hetman territories of XVIII century.

Keywords: household, typological structure, Poltava regiment, rural community.

Бороденко Е.А. Особенности типологической структуры домохозяйств сельских жителей Полтавского полка (по материалам исповедных росписей 1775 г.)

Автор статьи анализирует отдельные историографические аспекты в исследовании типологических особенностей в структуре домохозяйств человеческих сообществ, по материалам исповедных росписей определяет количественные показатели разных типов семей сельского социума Полтавского полка и проводит историко-сравнительный анализ с подобными данными некоторых европейских стран и других регионов Гетманичины второй половины XVIII века.

Ключевые слова: домохозяйство, типологическая структура, Полтавский полк, сельский социум.

УДК 342.72/73:615.478:94(477)17/18

Г.О. Андріяка

ВНЕСОК ПРИКАЗІВ ГРОМАДСЬКОЇ ОПІКИ У РОЗБУДОВУ СИСТЕМИ МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – XIX СТ.

У статті проаналізовано діяльність приказів громадської опіки у започаткуванні перших державних медичних закладів для обслуговування соціально-незахищених верств населення у містах та повітах губерній Російської імперії. Враховуючи те, що на той час більшість населення, особливо сільського, потерпало від інфекційних та інших типів захворювань, а також не мало кваліфікованої медичної допомоги, створення мережі лікувальних установ було важливим кроком у становленні охорони здоров'я на державному рівні. Хоча ці установи мали ряд недоліків у своїй роботі, вони стали невід'ємною частиною у житті населення щодо ліквідації небезпечних захворювань й покращення медико-санітарного стану міст та сіл держави.

Ключові слова: лікарня, медицина, повітовий лікар, приказ громадської опіки, санітарний стан.

Одним із пріоритетних завдань незалежної України є охорона здоров'я, яка безпосередньо залежить від ефективного економічного розвитку країни. Тому варто звернутися до організації охорони здоров'я, а саме до приказів громадської опіки, які стали підвалинами розбудови земської та сучасної медицини. Актуальність даної проблеми полягає у тому, що діяльність приказів громадської опіки у сфері охорони здоров'я посідає особливе місце в історії, адже вони стали першою сходинкою на шляху започаткування охорони здоров'я на державному рівні в Російській імперії.

Започатковані Катериною II реформи охорони здоров'я, поклали початок створення мережі державних медичних установ, підпорядкованих приказам громадської опіки для безкоштовного обслуговування малозабезпечених верств населення. Приказна медицина стала складовою частиною адміністративно-територіальної реформи про «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» від 7 листопада 1775 р., відповідно до якої передбачалося проведення реформ територіального і місцевого управління для посилення державної влади на місцях [1, с. 229-304].

Діяльність приказів громадської опіки вивчали такі науковці: Верхратський С.А. «Матеріали з історії медицини на Україні (до часів введення земства)» [2], Голяченко О.М. «История развития больничного обслуживания сельского населения Украины (1864-1964)» [3], Коган В.Я. «Материалы к развитию больничного строительства в сельских местностях УССР (в дореволюционный период и за 50 лет Советской власти)» [4], Рогоза О.М. «Діяльність земств України по створенню та розвитку системи охорони народного здоров'я (1864 – 1917 рр.)» [5], Рубан Н.М. «Розвиток земської медицини в Україні (1865 – 1914 рр.)» [6], Пашенко П.Д. «История Киевской психоневрологической больницы имени академика И.П. Павлова

Наукові записки

(матеріали к истории отечественной психиатрии дооктябрьского периода)» [7], Сидоренко-Зелезінська Г.М. «Здравоохранение и здоровье населения Киевщины за полтора столетия (1797 – 1941)» [8], Ступак Ф.Я. «Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XIXст.)» [9], Хорош І.Д. «Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения в Украинской ССР» [10] та ін.

Метою дослідження є комплексний історико-науковий аналіз діяльності медичних установ приказів громадської опіки протягом кінця XVIII – XIX ст. на території України.

На території України впровадження адміністративно-територіальної реформи та разом з нею приказів громадської опіки бере свій початок з 80-х р. XVIII ст. [1, с. 931; 11, с. 246-247; 12, с. 10-17; 13, с. 417-419; 13, с. 641-728] (табл. 1):

Таблиця 1. Етапи впровадження адміністративно-територіальної реформи на українських землях.

Дата	Найменування новоствореної губернії, намісництва, області на території України
1780 р.	Харківська губернія
1781 р.	Київське, Новгород-Сіверське, Чернігівське намісництва
1784 р.	Катеринославське намісництво, Таврійська область
1793 р.	Ізяславське намісництво (ліквідоване у 1795 р.)
1795 р.	Брацлавське, Вознесенське, Волинське та Подільське намісництва.

Основним завданням новостворених державних установ, у перші роки свого існування, було утримання шкіл, притулків для інвалідів, сиріт, божевільних, виправних будинків тощо. Вже з 1782 р. завідування школами було передане Комісії з влаштування народних училищ, а приказу залишилася справа опіки над медичними та благодійними закладами [10, с. 24-25]. До нового губернського органу входили: голова – губернатор та члени в особі двох представників Верхнього земського суду, двох представників губернського магістрату, предводителя дворянства та міський голова [1, с. 271].

Фінансувалися ці установи переважно державною скарбницею, кожному приказу одноразово виділялося 15000 руб. Також фінансування надходило від штрафів, податків, позик, доходів аптек, різних благодійних внесків, кошти від яких перераховувалися на рахунок приказу громадської опіки. Проте самостійність вищезгаданих установ була ліквідована, у 1798-1799 рр. завідування фінансами передали міській владі [1, с. 271; 4, с. 14; 7, с. 35; 9, с. 156; 12, с. 372-383; 14, с. 132-134].

У роки правління Павла I (1796 -1801 рр.) проведені зміни у державному устрої країни та впроваджено низку реформ, серед яких була адміністративно-територіальна. За цією реформою були ліквідовані намісництва, замість них знову з'явилися губернії. Галузь охорони здоров'я також зазнала змін. З 1797 р. в усіх губерніях країни були введені лікарські управи, які стали головними органами з питань охорони здоров'я на місцях. Нові установи працювали під керуванням Медичної колегії – загальноімперського органу. Якщо приказам було доручено облаштувати лікарняні заклади, то на лікарські управи було покладено більші повноваження в галузі охорони здоров'я у всій губернії: залучення до штату кваліфікованих лікарів з відповідною вищою освітою, проведення зібрань з медичних питань щодо покращення медико-санітарного стану губернії, розповсюдження елементарних медичних знань серед населення, здійснення перевірки осіб, які займалися лікарською практикою, тощо. [2, с. 230; 10, с. 25-28, 15, с. 232-239]. Згідно з даними Верхратського С.А., склад лікарської управи представлений у наступній таблиці (Табл. 2) [2, с. 235]:

Таблиця 2. Штат лікарської управи Київської губернії станом на 1811 р.

Лікарська управа:	Заробітна плата на рік (руб.)
інспектор	700
оператор	500
акушер	500
канцелярист	80

Відповідно до реформи 1775 р., у великих містах імперії, переважно губернських та повітових, відкривались лікарняні заклади, богадільні та притулки для бездомних осіб тощо.

Лікування у медичних установах приказів громадської опіки для бідних верств населення було безоплатним, для інших була встановлена платня у розмірі від 6 руб. 30 коп. до 7 руб. 50 коп. щомісяця. Як вказує Хорош І.Д. у своїй праці, якщо хворий перебував більше місяця на стаціонарному лікуванні, то він повинен сплатити перебування у лікарняному закладі як за 2 повних місяці. У випадку неплатоспроможності хворих, витрати на лікування лягали на сільські товариства, де вони проживали або їх відправляли у місце проживання по етапу разом з арештантами та здавали під розписку у волосне управління, щоб, таким чином, мати документ для стягування встановленої платні. У Полтавському приказі громадської опіки хворий, котрий не сплатив за своє лікування, був змушений відпрацювати у робочому домі чи на суконній фабриці [10, с. 29; 14 с. 132].

За даними Когана В.Я., динаміка розвитку лікарняної мережі приказів громадської опіки на території України у першій половині XIX ст. мала такий вигляд (табл. 3) [4, с. 13-14]:

Таблиця 3. Кількісний склад лікарняних закладів в приказах громадської опіки на території України у першій половині XIX ст.

№ п/п	Назва приказів	Кількість лікарень			
		1802 р.	1810 р.	1819 р.	1852 р.
1.	Волинський	1	2	2	2
2.	Катеринославський	1	1	1	7
3.	Київський	1	2	2	11
4.	Подільський	1	1	3	12
5.	Полтавський	-	-	3	17
6.	Таврійський	-	-	1	9
7.	Харківський	1	1	1	10
8.	Херсонський	-	-	-	6
9.	Чернігівський	-	2	2	16
Разом		5	9	15	90

Як бачимо, станом на 1802 р., лікарень налічувалося лише 5: у Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Харківській губерніях. Проте, вже у 1852 р., їх було 90 у 9 українських губерніях. Найбільша кількість лікарняних закладів була зосереджена у Полтавській – 17, Чернігівській – 16, Подільській – 12, Київській – 11, а найменше – у Волинській – 2.

Лікарняні заклади губернських міст у більшості випадків мали власні будівлі кам'яного або дерев'яного типу, що являли собою довгі одноповерхові споруди. У губернських містах лікарні були розраховані на 30-50 ліжок, а в повітових – на 10-25 ліжок. Більшість їх мала незадовільний стан, антисанітарні умови, зношеність інвентарного обладнання тощо. До речі, на Лівобережній Україні стан лікарень був дещо кращим ніж на Правобережжі. У перші роки існування приказів громадської опіки в Полтавській губернії у більшості повітів було побудовано капітальні цегляні будинки під медичні установи [9, с. 151; 15, с. 262]. За матеріалами дисертації Верхратського С.А., у 1814 р. стан матеріально-технічного забезпечення лікарень у Київській губернії був незадовільний. За таких умов більшість населення уникало лікування в них, але через безвихідне становище доводилося це робити. Лікарняні заклади знаходилися лише у великих містах, тому медичним забезпеченням могли користуватися лише мешканці цих міст та навколишніх містечок, іншим жителям губернії таке медичне обслуговування було недоступне. У цих лікарнях переважно лікувалися арештанти, військові низького рангу, безпритульні [2, с. 242; 4, с. 15; 15, с. 336; 16, с.14-21; 17, с. 7].

У фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДІАК України) знайдено циркуляр господарчого департаменту Міністерства внутрішніх справ від 17 квітня 1831 р. № 857 про улаштування міських лікарень, в якому йшла мова щодо незадовільного стану лікарняних закладів приказів громадської опіки. У документі зазначалося, що «...в некоторых уездных городах...», вони «...помещаются в несоответственных строениях, не имеют приличных и необходимых помещений, худо снабжены потребными для больных вещами, во многом терпят недостаток...». Також було сказано про утримання хворих «...из военнослужителей и разных команд, со взысканием определенной за то платы. Жители же городов и окрестных мест и случайно проходящие в таковые больницы не принимаются...» [18, арк. 2]. Про схожі факти інформував інспектор

Наукові записки

Київської лікарської управи Кудрявцев, який зазначав у своєму рапорті генерал-губернатору про те, що приміщення не пристосоване під лікувальний заклад, а хворі розміщені дуже тісно [4, с. 22]. Серед архівних матеріалів фондів ЦДІАК України знаходимо ще одне повідомлення інспектора Київської лікарської управи від 18 серпня 1830 р. № 2122, в якому наполягав «...к перемещению Чигиринской больницы из занимаемого ныне больными ветхого и неудобного дома...» в іншу будівлю у зв'язку з тим, що дана споруда не відповідала лікарняним нормам; а також були виявлені випадки псування лікарських засобів [19, арк. 3-4].

Натомість, у фондах Державного архіву Київської області знайдено рапорт від 4 травня 1843 р. № 1515 Чигиринського міського голови та воєнного начальника про огляд Чигиринської лікарні, в якому наголошувалося про хороше матеріально-технічне забезпечення лікарняного закладу та «...со стороны медицины больным оказывалась своевременная помощь или медикаменты по роду болезни неупустительно, равным образом больные довольствуются всею положенною пищею в должном количестве...» [20, арк. 35].

Аналізуючи приведені архівні матеріали, можна зробити висновок, що між звітами лікарів та міської влади були розбіжності, які ми побачили під час інспектування Чигиринської міської лікарні. Разом з тим, у звітах лікарів ми побачили протилежну ситуацію про дійсний стан лікарень Київської губернії.

Влада продовжувала шукати додаткові джерела фінансування для покращення стану лікарняних закладів, видавши циркуляр МВС від 7 травня 1843 р., в якому зазначалося про зобов'язання губернською владою запрошувати усіх охочих взяти участь у розбудові лікарень за власний кошт та віддавати приміщення в оренду за помірну платню. Проте, на такий заклик відгукнулося небагато людей. Безумовно, цей документ у деякій мірі знімав відповідальність з влади, але, звісно, не вирішував питання будівництва нових приміщень під медичні установи.

За даними Когана В.Я., у документах генерал-губернатора знайдено мало інформації щодо ремонту та будівництва лікарень, натомість було знайдено один цікавий документ, де вказувалося про титулярного радника Крижанівського, який у м. Радомишль побудував на власні кошти будівлю під лікарняний заклад та передав її в оренду на 12 років у розмірі 750 руб. сріблом на рік по завершенні будівництва [4, с. 31].

Починаючи з другої половини XIX ст., спостерігається тенденція до збільшення лікувальних закладів, лікарського та середнього медичного персоналу підвідомчих приказам громадської опіки. Дані показують, що найбільшу кількість лікарень мали Волинська, Київська, Подільська, Полтавська, Чернігівська губернії, а найменшу – Херсонська. Найбільша кількість лікарського персоналу була зосереджена у Київській, Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях (таблиця 4) [10, с. 28].

Таблиця 4. Мережа лікарняних закладів та чисельність медичного персоналу приказів громадської опіки в Україні 1865 р.

Назва установ та кадрів	Губернії									
	Волинська	Катеринославська	Київська	Полтавська	Подільська	Таврійська	Харківська	Херсонська	Чернігівська	Разом
Кількість повітів	12	8	12	15	12	8	11	6	15	99
Кількість лікарень	12	7	12	15	12	7	10	7	15	97
Ліжок в них	356	359	247	745	410	230	369	170	522	3408
Кількість богаділень	-	1	-	3	-	1	1	1	2	9
Ліжок в них	-	42	-	380	-	100	127	200	80	929
Кількість будинків для душевнохворих	-	1	1	1	1	1	1	1	1	8
Ліжок в них	-	42	70	70	40	30	60	20	50	382
Кількість фельдшерських шкіл	-	-	1	-	-	-	1	-	-	2
Кількість учнів в них	-	-	50	-	-	-	100	-	-	150
Кількість лікарів	29	18	31	31	18	18	31	20	32	238
Кількість фельдшерів	28	30	31	30	30	25	32	20	36	262

Серія: ІСТОРІЯ

Кількість повивальних бабок	-	-	-	16	-	-	-	9	-	25
-----------------------------	---	---	---	----	---	---	---	---	---	----

Враховуючи те, що фінансування приказів зі сторони держави було відсутнє, вся робота лікарняних закладів у власному фінансовому забезпеченні організована так, що лікарні мали навіть прибуток. У 1864 р. Полтавський приказ з лікарняних закладів мав прибуток 49 тис. руб., а вже наступного року його установи були передані земству без дефіциту бюджету [15, с.263]. Стосовно фінансового стану Київської губернії, залишок грошових коштів приказу громадської опіки на 01.01.1884 р. становив 1156350 руб. 22½ коп., а вже на 01.01.1885 р. – 1195350 руб. 14 ¼ коп. [21, арк. 1-156].

Інша ситуація щодо медичного забезпечення була у поселеннях державних селян, якими завідувало Міністерство державного майна та наділів. Це державне відомство у своєму підпорядкуванні не мало жодного лікувального закладу, який би надав кваліфіковану медичну допомогу населенню. У 1842 р. урядовим сенатом була прийнята постанова «О учреждении лечебниц в селениях государственных поселян», якою було запроваджено підготовку лікарського та фельдшерського персоналу у кількості необхідній даному відомству. У 1851 р. було затверджено нове «Положение о медицинской части Министерства государственных имуществ», завдяки якому було створено медичне управління при Міністерстві державного майна та наділів, що займалося питаннями медичного обслуговування державних селян, спостереженням за медико-санітарним станом в губернії, контролем за діяльністю фельдшерів тощо [4, с. 32; 10, с. 33; 22, с. 374-375].

З огляду на те, що селяни неохоче йшли у лікарняні заклади, функція створюваних установ зводилася до надання рекомендацій у лікуванні тої чи іншої хвороби. Також у багатьох сільських місцевостях державних селян створювали прийомні покої на 3-6 ліжок, які розміщували в орендованих будівлях, але не всі з них відповідали нормам закладів охорони здоров'я. Завідували цими установами фельдшери низької кваліфікації. А в період передачі лікувальних закладів земству, більшість прийомних покойів існувала тільки на папері [4, с. 33].

Міністерству державного майна та наділів підпорядковувалися також окружні лікарі, один лікар обслуговував довірений йому медичний округ, який складався з 2-5 повітів. Враховуючи відсутність лікарняних закладів у сільській місцевості, ці лікарі повинні були періодично об'їжджати поселення державних селян та надавати необхідну медичну допомогу, слідкувати за санітарним станом поселень. Загалом, даний лікарський персонал відвідував поселення свого округу 1-2 рази на рік, тому медичне обслуговування не було системним. До обов'язків окружних лікарів також входило спостереження за діяльністю фельдшерського персоналу, але й це було формальним явищем. На медичний персонал Міністерства державного майна та інших відомств державної та приватної форм власності покладалося проведення протиінфекційних заходів серед населення. Одним з основних таких заходів було запобігання розповсюдження небезпечної хвороби – натуральної віспи – серед сільського та міського населення держави. Наприклад, на Чоповичеській сільській фельдшерській дільниці Малинської волості Радомишльського повіту Київської губернії за 1891 р. було зроблене щеплення дільничним фельдшером 164 жителям поселення [23, с. 133-136]. Але були особи, які мешкали в кожній волості поселень державних селян і самі проводили віспощеплення. Здебільшого така людина була неосвіченою, але навчена простій техніці із дотриманням елементарних санітарних норм прищеплення віспи. За свою діяльність дана особа отримувала 17 руб. 50 коп. на рік за рахунок волості та звільнялася від будь-яких повинностей [10, с. 34].

У таблиці 5 наведено мережу лікувальних закладів та кількість медичного персоналу Міністерства державного майна в середині XIX ст. Приведені дані свідчать, що з усіх українських губерній, тільки у Харківській було 2 окружні лікарні на 100 ліжок. Найбільша кількість медичного персоналу Міністерства державного майна та наділів була у Полтавській – 227 осіб, а найменша – Херсонській губернії – 27 осіб. [10, с. 33]:

Наукові записки

Таблиця 5. Кількісний склад лікарняних закладів і медичного персоналу Міністерства державного майна та наділів в Україні станом на 1865 р.

Назва установ та кадрів	Губернії									
	Волинська	Катеринославська	Київська	Полтавська	Подільська	Таврійська	Харківська	Херсонська	Чернігівська	Разом
Кількість лікарень	-	-	-	-	-	-	2	-	-	2
Ліжок в них	-	-	-	-	-	-	100	-	-	100
Кількість фельдшерських шкіл	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Учнів в них	-	-	-	15	-	-	-	-	-	15
Кількість лікарів	6	4	6	8	6	4	7	3	5	49
Кількість фельдшерів	24	23	24	50	24	16	49	14	23	247
Кількість повивальних бабок	12	-	12	-	12	-	-	-	15	51
Кількість осіб, що прививають віспу	-	45	-	169	-	19	98	10	63	404

У господарствах великих землевласників стан медичного забезпечення населення нічим не відрізнявся від державних відомств, а навіть був дещо гіршим. Станом на 1860 р., загалом, в Україні було лише 35 поміщицьких лікарень у 6 з 9 губерній, а самих селян-кріпаків налічувалося 5,4 млн. осіб (табл. 6), які переважно були позбавлені якісної медичної допомоги. Вони майже не проходили платне лікування у медичних установах приказів, а тим більше в економічних лікарнях землевласників, котрі були поодиноким явищем. Як правило, за медичною допомогою закріпачені селяни зверталися до знахарів. Тож можна зробити висновок, що медична допомога для більшості селян-кріпаків була недоступною [4, с. 34; 10, с. 35].

Як зазначає Коган В.Я., лікувальні заклади при поміщицьких господарствах відкривалися лише для того, щоб у поміщика завжди була здорова робоча сила. Вони виправдовували сподівання поміщиків з економічної точки зору, що краще лікувати селян, ніж наймати нову робочу силу [4, с. 33].

Загалом, лікарні при поміщицьких господарствах не відповідали медико-санітарним нормам. А у більшості випадків цими медичними установами завідували фельдшери. Про одну з таких лікарень повідомляється у донесенні лікаря Звенигородського повіту Лаптева до лікарської управи, в якому він звертав увагу на антисанітарні умови та жахливий стан зазначених установ [10, с. 35].

В «Обзоре Киевской губернии за 1885 год» зазначалося, що у звітний період у губернії існувало 8 економічних лікарень із загальною кількістю 310 ліжок. Лікарні при великих господарствах були забезпечені інвентарем, лікарськими засобами та утримувалися згідно лікарських вимог [24, арк. 23].

Архівні матеріали свідчать про елементи суб'єктивізму у звітах державного апарату, який не відповідав дійсному стану речей на місцях та показував керівництву держави позитивну динаміку в окремих галузях господарства.

Таблиця 6. Мережа лікувальних установ і кількість медичного персоналу у поміщицьких господарствах в Україні за 1860 рік

Назва установ та кадрів	Губернії									
	Волинська	Катеринославська	Київська	Полтавська	Подільська	Таврійська	Харківська	Херсонська	Чернігівська	Всього
Кількість лікарень	-	4	6	9	-	-	5	4	7	35
Ліжок в них	-	28	65	132	-	-	55	42	91	413

Серія: ІСТОРІЯ

Кількість фельдшерських прийомних покоїв	-	-	1	4	-	-	-	1	1	7
Кількість аптек	-	1	1	-	-	-	1	1	1	5
Кількість лікарів	-	1	3	7	6	-	5	5	8	35
Кількість фельдшерів	-	4	6	13	2	-	5	4	12	46

Згідно з даними таблиці 6, найбільшу кількість лікувальних закладів мала Полтавська – 13 та Чернігівська губернія – 8. Жодної установи та фельдшерської амбулаторії не було у Волинській, Подільській та Таврійській губерніях. Стосовно медичного персоналу, то його найбільше було у Полтавській та Чернігівській губерніях, а у Волинській та Таврійській губерніях не було жодного.

Не в кращому стані знаходилося піклування про душевнохворих. При наказах громадської опіки майже не існувало психіатричних лікарень (інша назва – гамівні будинки). А в тих, що були, хворі утримувалися у жахливих умовах. В Україні перший лікарняний заклад для психічнохворих був відкритий при Москаківському монастирі поблизу м. Новгород-Сіверський у 1787 р. за державний кошт; а у Києві перший такий заклад з'явився 1806 р. на території Кирилівського монастиря [15, с. 233]. Як показують дані таблиці 4, станом на 1865 р., на території України було лише 8 гамівних будинків на 382 ліжка, в тому числі у Київській губернії лише 1 лікувальний заклад на 70 ліжок. Тому через брак вільних місць душевнохворі у такі лікувальні установи не потрапляли, а знаходилися під домашнім наглядом. У звіті київського губернатора за 1891 р. наголошувалося про те, що для великої кількості хворих не вистачало 168 ліжок, як наслідок, відділення для душевнохворих було переповнене, а це, звісно, негативно відображалось на їх лікуванні.

Що стосується фінансування гамівних будинків, то відповідно до згаданого звіту, на 1 душевнохворого державою виділялося 65,78 коп. на добу, у порівнянні зі звичайними лікарнями, де на одного хворого приходилося 55,80 коп. на добу, що у підсумку склало на 15,17% більше [10, с. 32; 25, арк. 48-50; 26, с. 25-27].

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що приказна медицина стала новим етапом у розвиткові охорони здоров'я щодо надання більш якісної медичної допомоги населенню ніж у попередні роки. Хоча у наказах була відсутня будь-яка плановість та систематичність впровадження власних проектів у містах та сільській місцевості, а також незацікавленість панівного прошарку суспільства щодо покращення медичного забезпечення бідних верств населення, проте вони зробили вагомий внесок у розвиток медико-санітарного обслуговування населення.

За період існування наказів громадської опіки та Міністерства державного майна на території 9 українських губерній було відкрито 9 лікарень, 9 богадільнь та 8 гамівних будинків [4, с. 34]. Будівництво лікарень у той час майже не проводилося, частіше керівництво губернії винаймало приватні будинки та інші приміщення, які у більшості випадків мали незадовільний стан та були позбавлені елементарних санітарних норм. Але лікарський та середній медичний персонал цих лікарняних установ своєю невтомною працею сприяв покращенню медико-санітарного обслуговування населення.

Приказна медицина в Російській імперії стала основою для становлення та розвитку земської медицини, як однієї з кращих форм тогочасного медичного обслуговування населення. Саме остання, за рахунок збагачення досвіду медичного персоналу та врахування помилок й недоліків попередньої системи охорони здоров'я, мала значні успіхи. Тож недооцінювати внесок у розвиток охорони здоров'я наказів громадської опіки не варто.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание I. – Том 20. – СПб., 1830. – 1034 с.
2. Верхратський С.А. Матеріали з історії медицини на Україні (до часів введення земства) / Верхратський С.А.: дис. доктора мед. наук. – К, 1944. – 298 с.
3. Голяченко А.М. История развития больничного обслуживания сельского населения Украины (1864 – 1964) / А.М. Голяченко: автореферат дисс. кан. мед. наук. – Ивано-Франковский мед. институт. – Ив.-Фр. – 1967. – 20 с.

4. Коган В.Я. Материалы к развитию больничного строительства в сельских местностях УССР (в дореволюционный период и за 50 лет Советской власти) / В.Я. Коган: дисс. канд. мед. наук. – К., 1967. – 288 с.
5. Рогоза О.М. Діяльність земств України по створенню та розвитку системи охорони народного здоров'я (1864-1917) / О.М. Рогоза: дис. канд. істор. наук: 07.00.01. – Х, 2002. – 294 с.
6. Рубан Н.М. Розвиток земської медицини в Україні (1865 – 1914 рр.) / Н.М. Рубан: дис. канд. істор. наук: 07.00.01.– Д., 2004. – 253 с.
7. Пашенко Ф.Д. История Киевской психоневрологической больницы имени академика И.П. Павлова (материалы к истории отечественной психиатрии дооктябрьского периода) / Ф.Д. Пашенко: дисс. канд. мед. наук. – К., 1959. – 675 с.
8. Сидоренко-Зелезинская Г.М. Здравоохранение и здоровье населения Киевщины за полтора столетия (1797 – 1941) / Г.М. Сидоренко-Зелезинская: дисс. канд. мед. наук. – К., 1962. – 315 с.
9. Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XIXст. / Ф.Я. Ступак: дис. док. іст. наук: 07.00.01. – К, 2010. – 434 с.
10. Хорош И.Д. Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения в Украинской ССР / И.Д. Хорош: дисс. док. мед. наук. – К., 1964. – 826 с.
11. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Том 21. – СПб., 1830. – 1083 с.
12. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Том 22. – СПб., 1830. – 1158 с.
13. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Том 23. – СПб., 1830. – 969 с.
14. Мирский М.Б. Медицина России XVI – XIX веков / Мирский М.Б. – М., 1996. – 376 с.
15. Верхратський С.А., Забудовський П.Ю. Історія медицини: Навч. посібник. – 4-е вид., випр. і допов. / Верхратський С.А., Забудовський П.Ю. – К. Вища школа, 1991. – 431 с.: іл.
16. Влайков Г.Ф. Очерк развития земской медицины в губерниях Юго-Западного края – Киевской, Волынской и Подольской / Г.Ф. Влайков – Машинопись, б/г – 310 с.
17. Говсеев А.А. Земская медицина и положение земских врачей 50 лет назад // Врачебно-санитарная хроника. – 1916. – № 7-12.
18. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 533, оп. 3, спр. 948. – 83 арк.
19. ЦДІАК України, ф. 533, оп. 3, спр. 668. – 123 арк.
20. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф.226, оп. 1, спр. 36. – 101 арк.
21. ДАКО, ф. 226, оп. 1, спр. 2140. – 157 арк.
22. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Том 17. – СПб., 1843. – 915 с.
23. Державний архів Житомирської області, ф. 552, оп. 2, спр. 649. – 303 арк.
24. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 539, спр. 193. – 75 арк.
25. ЦДІАК України, ф. 442 оп. 622, спр. 344. – 123 арк.
26. Покликання – лікувати душу: Нариси з історії міської клінічної психоневрологічної лікарні № 1 та з історії психіатрії міста Києва / Бандура В.О., Василенко А.О., Махновець Є.Л., Никифорчук Р.І.; під ред. Р.І. Никифорчук. – Київ: МВЦ «Медінформ», 2006. – 298 с.
27. ЦДІАК України: Ф. 442 – Оп. 656 – Спр. 132 ч.1. – 544 арк.
28. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3. – Том 23. –Отделение 1. – СПб., 1905. – 1167 с.

Andriyaka G.O. Contribution of the order of social care to the development of healthcare in Ukraine at the end of XVIII – XIX centuries

The article analyzes activities of the order of social care in creation of the first state medical institutions for serving socially-disadvantaged groups of townspeople and rural population of the provinces of the Russian Empire. At that time a lot of people, especially of rural areas, suffered from infectious and other types of diseases and had no qualified medical care. Establishment of a system of medical institutions was an important step in the development of healthcare at the state level. Although those institutions had shortcomings in their work, they became an integral part in the life of population and helped to liquidate dangerous diseases and improve medical and sanitary conditions of cities and rural areas of the state.

Keywords: hospital, medicine, district doctor, order of social care, sanitary condition.

Андріяка А.А. Вклад приказов общественного призрения в развитие здравоохранения на Украине в конце XVIII – XIX вв.

В статье проанализирована деятельность приказов общественного призрения в учреждении первых государственных медицинских учреждений для обслуживания социально незащищенных слоев населения в городах и уездах губерний Российской империи. Учитывая то, что в то время большинство населения, особенно сельского, страдало от инфекционных и

.....
других типів захворювань, а також не имело квалифицированной медицинской помощи, создание сети лечебных учреждений было важным шагом в становлении здравоохранения на государственном уровне. Хотя эти учреждения имели ряд недостатков в своей работе, они стали неотъемлемой частью в жизни населения по ликвидации опасных заболеваний и улучшения медико-санитарного состояния городов и сел страны.

Ключевые слова: больница, медицина, уездный врач, приказ общественного призрения, санитарное состояние.

УДК 37. 013: 78 (09) (470+ 571) «18»

І.С. Шатковська, В.М. Фрицюк

**ДО ПИТАННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ РОСІЙСЬКОЇ МУЗИЧНОЇ ПЕДАГОГІКИ
(НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ М.А. РИМСЬКОГО-КОРСАКОВА
ТА П.І. ЧАЙКОВСЬКОГО)**

На матеріалах епістолярної спадщини, спогадів та мемуарів М. Римського-Корсакова і П. Чайковського, розглядається їх педагогічна діяльність, аналізуються їх погляди щодо музичної освіти та виховання. Особлива увага приділена навчальним підручникам та посібникам композиторів.

Ключові слова: М. Римський-Корсаков, П. Чайковський, музична освіта, російська композиторська школа, музична педагогіка, підручник гармонії.

Усвідомлення історичного значення російської музичної культури XIX ст. передбачає охоплення всіх сфер музичного життя Росії, всіх напрямків діяльності російських композиторів. Професійний поступальний рух російської музичної культури припадає на другу половину XIX століття, і пов'язано це, в першу чергу, з фундацією музично-освітніх закладів, відкриттям двох консерваторій (Петербурзької (1862) та Московської (1866), котрі, нарешті, могли виховувати вітчизняні музичні кадри і в яких зосередилась потужна педагогічна діяльність видатних композиторів.

В окреслений період на педагогічній ниві вирізняються дві постаті: М.А.Римський-Корсаков та П.І.Чайковський. Подібно до того, як участь П.Чайковського найкращим чином прикрасила шлях Московської консерваторії, так прихід М.Римського-Корсакова був найбільшою подією в тодішньому житті Петербурзької консерваторії. В цих закладах розкрилась одна із цінних граней діяльності великих композиторів.

Могутня творча спадщина М.А.Римського-Корсакова та П.Чайковського розкрита у музикознавчій літературі більш ніж достатньо. Між тим, викладацькій діяльності композиторів приділяється побіжна увага, в той час, як у класах М.Римського-Корсакова та П.Чайковського сформувалася численна композиторська школа в Росії і не тільки. Крім того, композиторська школа майстрів, безперечно, непомірно ширша за їх консерваторські класи, бо створена не тільки безпосереднім викладанням, але й впливом їх музики на творчість різних композиторів. Педагогічній діяльності М.Римського-Корсакова та П.Чайковського приділяли певну увагу у своїх монографіях і дослідженнях А.Альшванг [1], Л.Корабельникова [2], Т.Ліванова [3], М.Гнесін [4]. Невичерпна скарбниця педагогічних міркувань композиторів зосереджена у їх листуванні та спогадах про них.

Аналізуючи та узагальнюючи матеріали вище означених джерел, спогади про композиторів, листи та мемуари, ставимо за мету висвітлити педагогічну площину діяльності М.Римського-Корсакова та П.Чайковського як важливу віху у становленні і розвитку російської музичної освіти, педагогіки та композиторської школи.

Центральною фігурою другої половини XIX століття у всіх аспектах музичного життя Росії був М.А. Римський-Корсаков. Справа не тільки у величезному художньому значенні, колосальному об'ємі, рідкісній багатогранності його творчості, широкій амплітуді та інтенсивності його музично-суспільної діяльності, а й у тому, що навіть у хронологічному плані творчість М.Римського-Корсакова (1844-1908) складає ніби стрижень російської класичної музики, сполучну ланку між епохою М.Глінки – О.Даргомизького та XX століттям.

.....
других типів захворювань, а також не имело квалифицированной медицинской помощи, создание сети лечебных учреждений было важным шагом в становлении здравоохранения на государственном уровне. Хотя эти учреждения имели ряд недостатков в своей работе, они стали неотъемлемой частью в жизни населения по ликвидации опасных заболеваний и улучшения медико-санитарного состояния городов и сел страны.

Ключевые слова: больница, медицина, уездный врач, приказ общественного призрения, санитарное состояние.

УДК 37. 013: 78 (09) (470+ 571) «18»

І.С. Шатковська, В.М. Фрицюк

**ДО ПИТАННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ РОСІЙСЬКОЇ МУЗИЧНОЇ ПЕДАГОГІКИ
(НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ М.А. РИМСЬКОГО-КОРСАКОВА
ТА П.І. ЧАЙКОВСЬКОГО)**

На матеріалах епістолярної спадщини, спогадів та мемуарів М. Римського-Корсакова і П. Чайковського, розглядається їх педагогічна діяльність, аналізуються їх погляди щодо музичної освіти та виховання. Окрема увага приділена навчальним підручникам та посібникам композиторів.

Ключові слова: М. Римський-Корсаков, П. Чайковський, музична освіта, російська композиторська школа, музична педагогіка, підручник гармонії.

Усвідомлення історичного значення російської музичної культури XIX ст. передбачає охоплення всіх сфер музичного життя Росії, всіх напрямків діяльності російських композиторів. Професійний поступальний рух російської музичної культури припадає на другу половину XIX століття, і пов'язано це, в першу чергу, з фундацією музично-освітніх закладів, відкриттям двох консерваторій (Петербурзької (1862) та Московської (1866), котрі, нарешті, могли виховувати вітчизняні музичні кадри і в яких зосередилась потужна педагогічна діяльність видатних композиторів.

В окреслений період на педагогічній ниві вирізняються дві постаті: М.А.Римський-Корсаков та П.І.Чайковський. Подібно до того, як участь П.Чайковського найкращим чином прикрасила шлях Московської консерваторії, так прихід М.Римського-Корсакова був найбільшою подією в тодішньому житті Петербурзької консерваторії. В цих закладах розкрилась одна із цінних граней діяльності великих композиторів.

Могутня творча спадщина М.А.Римського-Корсакова та П.Чайковського розкрита у музикознавчій літературі більш ніж достатньо. Між тим, викладацькій діяльності композиторів приділяється побіжна увага, в той час, як у класах М.Римського-Корсакова та П.Чайковського сформувалася численна композиторська школа в Росії і не тільки. Крім того, композиторська школа майстрів, безперечно, непомірно ширша за їх консерваторські класи, бо створена не тільки безпосереднім викладанням, але й впливом їх музики на творчість різних композиторів. Педагогічній діяльності М.Римського-Корсакова та П.Чайковського приділяли певну увагу у своїх монографіях і дослідженнях А.Альшванг [1], Л.Корабельникова [2], Т.Ліванова [3], М.Гнесін [4]. Невичерпна скарбниця педагогічних міркувань композиторів зосереджена у їх листуванні та спогадах про них.

Аналізуючи та узагальнюючи матеріали вище означених джерел, спогади про композиторів, листи та мемуари, ставимо за мету висвітлити педагогічну площину діяльності М.Римського-Корсакова та П.Чайковського як важливу віху у становленні і розвитку російської музичної освіти, педагогіки та композиторської школи.

Центральною фігурою другої половини XIX століття у всіх аспектах музичного життя Росії був М.А. Римський-Корсаков. Справа не тільки у величезному художньому значенні, колосальному об'ємі, рідкісній багатогранності його творчості, широкій амплітуді та інтенсивності його музично-суспільної діяльності, а й у тому, що навіть у хронологічному плані творчість М.Римського-Корсакова (1844-1908) складає ніби стрижень російської класичної музики, сполучну ланку між епохою М.Глінки – О.Даргомизького та XX століттям.

Сформувавшись в епоху 60-х років Римський-Корсаков рано усвідомив своє покликання та обов'язок російського музиканта, все його служіння російській музиці носило яскраво виражений просвітительський характер. Всеохоплюючий, системний підхід притаманний будь-якому напрямку роботи М.Римського-Корсакова – композитора, диригента, теоретика, редактора і, без сумніву, педагога. Саме педагогічна діяльність М.Римського-Корсакова поставила на більш міцні, професійні рейки всі напрямки роботи композитора.

Однією із самих незвичайних особливостей на шляху М.Римського-Корсакова – педагога було те, що шлях цей відразу почався з поглибленої теоретичної самоосвіти. Будучи автором блискучих оркестрових творів «Садко» і «Антар» композитор абсолютно не знав шкільних дисциплін – гармонії, контрапункту тощо. Поки він писав музику, він дуже мало відчував це, але, коли довелося викладати, досвідчений композитор сам засадив себе за теорію. У «Літопису» із цього приводу сказано: «Отже, незаслужено поступивши в консерваторію професором, я став одним із кращих її учнів...» [5, с.108].

М.Римський-Корсаков був пов'язаний з Петербурзькою консерваторією з навчального 1871-72 року по навчальний 1907-1908 рік включно і широко розумів своє призначення педагога-просвітителя. Уся педагогічна діяльність М.Римського-Корсакова розгортається перед нами у двох ракурсах: педагогічно – теоретичному та педагогічно – практичному.

Точно так, як для Московської консерваторії П.Чайковський був не просто професором, а представником великої російської творчої школи, так М.Римський-Корсаков в Петербурзькій консерваторії представляв цю школу як член «Могутньої кучки», між творчим напрямом якої і викладанням М.Римського-Корсакова існували прямі і міцні зв'язки. Артільний, живий і вільний дух «кучкізму», в якому розвивалась творча постать самого М.Римського-Корсакова, підсвідомо сформувала його власні педагогічні переконання: наблизити освітню і навчальну атмосферу до природного, життєвого розвитку музиканта, до потреб музичного життя, на чому він постійно буде наголошувати.

Ставши спочатку чудовим теоретиком, з 1885 року М.Римський-Корсаков вів у Петербурзькій консерваторії вже всі теоретичні дисципліни для частини композиторів. Це означало, що вони проходили у майстра весь курс свого навчання, і він міг впливати на все формування молодого музиканта, спостерігати за усім його розвитком.

Через класи М.Римського-Корсакова так чи інакше пройшло дуже багато видатних діячів російської музичної культури, частково композитори братських народів тодішньої імперії. Всього у великого російського композитора налічується до двохсот учнів. Серед них – А.К.Лядов, О.К.Глазунов, М.А.Соколов, М.Я. Мясковський, М.Ф. Гнесін, М.О.Штейнберг, відомий латвійський композитор Н.К.Вітоль, український композитор М.В. Лисенко, один із видатних вірменських композиторів А.А.Спендіаров, академік Б.В.Асаф'єв, найстаріший радянський музикознавець О.В. Оссовський та ін.

Всі, хто стикався з таким вчителем, як М.Римський-Корсаков, зберегли пам'ять перш за все про його високий морально-художній авторитет, про те, що строга, точна, завжди обґрунтована методичність в його заняттях поєднувалася з темпераментом художника і кругозором громадського діяча. У всьому цьому відчувалася гаряча, кровна, досить далека від холодного академізму зацікавленість композитора у справах його учнів.

Учні М.Римського-Корсакова не згадують в ньому тільки педагога-теоретика: вони зберігають пам'ять про передову людину і художника, який свого часу сильно вплинув на них. Композитор і теоретик М.А.Соколов згадує: «Милий, незабутній час!.. ми... пізнали таку удачу, яка в шкільному житті зустрічається у вигляді небувалої рідкості, – удачу вчитися дорогій справі під керівництвом дорогого вчителя» [6, с. 6-7].

Будучи професором Петербурзької консерваторії, М.Римському-Корсакову як педагогу доводилося стикатися з набагато ширшими демократичними колами людей, що навчалися музиці. Паралельно роботі в консерваторії М.Римський-Корсаков між 1873 і 1894 роками брав участь у діяльності Безкоштовної музичної школи і Придворної співацької капели, а також він був у свій час інспектором музикантських хорів морського відомства. Все це зіштовхнуло композитора з багатьма новими життєвими і художніми явищами, дуже розширило його досвід і по-своєму позначилося на його педагогічних поглядах.

Інспектором музикантських хорів морського відомства М.Римський-Корсаков працював з 1873 по 1884 рік. Певна річ, цей вид його діяльності не можна просто звести до педагогічної роботи, але в тому, як розумів свої нові завдання композитор, було дуже багато характерного

.....
саме для педагога-просвітителя, пропагандиста класичної музики в широких масах. Ретельним чином вивчивши духові інструменти і звучання духового оркестру, М.Римський-Корсаков забезпечував підвідомчі йому колективи своїми аранжировками, поповнював їх репертуар хорошою музикою. Виключно велику турботу він проявив про підготовку музикантів для оркестрів морського флоту.

Просвітницький, широкий музично-суспільний характер носила і робота М.Римського-Корсакова в Безкоштовній музичній школі, директором якої він був обраний в 1874 році (замість М.Балакірева), залишаючись на цій посаді до 1881 року. «Вибір не міг бути щасливіший», – писав В.В. Стасов. Якщо пригадати, що в період між 1874 і 1881 роками М.Римський-Корсаков працював одночасно в консерваторії, в Безкоштовній музичній школі і в морському відомстві, то загальний масштаб його діяльності виявиться справді грандіозним.

З 1883 року М.Римський-Корсаков разом з М.Балакіревим очолив музичну справу у Придворній співацькій капелі – найкрупнішому і найстарішому центрі російської хорової культури. У капелі композитор пробув до 1894 року, віддаючи їй також дуже багато сил. «Я займався з малолітніми півчимами, чим тільки міг, лише б привчити їх... до серйозного погляду на їх музичне майбуття...» [5, с.125]. Зусиллями М.Римського-Корсакова в капелі був створений регентський клас і по-новому організований інструментальний клас, завдяки чому внутрішня культура капели значно піднялася.

З 1894 року педагогічна діяльність М.Римського-Корсакова повністю зосередилася в Петербурзькій консерваторії. Це було тісно пов'язано з періодом великого творчого перелому у композитора, з роками переоцінки цінностей і шукань, в тому числі і педагогічних. На основі великого і різностороннього досвіду у М.Римського-Корсакова якраз в дев'яності роки виникають задуми нових посібників, статті про музичну освіту, думки про необхідну її реформу.

У серпні 1892 року М.Римський-Корсаков написав великі статті про музичну освіту, що увійшли у «Проект перетворення теорії музики і практичної композиції в консерваторії», де виклав свої погляди щодо педагогічної та виховної діяльності.

Перша із статей М.Римського-Корсакова називається «Обов'язкове і добровільне навчання в музичному мистецтві» [7]. Тут композитор пропонує ввести ніби різні ступені навчання для музикантів, відповідно до їх здібностей і можливостей. Музикант з хорошими початковими музичними даними буде гарним «художником музичного ремесла» (визначення композитора) в благородному сенсі цього слова. Якщо ж музикант володіє ще і виконавським або композиторським талантом (тобто внутрішньою потребою творчості), він повинен розширити і доповнити свою освіту, добровільно вибравши що-небудь з наступних предметів: історія музики, естетика, композиція, диригентська справа та ін. З такого учня вийде концертний віртуоз, соліст, композитор, диригент, тобто «художник музичного мистецтва», за визначенням М.Римського-Корсакова. Таким чином, досвід роботи привів композитора до усвідомлення того, що необхідно, по-перше, випускати багато музикантів, як ми тепер говоримо, середньої кваліфікації, поширюючи рух музичної культури, і, по-друге, готувати справжніх, елітних артистів тільки за наявності таланту і за умов розширеного навчання.

Друга з педагогічних статей М.Римського-Корсакова носить назву «Теорія і практика та обов'язкова теорія музики в російській консерваторії» і присвячена проблемам навчання композиторів, тобто тому, що особливо довго і гаряче хвилювало майстра. Він пише: «...я прийшов до того, що справжні, видні діячі ставали з них за щасливих умов їх практичного музичного життя і при допомозі тієї частини програми консерваторного учення, яка найбільш нагадує собою дійсне практичне музичне життя», на власному прикладі М.Римський-Корсаков вірував у те, що «практика є кращий засіб навчитись» [7, с.75-76].

Як мудрий педагог, М.Римський-Корсаков ставив перед собою завдання найкращим чином зрозуміти і розвинути творчу індивідуальність учня. От як він характеризував згодом обов'язки педагога: «Професор повинен вгадати схильності і прагнення учня. Якщо учень прагне до камерної музики – квартету, тріо і т. п. – не треба йому заважати і робити з нього композитора опер і симфоній;...Професор – друг, батько, нянька і навіть слуга свого учня, а не учень його раб,...» [7, с.102].

Виходячи з прагнення повністю підпорядкувати теорію життєвій практиці, систему освіти умовам індивідуального художнього розвитку, М.Римський-Корсаков тут висував, так би мовити, програму-максимум. Його наміри могли бути виконані тільки ідеальним педагогом-

художником в заняттях з видатними учнями-композиторами. Але як вища мета, як напрям в складній і тонкій справі навчання композиторів, ідеї М.Римського-Корсакова були прогресивними в самій своїй основі.

Дуже істотну частину педагогічної спадщини композитора складають посібники, які виникли у зв'язку з його власною діяльністю та творчою роботою.

У 1884 році, на основі своїх занять у Співацькій капелі М.Римський-Корсаков розробив підручник гармонії. Сам композитор спочатку проходив гармонію зі своїми учнями по «Керівництву» П.Чайковського, а потім виробив власну. Обидва підручники гармонії, складені російськими класиками, були найпрогресивнішими за методом для свого часу; до цих пір вони не втратили значення.

Дещо пізніше, в 1893 році, М.Римський-Корсаков замислив скласти підручник з контрапункту, дисципліни, яка вивчає систему поєднання голосів в музиці, багатоголосся. План майбутнього керівництва також ґрунтувався на законах, виведених з музичної практики. Проте далі за введення і перший розділ справа не пішла, і керівництво закінчено не було.

Робота з оркестрами морського флоту надихнула композитора створити посібник з інструментовки, пізніше – «Основи оркестровки» (1913). У всій світовій науковій і навчальній літературі з музики «Основи оркестровки» М.Римського-Корсакова займають абсолютно виняткове місце. Автор вчить осягати техніку складного оркестрового письма в залежності від конкретної художньої мети. «Основи оркестровки» є справжнім творчим заповітом, який залишив М.Римський-Корсаков студентам та композиторам.

Останні роки педагогічної роботи М.Римського-Корсакова ще жили у пам'яті старих діячів радянської музики. Великим учителем, неперевершеним наставником називає його О.В. Оссовський: «Сильний своїм генієм, художнім авторитетом, знаннями, майстерністю, моральною висотою, він давав своїм учням не тільки освіту: він виховував їх, прищеплював їм високі етичні начала – не проповіддю, а живим прикладом...», «Це було любовне учительство...» [8, с.75].

П. Чайковський свою викладацьку діяльність розпочав у Москві у 1866 році, коли єдина в країні Петербурзька консерваторія щойно зробила свій перший випуск, в числі якого був 25-річний композитор. У Москві його творів ще майже не знали, але про обдарування його вже чули багато.

У всій педагогічній площині діяльності Чайковського найбільше вирізняються два напрямки, аналогічні до ідей М.Римського-Корсакова: педагог-вчитель та педагог-композитор.

У перші три роки існування Московської консерваторії П.Чайковський виконував в ній основну роботу педагога-теоретика і вів три курси: спеціальної теорії, гармонії та обов'язкових курси елементарної теорії. Це складало дуже значне тижневе навантаження: 20-27 годин і перевірка до шістдесяти письмових робіт. Тільки у перший рік у композитора було 57 учнів, а згодом їх кількість зросла до 90 чоловік. Загалом через класи П.Чайковського з різних предметів пройшло більше 400 учнів.

Багато чого в педагогічних заняттях повинно було б обтяжувати такого митця, як П.Чайковський, оскільки він наближався до своїх зрілих творів. Роздумуючи про свою педагогічну роботу, П.Чайковський нерідко з гіркотою зізнавався, що йому прикро витратити свої зусилля на навчання сотень дилетантів і дилетанток, які наповнювали консерваторію. Проте творчий дух в консерваторії сприяв спілкуванню з кращими музичними силами, давав відчуття нового їх зростання.

П. Чайковський не тільки навчав молодих композиторів, але й впливав на них власним творчим прикладом. Композитор в ті роки дуже плідно працював над створенням музики, популярність його поширювалася, а його ім'я означало для консерваторії все більше і більше. «Ви не можете собі уявити, – нагадував йому пізніше про це С. Танєєв, – як сильно діє на учня присутність в консерваторії композитора, який у нього на очах пише твори, що виконуються в концерті» [9, с.74]. Багато учнів П.Чайковського стали згодом його близькими друзями (С.Танєєв, А. Баталіна-Губерт, І. Котек, А. Брандуков).

П.Чайковського шанували, як педагога. Для тих, хто ще не в силах був оцінити його заняття, завжди був важливий його авторитет. Для тих же, хто міг вникнути в саму суть справи, педагогічна діяльність композитора, як би він сам її не оцінював, представлялася вельми цікавою і значною. М.Кашкін, що працював пліч-о-пліч з П. Чайковським, згадував: «Він не мав, правда, ніякої схильності до учительства, займався цією справою з неохотою, але

.....
бездоганна сумлінність, розум і знання справи мимоволі примушували його бути хорошим викладачем» [10, с.12].

Педагогічна робота П.Чайковського поєдналася з науковою, оскільки викладання елементарної теорії та гармонії неминуче привело його до створення власного «Керівництва з практичного вивчення гармонії» (1871 р.), що стало посібником для консерваторії. Це був перший російський підручник з гармонії, який сам автор оцінював дуже скромно. Його цінність полягає у тому, що, на відміну від багатьох схоластичних іноземних посібників, він пройнятий живою думкою і спирається на реальну музичну практику. У 1875 році П. Юргенсон видав «Короткий підручник гармонії, пристосований до читання духовно-музичних творів в Росії» П.Чайковського. Для цього автор спеціально переробив матеріал свого першого підручника.

Загалом, П.Чайковський в ті роки дуже переймався питанням навчальних посібників, на які він дивився досить практично. Ще закінчуючи Петербурзьку консерваторію, він переклав відому книгу Ф.Геварта «Керівництво до інструментування». До консерваторських років відносяться ще два виконані ним переклади: «Життєві правила і поради молодим музикантам» Р. Шумана (1869) та «Музичний катехізис» І. Лобе (1870).

Згодом, вже звільнившись від консерваторських занять, П.Чайковський не полишив думки про створення навчальних посібників. Так, у 1880 р. він писав до Н.Ф. фон Мекк: «У російській літературі зовсім немає посібника з історії музики, і було б дуже добре, якби я зайнявся складанням такої книги; я і міркую іноді про це. Але ж тоді років на два потрібно зовсім відмовитися від створення музики, а це вже занадто» [11, с.409].

Про значну роль діяльності П.Чайковського у розвитку російської музично-педагогічної школи свідчить і його музикознавчий аналіз чужих творів, де російський класик поєднував гостроту і проникливість критика з особливим даром мудрого практика-педагога. П.Чайковський швидко виявляв і вказував головні технічні погрішності, втручався в саму серцевину авторської праці, пропонував поправки від детальних до радикальних і робив це легко й природно.

Зрозуміло, що творчі настанови П.Чайковського адресовані найперше композиторам, але вони будуть корисні усім, хто вчиться. Тут автор багато висловлюється з приводу незбагненої, вищої і такої необхідної для творчого процесу сили, як натхнення. Проте, митець закликає і до невтомної праці, через яку набувається професіоналізм і майстерність. Композитор, який сам був наділений величезною силою музичної інтуїції та натхнення, часто писав твори легко і швидко, надзвичайно багато працював і з презирством ставився до тих, хто ліниво чекає відвідин високої Музи. В роздумах П.Чайковського прослідковується творче і людське кредо композитора: труд (технічна досконалість), пізнання (ретельне вивчення і аналіз музичного мистецтва), скромність (уміння бути смиренним) [12, с.238].

У П.Чайковського, поза сумнівом, була своя система поглядів на виховання композитора, своє розуміння умов композиторського зростання і успіху. І, подібно до того, як підручник гармонії був узагальненням практики, так і погляди П.Чайковського на розвиток композитора були тісно пов'язані з живою творчістю та суттєво проливали світло на таємниці творчого процесу самого композитора, оскільки торкалися проблем естетичних. П.Чайковський глибоко цінував школу (тобто традиції) і її значення для композитора, побоюючись, в той же час культу музичної техніки. Турбота про майстерність поєднувалася у нього з боротьбою проти формалізму. П. Чайковський цінував у творчості талант і школу, інстинкт і розум, чуття і працю. Першу й основну, всевизначаючу ознаку покликання композитора він вбачав у «внутрішній потребі висловлюватися за допомогою музики». Без неї, на думку П.Чайковського, недостатні для учня навіть «блискучі задатки композиторського таланту». Проте, талант і творча потреба, на думку композитора, не є достатніми; потрібні «витримка, характер і віра в себе» [13, 485-486].

З листування П.Чайковського з Н.Ф. фон Мекк можна зробити й висновок про те, як композитор уявляє собі відмінність між «теоретиком-критиком» і «композитором-творцем»: «Кожний хороший музикант, а особливо теоретик-критик повинен випробувати себе у всіх родах композиції. Але далеко не кожен музикант ... обдарований творчим даром. ...щоб вивчати практично теорію композиції, потрібно мати значні здібності до музики і тонку музичну організацію, без якої немислимий теоретик-критик у цій галузі» [11, 201]. Слід нагадати, що в спеціальних класах П.Чайковського спільно навчалися і майбутні композитори,

і майбутні теоретики, і видатні музиканти-виконавці, що спонукає усвідомити особливу значущість цих висловлювань композитора.

У процесі учбової роботи П. Чайковський надавав великого значення учнівській довірі, зауважуючи, що без неї не може бути успіху.

Значну увагу приділяв П. Чайковський і формуванню стилю молодих композиторів, наголошуючи на хибності гонити за нарочитою новизною, безплідності пошуків оригінальності заради них самих. Свого учня С. Танєєва композитор застерігає від зайвої рефлексії, побоюючись вченості за рахунок творчості. На це С. Танєєв гідно відповідає: «Вченість доречна тільки тоді, коли вона приводить до природності і простоти» [9, с. 63]. Учбові стосунки двох композиторів згодом переросли у творчі і дружні.

У педагогічних поглядах М.Римського-Корсакова та П.Чайковського багато спільного: диференційований підхід до занять з учнями різної підготовки та обдарування, зв'язок навчального процесу з творчою практикою, турбота про підручники, методичну літературу. Поряд з цим є ряд суттєвих відмінностей в педагогічній діяльності цих композиторів. М.Римський-Корсаков органічно поєднував педагогічну, композиторську і музично-суспільну діяльність; він був відкритий на різноманітні музичні справи, де могла послужити його могутня артистична постать. Серцевиною ж музичної натури П.Чайковського була творчість, і свою педагогічну діяльність він сприймав швидше як засіб до існування, хоча свої обов'язки педагога композитор виконував дуже сумлінно, але при першій нагоді П.Чайковський залишає консерваторію заради свободи творчості.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Немає потреби доводити, що педагогічна спадщина М.Римського-Корсакова та П.Чайковського виключно багата і цінна. Вона полягає не тільки в статтях і посібниках, а й в тому великому і незабутньому прикладі художніх авторитетів, педагогів-просвітителів, ревних служителів справі музичної освіти та науки, який подають нам класики російської музики. Аналіз критичних зауважень і порад М. Римського-Корсакова і П.Чайковського, які містяться в листах та мемуарах дає нам уявлення про них як педагогів не у вузько шкільному, а в широкому і вищому сенсі цього слова.

Тридцять шість років педагогічної роботи М.Римського-Корсакова у Петербурзькій консерваторії та дванадцять років плідної діяльності П.Чайковського у Московській, випуск цілої плеяди славетних учнів, створення перших в країні підручників гармонії, турбота про посібники – цього достатньо, щоб сказати: М.Римський-Корсаков і П.Чайковський заклали в Росії фундамент професійної музично-теоретичної освіти.

До цих пір питання навчання композиторів є найскладнішими питаннями музичної освіти взагалі. При цьому здорова в своїй основі вимога погодити проходження теоретичних дисциплін з індивідуальним творчим розвитком учня залишаються і для сучасної музичної педагогіки актуальними принципами. Варто розвивати все краще з педагогічної спадщини минулого, зокрема, з багатого педагогічного досвіду російських композиторів-класиків.

Своєрідною стороною педагогічної діяльності П.Чайковського була турбота про музику для дітей та про дітей. Педагогічний аспект його «Дитячого альбому» та «Шістнадцяти пісень для дітей» може стати темою окремого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Альшванг А. П.И. Чайковский / А. Альшванг. – М.: Музыка, 1970. – 925 с.
2. Корабельникова Л.З. Музыкальное образование / Л.З. Корабельникова // История русской музыки. В 10 – ти т. Т. 8: 70-80-е гг. XIX в. Ч. 2. – М.: Музыка, 1994. – 533 с.
3. Ливанова Т. Педагогическая деятельность русских композиторов / Т.Ливанова. – М.-Л.: Музгиз, 1951. – 100 с.
4. Гнесин М. Н. А. Римский-Корсаков. Педагог и человек / М.Гнесин // Советская музыка. Третий сборник статей. – М.: Музгиз, 1945. – 276 с.
5. Римский-Корсаков Н.А. Летопись моей музыкальной жизни / Н.А.Римский-Корсаков – М.: «Согласие», 2004. – 606 с.
6. Соколов Н. Воспоминания о Н.А. Римском-Корсакове / Н. Соколов. – Санкт-Петербург, 1908. – 226 с.
7. Римский-Корсаков Н.А. Музыкальные статьи и заметки (1869-1907) / Н.А.Римский-Корсаков. – Санкт-Петербург, 1911. – 223 с.
8. Оссовский А. Н. А. Римский-Корсаков и русская культура / А.Оссовский // Советская музыка. Третий сборник статей. – М.: Музгиз, 1945. – 276 с.
9. Чайковский П.И., Танеев С.И. Письма / П.Чайковский, С.И.Танеев. – М.: Музыка, 1951. – 207 с.

10. Кашкин Н.Д. Воспоминания о Чайковском /Н.Д.Кашкин. – М.: Музыка, 1954, 267 с.
11. Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк / П.Чайковский. В 3-х т. Т. 2. – М.–Л.: Музыка, 1935. – 676 с.
12. Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк / П.Чайковский. В 3-х т. Т. 3. – М.–Л.: Музыка, 1936. – 682 с.
13. Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк/ П.Чайковский.. В 3-х т. Т. 1. – М.–Л.: Музыка, 1934. – 643 с.

Shatkovska I.S., Frytsuk V.M. On the history of the Russian musical pedagogy (on the example of N.A. Rimsky-Korsakov's and P.I. Tchaikovsky's activities).

The article is based on N.Rimsky-Korsakov's and P. Chaikovsky's correspondence, their memories and memoirs. The author describes their pedagogical activities, analyzes their views on the problems of musical education, pays special attention to the textbooks of the composers.

Keywords: N.Rimsky-Korsakov, P.Tchaikovsky, musical education, the Russian school of composition, musical pedagogy, harmony textbook.

Шатковская И.С., Фрицюк В.Н. К вопросу истории развития русской музыкальной педагогики (на примере деятельности Н. А. Римского-Корсакова и П. И. Чайковского).

На материалах эпистолярного наследия, воспоминаний и мемуаров М.Римского-Корсакова и П.Чайковского, рассматривается их педагогическая деятельность, анализируются их взгляды на проблемы музыкального образования и воспитания. Отдельное внимание уделяется учебным пособиям композиторов.

Ключевые слова: Н.Римский-Корсаков, П.Чайковский, музыкальное образование, русская композиторская школа, музыкальная педагогика, учебник гармонии.

УДК 94 (477) «185/192» + 37 (09)

А.В. Кукуруза

СИСТЕМА ДУХОВНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ЖІНОК ПРАВОСЛАВНОГО СПОВІДАННЯ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СТАТИСТИЧНІ ВИМІРИ

Використовуючи офіційну церковну статистику про духовну освіту доньок православного духовенства, автор статті показує динаміку чисельності учнів навчальних закладів духовного відомства та забезпечення освітнього процесу в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. У статті розмежовуються жіночі училища духовного відомства, які перебували під патронатом російської імператриці, і жіночі училища єпархіального підпорядкування. Хоч організація освітнього процесу мало відрізнялася у цих двох типах училищ, все ж 13 училищ духовного відомства були привілейованими навчальними закладами для дівчат духовного стану. Збільшення кількості учнівського контингенту було переконливим свідченням прагнення духовенства до підвищення освітнього рівня своїх дітей, що відповідало загальним тенденціям суспільного розвитку.

Ключові слова: Обер-прокурор, Духовне відомство, єпархіальні жіночі училища, стипендіатки, інспектор класів, лазаретна наглядачка, почесний блюститель по господарській частині, єпархіальні кошти.

Сучасні умови реформування освітньої галузі, пошуки оптимальних моделей організації освітнього процесу, закономірна стурбованість якістю освітнього рівня молоді у зв'язку із тимчасовим падінням престижності наукової праці неминуче зумовлюють вивчення історичного досвіду організації освіти на усіх етапах нашої історії та серед усіх категорій населення. У ХІХ- на початку ХХ ст. найбільший вплив на суспільну мораль та освіту мала церква. Російська імперія, забезпечуючи Православній церкві панівне становище та державний статус, вимагала від неї виконання функції організатора освітнього процесу. І хоч Православна церква підпорядкувала освіту завданням релігійного виховання, все ж молодь отримувала знання. Про увагу держави і церкви до цього свідчить динаміка чисельності учнів та кількість

10. Кашкин Н.Д. Воспоминания о Чайковском /Н.Д.Кашкин. – М.: Музыка, 1954, 267 с.
11. Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк / П.Чайковский. В 3-х т. Т. 2. – М.–Л.: Музыка, 1935. – 676 с.
12. Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк / П.Чайковский. В 3-х т. Т. 3. – М.–Л.: Музыка, 1936. – 682 с.
13. Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк/ П.Чайковский.. В 3-х т. Т. 1. – М.–Л.: Музыка, 1934. – 643 с.

Shatkovska I.S., Frytsuk V.M. On the history of the Russian musical pedagogy (on the example of N.A. Rimsky-Korsakov's and P.I. Tchaikovsky's activities).

The article is based on N.Rimsky-Korsakov's and P. Chaikovsky's correspondence, their memories and memoirs. The author describes their pedagogical activities, analyzes their views on the problems of musical education, pays special attention to the textbooks of the composers.

Keywords: N.Rimsky-Korsakov, P.Tchaikovsky, musical education, the Russian school of composition, musical pedagogy, harmony textbook.

Шатковская И.С., Фрицюк В.Н. К вопросу истории развития русской музыкальной педагогики (на примере деятельности Н. А. Римского-Корсакова и П. И. Чайковского).

На материалах эпистолярного наследия, воспоминаний и мемуаров М.Римского-Корсакова и П.Чайковского, рассматривается их педагогическая деятельность, анализируются их взгляды на проблемы музыкального образования и воспитания. Отдельное внимание уделяется учебным пособиям композиторов.

Ключевые слова: Н.Римский-Корсаков, П.Чайковский, музыкальное образование, русская композиторская школа, музыкальная педагогика, учебник гармонии.

УДК 94 (477) «185/192» + 37 (09)

А.В. Кукуруза

СИСТЕМА ДУХОВНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ЖІНОК ПРАВОСЛАВНОГО СПОВІДАННЯ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СТАТИСТИЧНІ ВИМІРИ

Використовуючи офіційну церковну статистику про духовну освіту доньок православного духовенства, автор статті показує динаміку чисельності учнів навчальних закладів духовного відомства та забезпечення освітнього процесу в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. У статті розмежовуються жіночі училища духовного відомства, які перебували під патронатом російської імператриці, і жіночі училища єпархіального підпорядкування. Хоч організація освітнього процесу мало відрізнялася у цих двох типах училищ, все ж 13 училищ духовного відомства були привілейованими навчальними закладами для дівчат духовного стану. Збільшення кількості учнівського контингенту було переконливим свідченням прагнення духовенства до підвищення освітнього рівня своїх дітей, що відповідало загальним тенденціям суспільного розвитку.

Ключові слова: Обер-прокурор, Духовне відомство, єпархіальні жіночі училища, стипендіатки, інспектор класів, лазаретна наглядачка, почесний блюститель по господарській частині, єпархіальні кошти.

Сучасні умови реформування освітньої галузі, пошуки оптимальних моделей організації освітнього процесу, закономірна стурбованість якістю освітнього рівня молоді у зв'язку із тимчасовим падінням престижності наукової праці неминуче зумовлюють вивчення історичного досвіду організації освіти на усіх етапах нашої історії та серед усіх категорій населення. У ХІХ- на початку ХХ ст. найбільший вплив на суспільну мораль та освіту мала церква. Російська імперія, забезпечуючи Православній церкві панівне становище та державний статус, вимагала від неї виконання функції організатора освітнього процесу. І хоч Православна церква підпорядкувала освіту завданням релігійного виховання, все ж молодь отримувала знання. Про увагу держави і церкви до цього свідчить динаміка чисельності учнів та кількість

коштів, що виділялися на освіту. Тому актуальним є з'ясування динаміки кількості учнів та вкладених в освітню галузь коштів, як показників зацікавленості держави у створенні собі надійного підґрунтя – вихованих у системі духовної освіти громадян. Це – по-перше, і, по-друге, статистичні виміри системи духовної освіти для жінок свідчить про зростання в кінці XIX – на початку XX ст. суспільного інтересу до освіти в цілому, так як в училищах навчалися, окрім доньок православного духовенства, представниці й інших суспільних станів.

Історіографія означеного питання включає в себе як наукові праці з історії церкви і школи в цілому, так і історичні дослідження регіонального характеру. Так, наприклад, дослідження П. Мілюкова про історію російської культури містить міркування про відносини церкви і школи в цілому [1], О.Андреєва досліджує виникнення та розвиток єпархіальних жіночих училищ в Росії в цілому [2], а Т. Степаненко розглядає жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст. [3]. Та ці і інші автори публікацій про жіночу духовну освіту не акцентували увагу на статистичних вимірах системи жіночої освіти.

Тому метою даної наукової розвідки є узагальнення та аналіз офіційної церковної статистики, яка характеризує систему духовної жіночої освіти в кінці XIX – на початку XX ст., сформованої Російською Православною церквою. Духовні училища для дівчат православного сповідання були двох видів: привілейовані, що перебували під опікою російської імператриці, та ті, що перебували у єпархіальному віданні. Саме в такій послідовності у статті наводяться відомості про динаміку чисельності жіночих училищ та про їх фінансування.

Жіночих училищ духовного відомства, що перебували під патронатом імператриці, в кінці XIX ст. налічувалось 13. Вони знаходились у таких містах: Казані, Ярославлі, Іркутську, Вільно, Мінську, Царському Селі, Житомирі, Вітебську, Кам'янець-Подільському, Могилеві, Паричах і два в Києві. Ці училища формально керувалися імператрицею, а реально вони підпорядковувались Синоду та частково єпархіальному первосвященнику. Утримання училищ духовного відомства здійснювалось за рахунок спеціальних коштів Синоду, але Київське жіноче училище існувало за рахунок єпархії, як і єпархіальні училища губерній [4, с.291].

Освітній процес в жіночих училищах Духовного відомства і єпархіальних відбувався у відповідності з програмами. Його організатори прагнули того, щоб учениці не просто засвоїли суму знань, а й могли їх використати у житті. Особлива увага зверталась на ознайомлення вихованок, особливо старших класів, з принципами, поняттями, основними ідеями педагогіки, тобто на підготовку їх до самостійної педагогічної діяльності. Узагальнюючи відомості про рівень успішності учениць жіночих училищ, Обер-прокурор Св. Синоду у своєму звіті імператору відзначав, що, наприклад, у 1910-1911 н. р. з усіх навчальних предметів він становив 3,5-4,37 бали за 5-бальною системою.

Уявлення про кількість вихованок жіночих училищ Духовного відомства в кінці XIX – на початку XX ст. можуть скласти такі данні:

Таблиця 1. Кількість вихованок жіночих училищ Духовного відомства в кінці XIX – на початку XX ст.

№ п/п	Назви училищ	Вихованок у 1895 р.				Вихованок у 1901 р.					+/-
		своєкоштных	казеннокоштных	пансіонерок	разом	пансіонерок			приходлящих	разом	
						своєкоштных	казеннокоштных	стипендіаток			
1	Вілинське	82	33	–	115	70	33	12	–	115	0
2	Волинське	163	45	18	226	198	46	19	–	263	+37
3	Іркутське	10	21	52	83	62	21	14	–	97	+14
4	Казанське	56	17	10	83	63	20	10	–	93	+10
5	Київське -1	202	25	17	244	287	–	59	62	408	+164
6	Київське – 2	241	25	35	301	253	–	44	107	404	+103
7	Мінське	47	45	2	94	57	45	3	–	105	+11
8	Могилівське	34	50	131	215	149	40	11	59	259	+44
9	Паричське	56	45	7	108	73	–	57	–	130	+22
10	Подільське	–	45	157	202	158	45	3	–	206	+4

Серія: ІСТОРІЯ

11	Полоцьке	66	30	2	98	62	30	5	–	97	-1
12	Царськосільське	65	94	18	177	68	77	48	–	193	+16
13	Ярославське	75	9	26	110	75	10	29	–	114	+4
	Разом	1097	484	475	2056	1575	367	314	228	2484	+428

Унаочненні для порівняння відомості свідчать про загальну тенденцію зростання попиту на освіту серед дівчат духовного стану. Кількість учениць 13-ти привілейованих жіночих училищ Духовного відомства за п'ять років зросла на 428 осіб. Окрім двох училищ – Віленського та Полоцького – кількість учениць збільшилась у десяти інших. Та найбільшим було зростання двох київських училищ – Київського-1 на 164 особи і Київського-2 на 103 особи. На 44 учениці збільшилось Могилівське училище та на 37 осіб – Волинське. Усі інші мали менший приріст, та, однак, збільшилися.

Звертають на себе увагу показники кількості учениць, що оплачували своє навчання, так звані «своєкошті». Якщо у 1895 році у 13-ти училищах їх налічувалось 1097, то у 1901 році їх було 1575, тобто на 478 дівчат збільшилась кількість тих, хто прагнув здобути освіту навіть за власні кошти. Найбільше таких виявилось у першому Київському училищі – 287 (на 85 більше, ніж у 1895 р.), у Могилівському – 149 (на 115 більше, ніж у 1895 р.), у Подільському – 158 (а у 1895 р. таких не було).

Щодо учениць, котрі навчалися за казенні кошти, то прослідковується тенденція зменшення їх кількості. В цілому по 13-ти училищах їх кількість зменшилась на 117 осіб (з 484 до 367-ми осіб). В обох Київських училищах та в Паричському не стало казенного утримання, на 10 зменшився цей показник у Могилівському училищі та на 17 у Царськосельському.

З'явилась така категорія учениць як «приходящі», тобто ті, що мешкали з батьками, або у родичів, і не перебували на пансіоні. Їх стало 228 осіб і розподілилися вони між двома Київськими та Могилівським училищами.

Можна порівняти названі показники по 11-ти училищах і стосовно 1914 року. Здійснені нами підрахунки виглядають так:

Таблиця 2. Кількість вихованок жіночих училищ Духовного відомства в 1914 р.

№ / п	Назви училищ	Вихованок у 1895 р.				Вихованок у 1901 р.					Вихованок у 1914 р.						+/-		
		Своєкоштних	Казеннокоштних	Пансіонерок	Разом	Своєкоштних	Казеннокоштних	Стипендіаток	Приходящих	Разом	Своєкоштних	Казеннокоштних	Стипендіаток	Напівказен. утриман.	Напівстипендіатки	На спец. спарх. кошти	Разом	1901 р.	1914 р.
1	Віленське	82	33	–	115	70	33	12	–	115	69	33	13	–	–	–	115	0	0
2	Волинське	163	45	18	226	198	46	19	–	263	160	64	8	12	2	12	258	+37	-5
3	Іркутське	10	21	52	83	62	21	14	–	97	69	21	22	–	17	21	150	+14	+53
4	Казанське	56	17	10	83	63	20	10	–	93	110	48	13	2	–	–	173	+10	+80
5	Мінське	47	45	2	94	57	45	3	–	105	142	45	3	–	–	–	190	+11	+85
6	Могилівське	34	50	131	215	149	40	11	59	259	175	50	2	–	–	10	237	+44	-22
7	Паричське	56	45	7	108	73	–	57	–	130	144	3	10	–	–	33	190	+18	+60
8	Подільське	–	45	157	202	158	45	3	–	206	126	45	12	–	–	27	210	+4	+4
9	Полоцьке	66	30	2	98	62	30	5	–	97	130	29	22	2	3	–	186	-1	+89
10	Царсько-сільське	65	94	18	177	68	77	48	–	193	65	102	29	30	3	–	229	+16	+36
11	Ярославське	75	9	26	110	75	10	29	–	114	193	14	20	–	12	–	239	+4	+125
	Разом	654	434	423	1511	1035	367	211	59	1672	1383	454	154	46	37	103	2177	+161	+505

З наведених даних видно, що і на початку XIX ст. продовжує збільшуватись кількість учениць в жіночих училищах. Значно збільшилися Ярославське, Полоцьке, Мінське,

Казанське, Іркутське училище, що свідчило як про бажання доньок духовенства отримати освіту, так і про успіхи державної політики зміцнення позицій Православної церкви у віддалених регіонах імперії. Стосовно фінансування жіночої освіти, то очевидно є тенденція збільшення кількості «своєкоштных» учениць та стипендіаток. Це ще раз підкреслює прагнення духовенства дати освіту своїм дітям навіть і за власний кошт.

У 1913-1914 н.р. в 11-ти жіночих училищах духовного відомства, що перебували під опікою російської імператриці, навчалось 2 177 осіб, для навчання і виховання яких було залучено 218 осіб. З усіх категорій вихованок найбільше було тих, що навчалися за власні кошти – 1383 дівчини. На казенному утриманні перебували 454 вихованки. У цьому навчальному році випускниць було 220 осіб і найбільша кількість з них – 88 осіб – пішли вчителювати в навчальні заклади Духовного відомства. Майже стільки ж – 84 особи – стали вчительками в школах інших відомств. І тільки 48 випускниць продовжували освіту в інших навчальних закладах. Отже, з впевненістю можна твердити, що вказані училища, як привілейовані навчальні заклади, готували учительські кадри переважно для шкіл Духовного відомства.

Керівний та педагогічний корпус жіночих училищ Духовного відомства у 1913-1914 н. р. складала 1218 осіб. В училищах навчалось 2177 вихованок, з яких: 454 були на казенному утриманні, 46 – на напівказеному, 103 утримувались єпархіальними коштами, 154 особи були стипендіатками, 37 – напівстипендіатками. Усі решта навчалися і виховувались за батьківські кошти [5, с.240].

Та окрім 13-ти привілейованих духовних училищ функціонували звичайні жіночі училища для доньок православного духовенства. Вони перебували у віданні духовенства єпархій, тому і називались єпархіальними. Їх кількість у різні роки була різною, але у означених нами хронологічних межах складала від 40 до 72.

У 1887-1888 н. р. єпархіальних жіночих училищ було 40. З них 31 училище мали шестикласний склад з річними курсами в кожному класі, 4 – трикласний склад з дворічними курсами і 5 – поступово переходили на шестикласну структуру [6, с.318].

У 1893 -94 н. р. діяло вже 49 єпархіальних духовних училищ. У них навчалось 12 413 дівчат, в т.ч. 10 451 особа з духовного стану, що становило 84,1%, і 1962 (15,8%) представниць інших суспільних станів. 9883 (або 79,6%) училищні вихованки мешкали в гуртожитках, а решта значились «приходящими» і жили з батьками чи родичами.

На повному єпархіальному утриманні перебувало 3 179 вихованок (25,6%) на половинному – 447, або 3,6% і 576 осіб (4,6%) утримувались в училищах за рахунок заснованих благочинниками стипендій.

Для проходження старшими ученицями педагогічної практики при 28-ми училищах діяли експериментальні школи, які були влаштовані за зразком церковно-парафіяльних. При 5-ти училищах діяли недільні школи, а при 4-ох існували приюти для малолітніх дітей.

Про затребуваність цієї ланки освіти свідчило те, що в 19-ти училищах, аби не переповнювати класи, відкрито паралельні. Усього налічувалось 56 паралельних відділень, що прирівнювалось до 9-ти самостійних училищ.

Утримання в 1893-94 н. р. 49-ти жіночих єпархіальних училищ обійшлося в 1 870 000рублів [7, с.334].

У 1895- 96 н. р. єпархіальних жіночих училищ було вже 51. При 21 училищі існували паралельні, класи, яких налічувалось уже 68. Вихованок налічувалось 13617, що на 1204 більше, ні у минулому навчальному році. Соціальний склад учениць був таким: 11536 (84,7%, майже як і в попередньому році) осіб складала представниці духовного стану і 2040 (14,98%) осіб представляли інші суспільні стани. Із загальної кількості учениць 10 856 (79,7%) були забезпечені училищними гуртожитками, а 2761 (20,2%) особа мешкали з батьками чи родичами. На 214 осіб, у порівнянні з минулими навчальним роком, збільшилась кількість тих, хто перебував на повному єпархіальному утриманні. Їх було 3 393 особи, або 24,9%. Стипендіаток було 790 осіб, 750 дівчат перебували на половинному утриманні, 5 923 мешкали в училищних гуртожитках як власнокоштні пансіонерки.

Збільшення кількості учениць вело до розширення училищ, відкриття паралельних класів і , закономірно, збільшення коштів на їх утримання. У 1893-94 н .р. це було 1 870 000 руб., в 1895-96 н. р. – 2014039 руб., в 1896-97 н. р. – 2 214 878 рублів [8, с. 201].

У 1900 р. епархіальних жіночих училищ було 53. В них навчалось 16021 учениця, з яких – 14 235 із духовного і 1786 з інших станів, що становило відповідно – 88, 8% і 12, 5%. Найбідніші учениці в кількості 3662 були на повному епархіальному утриманні, а 990 – на половинному. Окрім того, 868 учениць утримувались в училищах за рахунок заснованих благочинних стипендій. На фінансування епархіальних жіночих училищ витрачено 2 368 442 руб. 45 копійок [9, с. 298].

Новим у роботі жіночих епархіальних училищ було те, що попри традиційні навчальні предмети, в усіх училищах введені рукоділля та музика, а в 7-ми училищах – іконопис та малювання. В деяких училищах вивчалось садівництво і огородництво, а також основи гігієни. Ще в деяких училищах запроваджувалось чергування учениць в лікарні, як правило, при прийомі хворих. Чергові учениці під керівництвом лікаря робили перев'язки, промивали рани, готували деякі ліки. До того ж відмічалось, що усе це робилось з великим старанням.

У 1911-1912 н. р. епархіальних жіночих училищ налічувалось вже 68, а з приєднанням до них 1-го і 2-го Київських жіночих училищ Духовного відомства, які, маючи таку назву і перебуваючи як інші 11 жіночих училищ Духовного відомства під опікою імператриці Марії Федорівни, керуються загальним статутом епархіальних жіночих училищ, разом числились 70. З них 63 училища мали повний шестикласний склад. При 47 училищах діяв VII додатковий педагогічний клас. Основних класів налічувалось 471, паралельних 204 при 41 училищі. Всього ж основних і паралельних класів налічувалось 675.

В училищах навчалось 26 512 осіб. Серед них було: 26 316 (99,3%) – «русских», 187 (0,7%) – «инородцев» і 9 осіб іноземців [10, с. 267]. З 26 316 «русских», дітей духовенства було 23 580 осіб (89,6%) і 2736 (10,4%) осіб представляли інші суспільні стани.

Училищними гуртожитками були забезпечені 21 555 осіб, або 81, 3% учениць. З батьками і родичами проживали 3 447 учениць (13,0%), винаймали житло 1510 осіб. На повному епархіальному утриманні було 5 316 осіб (20,0%), на половинному – 1024 особи, інші види допомоги від духовенства мали 918 осіб, на кошти благодійників утримувались 926 учениць. А 18328 осіб (69,1%) навчались за власні кошти.

Навчально-виховний процес у 1911-1912 н. р. забезпечувало 2187 осіб і 87 лікарів. Серед них викладачів обов'язкових предметів було 826, виховного персоналу – 898 і викладачів не обов'язкових предметів – 308.

Випускниць епархіальних жіночих училищ у 1911-1912 н. р. налічувалось 3192 особи. З них учителювати в церковнопарафіяльні школи пішли 900 осіб (28,1%), учителями земських і міністерських шкіл стало 547 осіб (17,1%) і для продовження навчання у вищі світські навчальні заклади вступило 139 осіб (3,3%). Таким чином, майже третина випускниць поповнили ряди вчителства церковнопарафіяльних шкіл і значна частина стала вчителями державних та земських шкіл.

У 1913-1914 н. р. епархіальних жіночих училищ налічувалось 72. Окрім вивчення обов'язкових предметів, в багатьох училищах викладались і не обов'язкові. Як правило, це були нові мови та музика. Але у 2-х училищах вивчалася латинська мова, у 3-х – історія мистецтв, у 6-ти – історія іноземних літератур, в 4-х – «инородческие языки», у 4-х – хімія, у 6-ти – сільське господарство, садівництво та городництво і т. д. Стан жіночих училищ Духовного відомства та епархіальних у морально-релігійному відношенні за звітний рік можна вважати цілком задовільним, – підкреслювалось у звіті Обер-прокурора Св. Синоду імператору [11, с. 245]. Спільними зусиллями вихователів та учителів в учениць створювався та підтримувався релігійно-моральний світогляд. Вихованки сумлінно виконували свої релігійно-моральні обов'язки, прагнучи розвивати в собі добрі навики. Цьому сприяв як сам устрій училищного життя, так і встановлені в училищах порядки. Щоденні загальні вранішні та вечірні молитви, обов'язкова присутність на богослужіннях в училищних храмах, участь у читанні і співі на кліросі, дворазове, а у деяких училищах і триразове виконання християнського обов'язку сповіді та св. причастя – усе це сприяло утвердженню необхідної для учениць релігійності.

Окрім організації навчального процесу та турбот про фізичний розвиток вихованок, в обов'язки адміністрації входило і влаштування дозвілля та відпочинку дівчат. З цією метою в багатьох училищах проводились літературно-музично-вокальні вечори та різноманітні читання, які окрім задоволення, сприяли розвитку естетичного смаку, привчали учениць до правильної та виразної передачі художніх творів, до вміння вести себе в товаристві. Значними

подіями в житті вихованок училищ були урочистості з нагоди дня народження імператриці. Пізнавальний інтерес та позитивні емоції викликали паломництва та екскурсії, які, як правило, здійснювалися до великих монастирів.

Таким чином, система духовної освіти для дівчат православного сповідання в кінці XIX – на початку XX ст. активно розвивалась. Як свідчать систематичні показники, чисельність учениць і привілейованих жіночих училищ, і єпархіальних невинно зростала. Окрім чинників об'єктивного характеру (демографічних, соціальних тощо,) це зумовлювалось як зацікавленням держави (підготовка учительських кадрів, відповідного спрямування сімейне виховання та ін.), так і збільшенням суспільного інтересу до поширення освіти.

Статистичні виміри системи жіночої освіти варто поглибити, так як подібні дослідження у ширших хронологічних межах уможливають виділення особливостей освіти жінок, ілюструватимуть державну політику в освітянській сфері та й, загалом, доповнять загальну характеристику соціально-культурного процесу певного відтинку історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Милуков П. Очерки по истории русской культуры. /П. Милуков // – СПб., 1905. – Ч. II: Церковь и школа (вера, творчество, образование). – 402 с.
2. Андреева Е.А. Возникновение и развитие епархиальных женских училищ в России (середина XIX – начало XX века): дис. ... канд. пед. наук. / Е.А. Андреева. – М., 2000. – 21 с.
3. Степаненко Т.В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до педагогічної освіти / Т.В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 13 – С.184-196
4. Казьмирчук М.Т. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861-1197 р.р.): Монографія. / М.Т. Казьмирчук. – К., 2011. – 399с.
5. Всеподданейший отчет за 1914год / Обер–прокурор Святейшего Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – Петроград: Синодальная типография, 1916.– 328, 240 с.
6. Всеподданейший отчет за 1888 – 1889 годы / Обер–прокурор Святейшего Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – СПб.: Синодальная типография, 1891.– 474, 318 с.
7. Епархиальные женские училища // Всеподданейший отчет за 1893– 1894 годы / Обер–прокурор Святейшего Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – СПб.: Синодальная типография, 1891.– 474, 334 с.
8. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода за 1892-1893 г. СПб.: Синод, тип., 1895. – 601, 201с.
9. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1892-1893 г. – С.298// Епархиальные женские училища. – С.298-304
10. Всеподданнейший отчет. за 1910 г. СПб.: Синод, тип., 1913. – 338, 267 с.
11. Всеподданейший отчет за 1914год / Обер–прокурор Святейшего Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – Петроград: Синодальная типография, 1916.– 328, 245 с.

Kukuruza A.V. The system of theological education for women of Orthodox confession in the late XIX – early XX centuries: statistics.

The author uses official statistics on religious education of the Orthodox clergy daughter to show the dynamics in the quantity of clerical departments students and educational process maintenance in the late XIX – early XX centuries. The article delineates female colleges of spiritual authority under the patronage of the Empress and female colleges of the eparchial subordination. Although the organization of educational process was only slightly different in the two types of schools, 13 schools of spiritual authority were privileged schools for clerical girls. The increase in the number of students was convincing evidence of the desire of the clergy to improve the educational level of their children, which reflects the general trend of social development.

Key words: ober-prosecutor, Spiritual authority, the Eparchial Women's College, scholarship students, inspector of classes, matron of infirmary, honorary keeper of the economic department, the eparchial funds.

Кукуруза А.В. Система духовного образования для женщин православного исповедания в конце XIX – начале XX вв.: статистические измерения.

Используя официальную церковную статистику о духовном образовании дочерей православного духовенства, автор статьи показывает динамику численности учащихся учебных заведений духовного ведомства и обеспечения образовательного процесса в конце XIX – начале XX века. Дает отдельную характеристику женским училищам духовного ведомства,

.....
которые находились под патронатом русской императрицы, и женским училищам епархиального подчинения. Хотя организация образовательного процесса мало отличалась в этих двух типах училищ, все же 13 училищ духовного ведомства были привилегированными учебными заведениями для девиц духовного состояния. Увеличение количества ученического контингента было убедительным свидетельством стремления духовенства к повышению образовательного уровня своих детей, что соответствовало общим тенденциям общественного развития.

Ключевые слова: Обер-прокурор, Духовное ведомство, епархиальные женские училища, стипендиатки, инспектор классов, лазаретна надзирательница, почетный блюститель по хозяйственной части, епархиальные средства.

УДК 94(477)"18"+268

М.М. Янчук

ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС У ПОЧАТКОВИХ ЦЕРКОВНИХ ШКОЛАХ ХІХ СТ.

У статті показані особливості освітнього процесу в церковнопарафіяльних школах ХІХ століття. Підкреслюється, що не дивлячись на основне завдання школи – озброєння учнів знаннями, основною метою початкових церковних шкіл визначалося релігійне виховання, що розумілось тоді як формування релігійного світогляду та відданості самодержавству. Звертається увага на те, що, вирішуючи для себе таке важливе питання, уряд не планував виділення коштів для цього. Відкриття початкових церковних шкіл було визначене як обов'язок парафіяльного духовенства, а матеріальне забезпечення цієї справи покладалося на міські та сільські товариства.

Ключові слова: церковнопарафіяльні школи, православне духовенство, релігійне виховання, Обер-прокурор, Святійший Синод, законовчитель.

Сучасні виклики щодо реформування освітянської сфери закономірно актуалізують дослідження історичного досвіду функціонування системи освіти в минулому. У ХІХ ст. теж мали місце спроби реформувати освіту. Правда, завдання були дещо іншими, але мотиваційні чинники, реформаторські потуги та державна освітня політика заслуговують на увагу та вивчення. Тоді, як і тепер, на хвилі суспільних вимог держава змушена була повернутися до проблем школи в цілому. Але започаткувавши реформи, державна влада переклала значну частину питань на Православну церкву, яка, як надто заполітизована, мету освітнього процесу трактувала відповідно до своєї ролі в суспільстві. Відповідно до формулювання мети здійснювались і перетворення у системі шкільної освіти.

Проблема ролі Православної церкви в культурно-освітніх процесах ХІХ ст. має доволі велику історіографію. У наукових працях В.Й. Борисенка [1], С.П. Стельмах [2], С.О. Гладкого [3], В.Денисенка [4] та ін. викладено результати досліджень місця і значення Православної церкви в освітній сфері, висвітлюється державна політика щодо шкільної освіти, показана діяльність православного духовенства щодо організації шкільної мережі тощо. Чимало публікацій присвячено регіональним аспектам освітньої діяльності православного духовенства. У полі зору дослідників був і навчальний процес в церковних школах. Але організація навчального процесу в значній мірі залежала від основної освітньої мети. А дослідження цього аспекту ще не можна вважати завершеним.

Тому завданням автора даної статті було увиразнення процесу реформування системи початкової церковної освіти в ХІХ столітті з акцентуванням уваги на формулюванні основної освітньої мети.

Традиційно склалося так, що саме православне духовенство з усіх освічених суспільних станів найтісніше спілкувалося з простим людом. Виконання функцій духовенства – церковнослужіння, проповідницька діяльність – значною мірою залежало від рівня освіченості народу. Безбожність та забобонність більш притаманні неграмотним людям. Тому, з метою полегшення виконання своїх обов'язків, духовенство було зацікавлене і піклувалося поширенням освіти. Та у процесі одержавлення церкви освіта, як процес опанування певними

.....
которые находились под патронатом русской императрицы, и женским училищам епархиального подчинения. Хотя организация образовательного процесса мало отличалась в этих двух типах училищ, все же 13 училищ духовного ведомства были привилегированными учебными заведениями для девиц духовного состояния. Увеличение количества ученического контингента было убедительным свидетельством стремления духовенства к повышению образовательного уровня своих детей, что соответствовало общим тенденциям общественного развития.

Ключевые слова: Обер-прокурор, Духовное ведомство, епархиальные женские училища, стипендиатки, инспектор классов, лазаретна надзирательница, почетный блюститель по хозяйственной части, епархиальные средства.

УДК 94(477)"18"+268

М.М. Янчук

ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС У ПОЧАТКОВИХ ЦЕРКОВНИХ ШКОЛАХ ХІХ СТ.

У статті показані особливості освітнього процесу в церковнопарафіяльних школах ХІХ століття. Підкреслюється, що не дивлячись на основне завдання школи – озброєння учнів знаннями, основною метою початкових церковних шкіл визначалося релігійне виховання, що розумілось тоді як формування релігійного світогляду та відданості самодержавству. Звертається увага на те, що, вирішуючи для себе таке важливе питання, уряд не планував виділення коштів для цього. Відкриття початкових церковних шкіл було визначене як обов'язок парафіяльного духовенства, а матеріальне забезпечення цієї справи покладалося на міські та сільські товариства.

Ключові слова: церковнопарафіяльні школи, православне духовенство, релігійне виховання, Обер-прокурор, Святійший Синод, законовчитель.

Сучасні виклики щодо реформування освітянської сфери закономірно актуалізують дослідження історичного досвіду функціонування системи освіти в минулому. У ХІХ ст. теж мали місце спроби реформувати освіту. Правда, завдання були дещо іншими, але мотиваційні чинники, реформаторські потуги та державна освітня політика заслуговують на увагу та вивчення. Тоді, як і тепер, на хвилі суспільних вимог держава змушена була повернутися до проблем школи в цілому. Але започаткувавши реформи, державна влада переклала значну частину питань на Православну церкву, яка, як надто заполітизована, мету освітнього процесу трактувала відповідно до своєї ролі в суспільстві. Відповідно до формулювання мети здійснювались і перетворення у системі шкільної освіти.

Проблема ролі Православної церкви в культурно-освітніх процесах ХІХ ст. має доволі велику історіографію. У наукових працях В.Й. Борисенка [1], С.П. Стельмах [2], С.О. Гладкого [3], В.Денисенка [4] та ін. викладено результати досліджень місця і значення Православної церкви в освітній сфері, висвітлюється державна політика щодо шкільної освіти, показана діяльність православного духовенства щодо організації шкільної мережі тощо. Чимало публікацій присвячено регіональним аспектам освітньої діяльності православного духовенства. У полі зору дослідників був і навчальний процес в церковних школах. Але організація навчального процесу в значній мірі залежала від основної освітньої мети. А дослідження цього аспекту ще не можна вважати завершеним.

Тому завданням автора даної статті було увиразнення процесу реформування системи початкової церковної освіти в ХІХ столітті з акцентуванням уваги на формулюванні основної освітньої мети.

Традиційно склалося так, що саме православне духовенство з усіх освічених суспільних станів найтісніше спілкувалося з простим людом. Виконання функцій духовенства – церковнослужіння, проповідницька діяльність – значною мірою залежало від рівня освіченості народу. Безбожність та забобонність більш притаманні неграмотним людям. Тому, з метою полегшення виконання своїх обов'язків, духовенство було зацікавлене і піклувалося поширенням освіти. Та у процесі одержавлення церкви освіта, як процес опанування певними

знаннями, теж ідеологізувалась. Тому мотиваційні чинники освітньої діяльності православного духовенства до зросійщення церкви і потому були різними.

Як підкреслював відомий вчений В. Певницький, здавна, з часу утвердження християнства на українських землях, церква була головним і єдиним провідником освіти в народні маси. Перші школи влаштовувались при храмах і були тісно пов'язані з церквою. Служителі церкви, – наголошував він, – були улюбленими учителями народу, і тільки духовний стан, що більше за інших був грамотним й освіченим, давати освіту народу [5, с.3].

Зміст освіти церковних шкіл на початковому етапі їх утворення (у означених хронологічних межах нашого дослідження йдеться про першу половину XIX ст.) – це окремий сюжет, який, практично, досліджений у науковій літературі. У нововиявлених історичних джерелах підтверджується загальна характеристика початкової церковної школи як такої, де панувала схоластика, механічне зазубрювання учнями часто незрозумілих текстів тощо. Ще однією ілюстрацією цьому можуть бути недавно опубліковані щоденники відомого громадського діяча, батька археолога та одного із засновників музейництва в Україні Петра Курінного, П.Ф. Курінного. Його шкільна наука розпочалася восени 1861 року і у своєму щоденнику він занотував про неї таке: «На початку наука давалася дуже тяжко. Ми вчилися слов'янській граматиці зі слов'янською вимовою літер і слів. Доводилось виучувати все напам'ять. Тбю, нью, тлю, тля, брж, држ і т.д. Доводилось умудрятись так цілими тижнями і вся наша школа голосно і так дружно, що чути було на вулиці, викрикувала усю цю мудрість. Справжній «клекіт», кажуть мужики... А далі все більше і більше: «склади», слово – титл, різні «кавики» і «ерки» з «дивовижними знаками» складали вже вищу мудрість. За три місяці ми вже сміялися з азбучників: «аз, буки, буряки, печена каша», «тбю, нью, тою, тля, з'їли вовки попове теля, їжиця, дубець близиться» [6, с. 17].

Щодо появи початкових церковних шкіл, то у переважній більшості населених пунктів вони утворювались з волі церковного кекрівництва. Як підкреслював один з учасників реформи 1864 року П. Мілюков, «хто не знає, що відкриття шкіл відбувалось не добровільно, а за розпорядженням єпархіального начальства, і що в одній єпархії було навіть оголошено, що якщо місцеві священики негайно не відкриють шкіл чи не будуть навчати дітей, то начальство найме учителів за кошти місцевого притчу [7, с.375-376]. Які школи відкривались у такий спосіб, видно із заяви іншого експерта тієї ж реформи В. Куломзіна. Він зазначав, що спочатку народ у ці школи посилав дітей з радістю, але невдовзі отримав велике розчарування. Священики і церковнослужителі, замість навчання, іноді примушували дітей рубати дрова, возити воду і корм худобі, взагалі займатися хатньою роботою; навчання йшло в'яло, за дітьми не було ніякого нагляду; школи, за незначним виключенням, пустіли та зачинялись [7, с. 376]. Звичайно, подібні випадки мали місце, але вони не можуть загалом характеризувати школи, так як відомо чимало прикладів сумлінної праці парафіяльних священиків.

Та все ж, в цілому, освіта на українських землях першої половини XIX ст. була не відділеною від церкви сферою духовної культури і майже повністю перебувала в межах релігійно-церковних впливів. Це проявлялося в тому, що державні заходи адміністративно і духовно підпорядковували освіту всіх рівнів православно-церковній владі; освіта існувала в державі переважно як релігійно-духовна: ідейно домінуючим змістом програм наявних навчальних закладів були християнські ідеї та концепції; викладацькі функції освітніх закладів усіх рівнів виконувалися, здебільшого, православним кліром або ж чернецтвом. Основна маса училищ та шкіл була організована при церквах, монастирях і значною мірою фінансувалася парафіями та парафіянами [8, с.271]. Про увагу держави до початкової освіти у першій половині XIX ст. доводиться говорити досить стримано. Підтримуючи традицію єдності церкви та освіти, державна влада здійснювала деякі організаційні заходи. Одним з них було створення в жовтні 1817 р. Міністерства духовних справ і народної освіти, яке, однак, виявилось малоефективним. Упродовж першої половини XIX ст. увага держави до церкви лише декларувалася, так як насправді царська адміністрація усіляко намагалася перекласти налагодження ефективної системи освіти на церкву, духовенство, сільські та міські громади.

На хвилі реформ 60-х років XIX ст. започатковано зміни і в системі освіти. Обговорення реформи початкової школи у 1864 р. відбувалось так само як і обговорення статуту середніх навчальних закладів. Спеціальний комітет і Учбовий комітет при Св. Синоді розробили два абсолютно протилежні проекти організації початкової освіти. І один, і інший сходились на тому, що справа народної освіти є справа самого народу... Обидва проекти не допускали і

.....

думки про введення початкових шкіл в державний бюджет, як були введені гімназії у 1804 р. та повітові училища в 1828 р. [7, с. 376]. Все ж відкриття початкових шкіл стало обов'язковим для сільських та міських громад, а в разі потреби, їм мала надаватись допомога в уплаті праці учителя. Не торкаючись питань створення нормативної бази освіти, демократизації та лібералізації системи освіти, що позитивно впливало на якість освітнього процесу, все ж наголосимо, що і в пореформений час організація початкової освіти стала обов'язком духовенства.

У другій половині XIX ст. з'явилися державно-синодальні акти, які реформували систему освіти, утверджували нові підходи і форми організації цієї справи у дусі російської державної церковності. В 1864 році вийшло «Положення про початкові народні училища». Відповідно до програми цих училищ, освіта в них мала бути «переважно церковно-релігійною» і включати читання, письмо, арифметику, Закон Божий, російську мову та російську історію, церковний спів. За мету вивчення Закону Божого ставилася «просвіта в своїй вірі» і моральне виховання. Грамоти школярі мали вчитися за Псалтирем церковно-слов'янського друку, а згодом – за Євангелієм цивільного друку [9, с. 391].

На сторінках церковної періодики відзначалося, що імператор покладав надію на духовенство, яке спонукалося до посилення просвітницької діяльності, що є виразом довіри уряду до нього [7, с.7]. Але метою освітньої діяльності мало стати не лише озброєння дітей певною сумою знань, а в більшій мірі відповідне ідейне спрямування. Наголошувалося, що діти парафіян мають бути предметом особливої турботи священика, так як вони є для нього «самим податливим матеріалом», на який він найбільше може впливати [7, с.12]. Неодноразово підкреслювалось, що на парафіяльного священика покладаються великі надії як вищої духовної, так і державної влади у підвищенні моральних сил простого народу. При цьому вказувалося саме на початкову шкільну освіту, як на один із чинників, що може суттєво допомогти священику у досягненні головної мети в його служінні. Висловлювались переконання, що шляхом поширення грамотності серед народу легко буде сформувати правильне розуміння християнських обов'язків. Окрім того, наголошувалося, що тоді люди отримають корисні знання щодо підвищення ефективності їх праці. Тобто, правильною постановкою початкової народної освіти передбачалося досягнути двох результатів: підвищення моральності простого люду та поліпшення його матеріального становища [10, с.143].

Так, декларуючи необхідність поширення освіти серед народу, державно-церковна влада все ж пріоритетним вважала виховання вірогідних громадян. І головна мета, якій підпорядковувалась просвітницька діяльність священиків-учителів, офіційно була сформульована так: щоб в серцях і умах дітей-школярів утвердити істинну віру і благочестя, повагу до Православної церкви та її настанов на самовіддану вірність царю і державі [11, с. 54]. Тобто не освіта як засвоєння наукових знань, а формування релігійного світогляду та відданість самодержавству визначали сутність освітнього процесу. Підтвердження цьому містять офіційні документи найвищого церковного керівництва.

У звіті Обер-прокурора Св. Синоду за 1888-1889рр. відмічалось, що церковні школи прагнули в більшій чи меншій мірі досягти головної мети – утвердження серед народу православного вчення, віри та християнської моралі. Привчені до обов'язкового читання вранішніх, перед читанням уроків, і вечірніх молитов, учні церковнопарафіяльних шкіл зобов'язані обов'язково відвідувати храм Божий у недільні та святкові дні. У хороших школах учителі збирали учнів за годину-другу до початку вечірнього богослужіння, готували їх до читання та співу в церкві, супроводжували, керували ними та слідкували за їх поведінкою. У багатьох школах старші учні, з благословення єпархіальних преосвящених, одягали в церкві стихарі і прислужували при богослужінні. При багатьох церковнопарафіяльних школах в недільні та святкові дні проводились позабогослужбові бесіди, які, до того ж, супроводжувались співом. Користь від них очевидна, але важливо і те, що багато людей не зловживали своїм вільним часом. У великих парафіях при церковнопарафіяльних школах відкривались ще й недільні школи для дорослих.

Таким чином, церковні школи ставали не тільки розсадником грамотності серед народу, а й центром виховання підростаючого покоління в дусі віри та церкви православної. Школи впливали і на дітей, і на їх батьків. У звіт Обер-прокурора Св. Синоду потрапили слова спостерігача за школами 3-го округу Уманського повіту, який підкреслив, що «в той семье, где

.....
есть мальчик, учившийся в школе, уже нельзя встретить таких членов, которые бы читали молитвы не правильно, а тем бодем искаженно» [12, с. 358]. В офіційних звітах наголошувалось, що селяни люблять церковну школу насамперед за те, що в ній діти навчаються читати часослов і псалтир, співати молитви, привчаються до відвідування храму Божого, засвоюють добрі звички тощо.

Підтримуючи школи, єпархіальні училищні ради забезпечували їх додатковою літературою для позакласного читання. Київська Єпархіальна Училищна рада в 1889 році розіслала у 115 шкіл спеціальні бібліотеки, кожна з яких складалася з 130 назв книг для позакласного читання [12, с. 361].

В наступні роки виховна мета церковної освіти все більше конкретизувалась. «Главная и самая важная забота законоучителей, заведующих школами и учителей состояла в том, чтобы пробудить, развить и утвердить в учащихся чувства любви к Богу, Св. Церкви, ея уставам и священнодействиями, чувства верноподданической преданности и любви к Царю и отечеству, любви к родителям, вежливое и почтительное обращение со старшими и кроткое, ревное – со сверстниками и младшими», – підкреслювалось в офіційному документі [13, с. 517]. Для досягнення цієї мети сам спосіб викладання головного предмета в школах – Закону Божого – мав характер релігійно-виховний. Законовчителі старались, щоб істини християнської віри сприймалися не лише розумом, а й серцем; священна історія викладалася в живих оповіданнях, з яких діти могли б винести моральні уроки: особливо законовчителі мали турбуватися, щоб в серцях учнів ясно і твердо закарбувалися фрагменти життя Ісуса Христа, як взірець праведного життя. При вивченні молитов мала звертатись увага на їх розуміння і малось на увазі таке налаштування дітей, щоб молитва стала потребою їх душі. В школах вводились молитви перед навчанням та по його завершенні.

Неослабна увага приділялась влаштуванню шкільних бібліотек. Станом на 1894-1895 н.р. Київська єпархія відносилась до трьох єпархій (ще Архангельська і Донська), на території яких усі церковні школи мали бібліотеки [14, с.387].

Для забезпечення церковних шкіл підручниками та посібниками ще у 1891 році Училищна рада при Св. Синоді сформувала книжковий склад, що передбачало здешевлення книг та цільову їх доставку у шкільні бібліотеки. У 1894 році з цією ж метою була створена спеціальна Видавнича Комісія, яка в перший рік свого існування безкоштовно розіслала в єпархіальні училищні ради 1607000 примірників навчальних книг на суму 192325 руб., а потім на вимогу училищних рад було розіслано ще 939949 примірників підручників загальною вартістю 131848 рублів. Окрім безплатних поповнень бібліотек училищні ради закупили ще 862854 примірники книг на суму 159356 рублів. У 1894 і 1895 роках Видавнича Комісія безплатно розіслала для шкільних бібліотек 64000 примірників книг під назвою «Приходская Библиотека» загальною вартістю 15610 рублів [14, с.388].

Та навчання дітей не вичерпувало завдань церковної освіти. Як підкреслювалось в офіційних документах, «церковно-приходская школа ставит себе задачей не только обучение детей, но и в особенности воспитание их посреди скудной хрестьянской среды и грубой обстановки: сообщение им добрых религиозных и нравственных начал и стремлений, добрых привычек, приучение их к порядку и опрятности, возбуждение в них умственного и нравственного интереса в соответствии с той жизнью и деятельностью, которая предстоит им. Главным средством для возвышения духа в детях полагается – церковное богослужение, с сознательным в нем участием и пение, воспитательное действие коего в особенности благотельно и простирается не только на детей, но чрез них на родителей их и на всю деревню. Чрез учеников благотворное влияние церковной школы распространяется и на взрослое население. Внимательным церковным стоянием дети подают добрый пример прежде всего членам своей семьи, а участие детей в церковном чтении радует родителей, привлекает их к разумному чтению» [15, с.239].

У 90-ті роки XIX ст. спостерігалось піднесення релігійно-церковної освітньої активності в Україні, яке зумовило збільшення кількості шкіл усіх типів. У 1890р. у дев'яти українських єпархіях діяло 9 семінарій та 30 духовних училищ. А про мережу початкової освіти можуть свідчити такі дані: за загальної по імперії кількості учнів церковнопарафіяльних шкіл, що припадали на 1 тис. жителів православного віросповідання, – 7,5 учня, у Київській, Подільській, Волинській єпархіях цей показник був відповідно 25,0, 22,9 та 16,0 учнів. На кінець століття церковнопарафіяльні школи, що становили близько 80% усіх початкових шкіл,

кількісно значно перевищували школи Міністерства народної освіти. Магістральним завданням шкіл у парафіях залишалось утвердження в народі православного вчення, християнської моралі, а уже потім – ознайомлення з початковими знаннями. Хоч релігійні цілі були домінуючими, все ж тягар утримання шкіл духовенство прагнуло перекласти на селян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисенко В.Й. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60-90-х рр. XIX ст. / В.Й. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 155с.
2. Стельмах С.П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60-е – 90-е гг. XIX в.: Автореф. дис... канд. истор. наук: 07.00.02 / Киевский Госунивер. им. Т.Г. Шевченко. – К., 1991. – 19с.
3. Гладкий С.О. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних епархій України на початку XX ст. / С.О. Гладкий. – Запоріжжя, 1997. – 50с.
4. Денисенко В. Проблеми релігійної освіти в Україні (за матеріалами релігійної періодики XIX ст. / В. Денисенко // Українознавство. – К., 2007. – №4. – С. 156-160.
5. Певницкий В. Отношение приходского духовенства к делу народного образования / В. Певницкий // Церковно-приходская школа. – 1891. – Кн. 1. – С. 3-15.
6. Умань та уманчани очима П.Ф. Курінного (з особистих щоденників за 1898-1917рр.) / За ред. Ю.В. Торгала, Л.Д. Гарбузової. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2013. – 344с.
7. Милуков П. Очерки по истории русской культуры. Часть II. Церковь и школа (вера, творчество, образование) / П. Милуков. – С. Петербург, 1905. – 402 с.
8. Історія релігій в Україні: У 10-ти т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К.: Український центр духовної культури, 1996-1999. Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова, 1999. – 560 с.
9. Програма обучения в церковно-приходских школах Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – №12. – С. 391-394.
10. Л.Ш. Учитель начальной народной школы как сотрудник священника по благоустроению приходской жизни // Руководство для сельских пастырей. – 1888. – №21. – С. 142-150.
11. Всеподданейший отчет Обер-прокурора Свят. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1901 г. – СПб.: Синодальная тип., 1905. – 337 с.
12. Всеподданейший отчет Обер-прокурора... за 1888-1889 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1891. – 474с.
13. Всеподданейший отчет Обер-прокурора... за 1892-1893 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1895. – 601с.
14. Всеподданейший отчет Обер-прокурора... за 1894-1895 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1898. – 427с.
15. Всеподданейший отчет Обер-прокурора... за 1896-1897 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1899. – 279с.

Yanchuk M.M. The educational process in elementary church schools in the XIX century.

The article focuses on the features of the educational process in parish schools of the XIX century. The author emphasizes that despite the main task of the school – providing students with knowledge, the main purpose of church schools was religious education then understood as the formation of religious belief and commitment to autocracy. Attention is drawn to the fact that in such an important issue the government still didn't plan to provide funds for this purpose. Opening of elementary church schools was the duty of the parish clergy and material support of the case was entrusted to the urban and rural communities.

Keywords: parish schools, Orthodox clergy, religious education, the ober-prosecutor, the Holy Synod of the law.

Янчук М. М. Образовательный процесс в начальных церковных школах XIX в.

В статье указаны особенности образовательного процесса в церковноприходских школах XIX века. Подчеркивается, что несмотря на основную задачу школы – вооружение учащихся знаниями, основной целью начальных церковных школ было религиозное воспитание, которое понималось тогда как формирование религиозного мировоззрения и преданности самодержавию. Обращается внимание на то, что решая для себя такой важный вопрос, правительство не планировало выделение средств для этого. Открытие начальных церковных школ определялось как обязанность приходского духовенства, а материальное обеспечение этого дела возлагалось на городские и сельские общества.

.....
Ключевые слова: церковно-приходские школы, православное духовенство, религиозное воспитание, Обер-прокурор, Святейший Синод, законоучитель.

УДК 262.1-055(477.41)

В.С. Тацієнко

СІМ'Я ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається сімейний побут православного парафіяльного духовенства Київської єпархії ХІХ – початку ХХ ст. Зроблено спробу проаналізувати один з головних аспектів повсякденного життя – шлюбно-сімейні стосунки осіб духовного стану, зокрема, умови укладення шлюбів. З'ясовано, що безшлюбність парафіяльного духовенства сприймалася виключно як негативне явище, шлюби укладались, як правило, всередині духовного стану, часто з прагматичних розрахунків. Акцентується увага на родинному укладі та дозвіллі сімей.

Ключові слова: православне парафіяльне духовенство, Київська єпархія, шлюб, сім'я, консисторія, митрополит.

В останні десятиліття у вивченні історичного минулого все більше посилюється інтерес до історії повсякденності. Все більше уваги потребує дослідження звичного, повторюваного, побутового, такого, що уявляється «нормальним» у контексті існування певного суспільства в конкретний проміжок часу [1, с. 48]. Елементом повсякденності суспільства є шлюбно-сімейні стосунки та сімейний побут. Для парафіяльного духовенства сім'я була не менш важливою складовою життя, як і професійні обов'язки.

Це не нова тема в історіографії, так як уже накопичено певний досвід її розпрацювання. Сімейний уклад та родинні стосунки духовенства досліджують Т. Г. Леонтєва [2], Н. Г. Пилипенко, Л. Ю. Посохова [3], Б. О. Опря [4], Б. М. Миронов [5]. Та виявлення нових джерел потребує введення їх в науковий обіг, що сприятиме поглибленню дослідження даної проблеми.

За православною канонічною традицією для юнака духовного стану одруження було обов'язковим. Тому випускник семінарії перед отриманням місця служби спочатку мав знайти наречену. Безшлюбність парафіяльного духовенства засуджувалась і сприймалася виключно як негативне явище. Варто зауважити, що рукопокладений у священницький сан (священик, диякон) одружувались вже не міг [6, с. 183]. Церковнослужителі ж мали право вступати до шлюбу перебуваючи на посаді причетника.

Умовами для одруження були: досягнення 18-річного віку для юнаків та 16-річного для дівчат, розумове здоров'я, дозвіл батьків чи опікунів, взаємна згода (заборонялось примушування до вступу в шлюб), відсутність родинних зв'язків [6, с. 183-184, 187]. Юнак, який бажав одружитися, був зобов'язаний звернутись за дозволом до єпархіального архієрея, і у випадку позитивного вирішення духовна консисторія видавала спеціальне свідоцтво – білет на вступ у шлюб [7, с. 108]. Одруження без згоди єпархіального керівництва тягнуло за собою серйозне покарання. Наприклад, студент Київської духовної семінарії С. Августинович за те, що 1841 р. одружився «сам по себе, без дозволення начальства и благословения родителей» був виключений не тільки з семінарії, а й духовного стану, хоча шлюб було визнано дійсним [8, арк. 6, 19 зв., 23].

Шлюби укладались, як правило, всередині духовного стану, за чим слідкувала вища церковна влада. Прикладом тому є донесення благочинного Васильківського повіту Київської єпархії П. Зражевського до Св. Синоду про те, що діти священно- і церковнослужителів, які закінчили навчання в Київській духовній академії, не бажали одружуватись на дівчатах з духовного стану, а «льстяться на приданное вступають в супружество с дочерьми киевских мясников, сапожников и даже помещичьих подданных», внаслідок чого доньки кліриків виходили заміж за кріпаків і втрачали свої станові привілеї. На це Св. Синод 21 квітня 1804 р. видав указ про заборону таких шлюбів з метою користолюбства [9, арк. 2-3]. Ще одним яскравим прикладом такого контролю було взяття підписки 1821 р. з дячка містечка Кагарлика Київського повіту В. Блажевського, що він «кроме священно- и церковнослужительских ни на

.....
Ключевые слова: церковно-приходские школы, православное духовенство, религиозное воспитание, Обер-прокурор, Святейший Синод, законоучитель.

УДК 262.1-055(477.41)

В.С. Тацієнко

СІМ'Я ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається сімейний побут православного парафіяльного духовенства Київської єпархії ХІХ – початку ХХ ст. Зроблено спробу проаналізувати один з головних аспектів повсякденного життя – шлюбно-сімейні стосунки осіб духовного стану, зокрема, умови укладення шлюбів. З'ясовано, що безшлюбність парафіяльного духовенства сприймалася виключно як негативне явище, шлюби укладались, як правило, всередині духовного стану, часто з прагматичних розрахунків. Акцентується увага на родинному укладі та дозвіллі сімей.

Ключові слова: православне парафіяльне духовенство, Київська єпархія, шлюб, сім'я, консисторія, митрополит.

В останні десятиліття у вивченні історичного минулого все більше посилюється інтерес до історії повсякденності. Все більше уваги потребує дослідження звичного, повторюваного, побутового, такого, що уявляється «нормальним» у контексті існування певного суспільства в конкретний проміжок часу [1, с. 48]. Елементом повсякденності суспільства є шлюбно-сімейні стосунки та сімейний побут. Для парафіяльного духовенства сім'я була не менш важливою складовою життя, як і професійні обов'язки.

Це не нова тема в історіографії, так як уже накопичено певний досвід її розпрацювання. Сімейний уклад та родинні стосунки духовенства досліджують Т. Г. Леонтєва [2], Н. Г. Пилипенко, Л. Ю. Посохова [3], Б. О. Опря [4], Б. М. Миронов [5]. Та виявлення нових джерел потребує введення їх в науковий обіг, що сприятиме поглибленню дослідження даної проблеми.

За православною канонічною традицією для юнака духовного стану одруження було обов'язковим. Тому випускник семінарії перед отриманням місця служби спочатку мав знайти наречену. Безшлюбність парафіяльного духовенства засуджувалась і сприймалася виключно як негативне явище. Варто зауважити, що рукопокладений у священницький сан (священик, диякон) одружувались вже не міг [6, с. 183]. Церковнослужителі ж мали право вступати до шлюбу перебуваючи на посаді причетника.

Умовами для одруження були: досягнення 18-річного віку для юнаків та 16-річного для дівчат, розумове здоров'я, дозвіл батьків чи опікунів, взаємна згода (заборонялось примушування до вступу в шлюб), відсутність родинних зв'язків [6, с. 183-184, 187]. Юнак, який бажав одружитися, був зобов'язаний звернутись за дозволом до єпархіального архієрея, і у випадку позитивного вирішення духовна консисторія видавала спеціальне свідоцтво – білет на вступ у шлюб [7, с. 108]. Одруження без згоди єпархіального керівництва тягнуло за собою серйозне покарання. Наприклад, студент Київської духовної семінарії С. Августинович за те, що 1841 р. одружився «сам по себе, без дозволення начальства и благословения родителей» був виключений не тільки з семінарії, а й духовного стану, хоча шлюб було визнано дійсним [8, арк. 6, 19 зв., 23].

Шлюби укладались, як правило, всередині духовного стану, за чим слідкувала вища церковна влада. Прикладом тому є донесення благочинного Васильківського повіту Київської єпархії П. Зражевського до Св. Синоду про те, що діти священно- і церковнослужителів, які закінчили навчання в Київській духовній академії, не бажали одружуватись на дівчатах з духовного стану, а «льстясь на приданное вступають в супружество с дочерьми киевских мясников, сапожников и даже помещичьих подданных», внаслідок чого доньки кліриків виходили заміж за кріпаків і втрачали свої станові привілеї. На це Св. Синод 21 квітня 1804 р. видав указ про заборону таких шлюбів з метою користолюбства [9, арк. 2-3]. Ще одним яскравим прикладом такого контролю було взяття підписки 1821 р. з дячка містечка Кагарлика Київського повіту В. Блажевського, що він «кроме священно- и церковнослужительских ни на

.....
ком из невест другого низкого состояния не будет женится под опасением за нарушение сего не достижения высшего сана» [10, арк. 3-4]. Все ж не поодинокими були випадки одруження синів кліриків на особах світського стану. Про це свідчить рапорт одного з благочинних Богуславського повіту, який у 1829 р. повідомляв Київську духовну дикастерію, про те, що в його окрузі збільшується кількість жіноцтва бідного духовенства і з часом буде недостатньою сума грошей, що виділяється для нього з єпархіального опікунства. А відбувається це тому, що юнаки духовного стану «женятся на благородных мещанках, а большая часть и на крестьянках, выкупая из подданства». Причому керуються при виборі нареченої не почуттями, а бажанням покращити своє матеріальне становище. У зв'язку з цим митрополит Євгеній, керуючись указом Св. Синоду від 21 квітня 1804 р., заборонив юнакам духовного стану одружуватись «с дочерми низкого состояния для корыстолюбия и таковые не будут производимы в высшие чины». Щоб такі шлюби не приховувались мали слідкувати благочинні. Також дане розпорядження було повідомлене студентам вищого відділення Київської духовної семінарії для уникнення подібних випадків у майбутньому [11, арк. 1-2].

Наречена священника мала володіти багатьма моральними чеснотами, бути порядною, чесною, вірною, ввічливою, шанувати чоловіка, не сперечатися з ним, особливо при сторонніх [12, с. 396]. Деякі дівчата не надто бажали одружуватись з майбутніми священниками, оскільки розуміли, що це означало для них відмову від світського та інтелігентного товариства, від невинних розваг і веселощів, альтернативою котрих мало стати занурення у господарські справи й сімейні турботи [4, с. 460]. За умови одруження священно-церковнослужителя на представниці іншого суспільного стану, вона переходила в духовний стан та отримувала всі його права і зберігала їх за собою навіть залишившись вдовою [6, с. 24]. Часто, після смерті чоловіка, сім'я залишалась у скрутному матеріальному становищі, виходом з якого міг бути новий шлюб. Наприклад, у 1877 р. вдова дячка просфірня с. Кам'яного Уманського повіту, Євдокія Ольшевська, у проханні про дозвіл на вступ до другого шлюбу зазначала, що чоловік зможе забезпечити їх з донькою, оскільки вона отримує лише 15 руб. просфірницького жалування [13, арк. 1, 10]. Варто зазначити, що в такому разі за тодішнім законодавством жінка могла втратити свій привілейований статус і перейти в стан, до якого належав її чоловік [6, с. 24].

Поширеною практикою було отримання священником парафії разом з дружиною. Адже часто приходи закріплювалися як за синами, так і за доньками заштатних, покійних кліриків. Якщо місце залишалось за донькою, то вона мала вийти заміж лише за семінариста, який отримував парафію як придане. В такому разі Київська духовна дикастерія зверталася до семінарського правління для повідомлення студентам-випускникам чи не бажали вони, одружившись, отримати місце [14, арк. 1-8; 15, арк. 2-14]. Це був один із видів соціальної допомоги, оскільки на утриманні священника була сім'я дружини. Поширеним варіантом одруження були домовленості між батьками та родичами [2, с. 46]. Таким чином, часто шлюб укладався з прагматичних розрахунків, а почуття відходили на другий план. Тому сучасники, в тому числі і з середовища духовенства, порівнювали сватання і сам шлюб з угодою. Необхідність одруження до рукопокладення і раціональність у виборі нареченої могли негативно впливати в подальшому і на сімейне життя [7, с. 108; 2, с. 47] та виконання духовенством своїх обов'язків. Варто наголосити, що така модель укладання шлюбу в той час сприймалась як звична і аж ніяк не етична.

22 травня 1867 р. Олександр II відмінив спадковість місць в приходах [16, с. 145], а за законом 26 травня 1869 р. діти православного духовенства уже не належали до духовного стану [17, с. 70], що стало значним кроком до ліквідації станової замкнутості. 17 червня 1871 р., відповідно до закону 1869 р., було роз'яснено, що сини священно- і церковнослужителів, які не навчались в духовних навчальних закладах і не були членами причтів, могли вступати в шлюб на загальних умовах, не питаючи дозволу єпархіального керівництва. Однак, для членів причтів або учнів духовних навчальних закладів дозвіл був обов'язковим. При цьому зазначалось, що станова приналежність нареченої не має значення [18, с. 139-140]. Таким чином, реформа зруйнувала станові рамки, звільнивши синів та доньок духовенства від станової «повинності»: перших – від необхідності вибирати служіння церкві, других – від обов'язкового шлюбу з представниками свого стану [7, с. 466-467]. Все ж надалі станова відособленість духовенства продовжувала зберігатися, що підтримувалось і вищим церковним керівництвом. Свідченням цьому є публікації в церковній

.....
періодиці, де наголошувалось, що кандидатам на священство не варто обирати дружину з мирянок, оскільки вони поступають особам з духовних родин, і «в багатьох випадках дружина священника із світських стає перешкодою в його пастирській діяльності» [19, с. 111-114].

Якщо мирянам за тогочасними правовими нормами дозволялось одружуватись тричі [6, с. 186], то для священнослужителів був дозволений лише один шлюб. У разі смерті дружини вони мали залишатися вдівцями, утримуючись від спокус плоті. Це перетворювалось на проблему, коли залишалися малолітні діти, які потребували материнської турботи. З другої половини XIX ст. все частіше лунала думка про ліквідацію заборони на другий шлюб, але це сприймалося як нерозуміння, притаманне православ'ю подвижництва, не готовність жити за ученням Євангелія [20, с. 114]. Хоча, звичайно, траплялись випадки, коли священники мали недозволені стосунки та позашлюбних дітей [21, арк. 1-3].

Церковнослужителі мали право на другий шлюб [22, арк. 1-4; 23, арк. 1, 16], але втретє одружуватись заборонялось, хіба що за умови виходу з духовного стану. Показовою є справа дячка с. Шулякова Таращанського повіту І. Горбачевського, який у 31 рік, вразе овдовівши, залишився з чотирма малолітніми дітьми. Не маючи нікого з рідних, хто міг би допомогти у вихованні та замінити матір, він у 1878 р. просив дозволу на третій шлюб. Київська духовна консисторія відповіла, що в званні причетника він не може отримати дозвіл «как несогласный с правилами церковными». Якщо ж одруження він вважає для себе необхідним, то має перейти з духовного стану в світський. Так, як І. Горбачевський все ж вирішив одружитись, то був звільнений з дяківської посади і отримав дозвіл на шлюб з накладенням епітимії [24, арк. 1, 7, 13].

Розлучення було можливим за наступних обставин: за проханням одного із членів подружжя у випадку доведеного перелюбу, нездатності чоловіка або дружини до подружнього життя, притягнення до кримінальної відповідальності, у випадку безвісної відсутності чоловіка або дружини [6, с. 195]. Варто наголосити, що до розірвання шлюбу в середовищі духовенства, церковне керівництво ставилося дуже категорично, тому це були радше поодинокі випадки. Так, за даними перепису 1897 р. в Київській губернії-епархії з усіх кліриків розлученими були лише 8 осіб (2 чоловіки та 6 жінок) [25, с. 82].

Безумовно, домінуючу роль у родинних стосунках відігравав чоловік, що було закріплено і в сімейному законодавстві Російської імперії [3, с. 148]. На сторінках церковної періодици зазначалося, що сім'я має бути малою церквою для кожного пастиря, керувати якою він повинен не тільки на правах безумовного авторитету, а й на засадах суворого морального управління, істини, справедливості та любові [26, с. 4]. Дружина повинна була відповідати за атмосферу в родині, затишок у домі. Однак, в повсякденному житті обов'язковість та розрахунок при укладенні шлюбів, все ж призводили до негараздів та конфліктів між подружжям [3, с. 148].

Гармонійні сімейні стосунки значною мірою залежали від молодої дружини. Адже якщо процедуру пошуку нареченого та подальше життя у ролі сільської матушки вона сприймала як обмеження свободи вибору, то це негативне ставлення переносила і на чоловіка. Якщо ж наречена бачила своє майбутнє у виконанні важливої місії допомагати в усьому своєму чоловікові, то це усвідомлення наповнювало її життя глибоким внутрішнім змістом [4, с. 459].

У родинях духовенства суворо дотримувались молитовного обряду, кожне вживання їжі щоденно супроводжувалось молитвою, обов'язковим було дотримання постів [2, с. 48; 27, с. 396-397]. У піст, крім обмежень в їжі, бажано було утримуватися від подружніх стосунків за взаємною згодою. Ця норма сприймалася як обов'язкова, тому порушення подружніх постів вважалося серйозним гріхом, а зачаття дитини у той час – аморальним [4, с. 461].

Сім'я священника була предметом особливої уваги і критики парафіян, адже мала бути взірцем і прикладом для інших. Її моральність мала бути найвищою, оскільки недоліки, навіть незначні, а також все, що могло спокусливо діяти на сторонніх, не мало мати місця в пастирському домі [12, с. 396]. Священик мав бути простим, поміркованим у домашніх справах, мав уникати крайнощів і всіляко утримуватися від гніву тощо. Релігійність в його сім'ї повинна в дійсності, а не тільки зовнішньо, панувати над усім, бути сенсом життя [26, с. 7].

Духовенство, як правило, було багатодітним, що пояснювалось обов'язковим, раннім одруженням, відносною матеріальною забезпеченістю (особливо з другої половини XIX ст.) та негативним ставленням (з релігійних мотивів) до засобів, які обмежували дітонародження. Все ж середня величина сім'ї білого духовенства в імперії складала 5,17 людини [5, с. 224].

Ставлення до дітей у родинях духовенства мало традиційний для тогочасного суспільства характер. У них бачили передусім продовжувачів роду і опору в старості. Мати слідкувала, щоб діти були одягнуті, нагодовані, наглядала за їх станом здоров'я [3, с. 149]. Особлива увага в сім'ї приділялася релігійному вихованню дітей, яких на богослужіння в церкву приносили ще немовлятами, потім вони мали відвідувати навіть ранні служби, допомагати в церкві [2, с. 48]. Ще змалку дитину ознайомлювали з основними релігійними поняттями, згодом вчили молитви, розвиваючи почуття набожності та релігійності, виховували повагу до старших, небайдужість до отримання освіти. Важливим у вихованні дітей був приклад батьків у відвідуванні церкви, шануванні релігійних свят, молитвах, дотриманнях постів [27, с. 395-397]. Таким чином, сини кліриків ще змалку готувались до здобуття духовної освіти та продовження справи батьків.

Дозвілля сімей духовенства мало суттєві обмеження, адже церковна влада намагалася тримати його під контролем. Духовенству заборонялось вживання алкоголю, куріння, гра в карти, танці [28, с. 460-463; 12, с. 393]. 1864 р. у відповідь на донесення одного з благочинних Васильківського повіту про те, що багато священиків палять, іноді на зібраннях грають в карти, використовують танцювальну музику та танцюють на весіллях своїх дітей, послідувало жорстке розпорядження митрополита Арсенія: «використання карт і музики, навіть при шлюбних гуляннях та інших зібраннях позбутися назавжди; можна і без цього, іншими, більш пристойними, нашому сану способами принести гостям задоволення і в палінні дотримуватись суворої секретності та при сторонніх цього не допускати». Благочинні мали слідкувати за дотриманням духовенством даного розпорядження і щорічно в грудні звітуватися [29, арк. 2-4].

Також під заборонаю було таке звичне для мирян проведення вільного часу як відвідування театру, балету, цирку, кінських перегонів [30, с. 58-65], але часто ці заборони духовенство порушувало. З огляду на ці обмеження найпоширенішим способом відпочинку були спілкування та застілля. Найбільшим приводом для цього було храмове свято, тобто день вшанування святого, в ім'я якого освячена церква. На святкування з'їжджалася вся родина священика та священнослужителі з сусідніх сіл. Іноді таке святкування супроводжувалось прогулянками, співами, подорожами і могло тривати кілька днів [3, с. 149].

Вільний час рекомендувалось використовувати для вивчення церковної літератури, написання проповідей та повчань, читання церковної та світської історії [12, с. 386-388]. Заняттями для відпочинку та задоволення, як зазначалось на сторінках церковної періодики, вважались: землеробство, садівництво, риболовля, вивчення природи, література, музика, малювання, живопис, скульптура [31, с. 96].

Таким чином, наявність сім'ї для православного духовенства була обов'язковою, одруження відбувалось, як правило, всередині духовного стану. Сім'ї кліриків служили зразком та прикладом для прихожан, однак, не варто надмірно ідеалізувати сімейний побут духовного стану, адже йому були притаманні ті ж вади, що й іншим станам суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Зінчук М. Історія повсякденності як новий напрям гуманітарних досліджень / М. Зінчук // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – с. 48-51.
2. Леонтьева Т. Г. Женщины из духовного сословия в самодержавной России / Т. Г. Леонтьева // Женщины. История. Общество. – Вып. 1. – Тверь, 1999. – С. 43-52.
3. Пилипенко Н. Г. Сім'я парафіяльного священика Харківської єпархії XIX ст. / Н. Г. Пилипенко, Л. Ю. Посохова // Краєзнавство. – № 1-4. – 2005. – С. 146-150.
4. Опря Б. О. Дружини православних священиків та їх роль у сім'ї в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Правобережної України) / Б. О. Опря // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. XVI. – С. 458-464.
5. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Б. Н. Миронов : в 2 т. – Т. 1. – СПб., 2003. – 548 с.
6. Указатель законов о властях и установлениях духовных / сост. С. Колоколов. – М., 1852. – 578 с.

7. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов) / С. В. Римский. – М., 1999. – 568 с.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 127. – Оп. 880. – Спр. 208.
9. ЦДАК України. – Ф. 127. – Оп. 111. – Спр. 56.
10. ЦДАК України. – Ф. 127. – Оп. 255. – Спр. 54.
11. ЦДАК України. – Ф. 712. – Оп. 2. – Спр. 103.
12. Тихомиров Г. Частная жизнь пастыря церкви / Г. Тихомиров // Руководство для сельских пастырей. – 1900. – № 35. – С. 385-396.
13. ЦДАК України. – Ф. 127. – Оп. 849. – Спр. 32.
14. ЦДАК України. – Ф. 712. – Оп. – 6. – Спр. 256.
15. ЦДАК України. – Ф. 712. – Оп. – 6. – Спр. 502.
16. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // Киевские епархиальные ведомости. – 1867. – № 16. – С. 142-146.
17. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – № 12. – С. 70-71.
18. Правительственные распоряжения // Киевские епархиальные ведомости. – 1871. – № 14. – С. 139-140.
19. Практический совет по адресу кандидатов священства // Руководство для сельских пастырей. – 1905. – № 4. – С. 110-114.
20. Второй брак священнослужителей пред судом христианского учения // Руководство для сельских пастырей. – 1907. – № 39. – С. 109-115.
21. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 4216.
22. ЦДАК України. – Ф. 127. – Оп. 736. – Спр. 215.
23. ЦДАК України. – Ф. 127. – Оп. – 768. – Спр. 487.
24. ЦДАК України. – Ф. 127. – Оп. 768. – Спр. 413.
25. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел. – Т. XVI. Киевская губерния. – 1904. – 288 с.
26. О домашней жизни пастыря церкви // Руководство для сельских пастырей. – 1891. – № 18. – С. 1-7.
27. Духовная семья, как помощница духовной школы в деле приготовления кандидатов священства // Руководство для сельских пастырей. – 1902. – № 14. – С. 391-399.
28. О пастырском взаимообщении // Руководство для сельских пастырей. – 1902. – № 16. – С. 459-466.
29. ЦДАК України. – Ф. 127. – Оп. 667. – Спр. 194.
30. Самойлович И. Почему церковь воспрещает священнику присутствовать при увеселительных зрелищах? / И. Самойлович // Руководство для сельских пастырей. – 1901. – № 3. – С. 58-65.
31. Об отношении пастыря церкви к мирским удовольствиям и развлечениям // Руководство для сельских пастырей. – 1891. – № 21. – С. 91-96.

Tatsiyenko V. S. Family life of the Orthodox parish clergy of the Kyiv Eparchy in the XIX – early XX century.

The article discusses the family life of the Orthodox parish clergy of Kyiv Eparchy in the 19th – early 20th century. It presents the attempts to analyze one of the main aspects in daily life of the clergy, that is marriage and family relations and the conditions of marriage organizing in particular. It has been found that celibacy of the parish clergy was perceived only as a negative phenomenon and as a rule marriages were often constituted between the members of the clergymen's families on pragmatic reasons. The article enlightens also family lifestyles and their recreational activities.

Key words: the Orthodox parish clergy, Kyiv Eparchy, marriage, family, consistory, metropolitan.

Тацієнко В. С. Семья православного приходского духовенства Киевской епархии XIX – начала XX в.

В статье рассматривается семейный быт православного приходского духовенства Киевской епархии XIX – начала XX в. Сделана попытка проанализировать один из главных аспектов повседневной жизни – брачно-семейные отношения лиц духовного состояния, в частности, условия заключения браков. Выяснено, что безбрачие приходского духовенства воспринималась исключительно как негативное явление, браки заключались, как правило, внутри духовного сословия, часто из прагматических расчетов. Акцентируется внимание на семейном укладе и досуге семей.

Ключевые слова: православное приходское духовенство, Киевская епархия, брак, семья, консистория, митрополит.

**ЦЕРКОВНИЙ СПІВ В СИСТЕМІ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.**

У статті обґрунтовується особливість такої навчальної дисципліни в школах Київської єпархії, як церковний спів, який мав особливу важливість для церковного життя. Православне населення надзвичайно цінувало і любило церковний спів як складову частину богослужбової практики, а тому Православна церква під пильним контролем тримала і викладання цього навчального предмету в усіх типах шкіл, і підготовку учительських кадрів, і періодичне підвищення їх кваліфікації через систему навчання на спеціальних курсах.

Ключові слова: Київська єпархія, Православна церква, духовенство, духовна освіта, церковний спів, церковнопарафіяльні школи.

Суспільні трансформації та супутні їм кризові явища негативно впливають на суспільну мораль, нівелюючи її предковічні норми. Сучасний стан нашого суспільства викликає занепокоєння з приводу рівня духовності, особливо молоді. Тому закономірним є вивчення історичного досвіду формування суспільної моралі, навіть якщо її оціночні критерії далекі від сучасних. У XIX – на початку XX ст. найбільший вплив на формування моральності і духовності православного населення мала церква. Під її опікою перебувала система духовної і, частково, світської освіти, метою якої було формування релігійного світогляду. Досягнення цієї мети здійснювалося різними шляхами, серед яких було формування естетичних смаків, побожності та громадянського смирення засобом церковного співу. Адже спів, як і музика, вважається однією з найвищих насолод, які зрозумілі та доступні кожній людині. Пісня є виявом душевного стану: через пісню людина висловлює свою печаль чи радість. А тим більше коли це спів церковний. Він здатен відволікати людину від буденного клопоту та тривоги, відносити її або у світ минулого, або у світ поезії чи світ небесний. Тому дослідження місця церковного співу в культурно-освітній діяльності Православної церкви викликає закономірний інтерес.

В історичній літературі це питання вже попадало у поле дослідницької уваги, але великої історіографії воно не має. Як навчальний предмет програми церковнопарафіяльних шкіл розглядав церковний спів В.С. Перерва [1, с.238-243]. На основі єпархіальних звітів про стан церковнопарафіяльних шкіл в українських губерніях він ілюструє досягнення парафіяльного духовенства в організації церковних та шкільних хорів, вказує на деякі труднощі у вивченні церковного співу. Та в завдання дослідника не входило акцентування уваги на Київській єпархії.

Тому, використовуючи офіційні документи церковної звітності та публікації церковної періодики XIX – початку XX ст., нами поставлена мета узагальнити відомості про практику навчання церковного співу в системі початкової освіти Київської єпархії та показати увагу Православної церкви до його вдосконалення. Не розглядаючи церковний спів як важливий компонент богослужбової практики, зосередимо увагу на організаційній діяльності духовенства щодо його вивчення.

Свідченням уваги до церковного співу і розуміння його значення є відповідна інформація у щорічних звітах Обер-прокурора Св. Синоду про стан справ у відомстві православного сповідання. Неодноразово він підкреслював, що «правильний, злагоджений, уставний церковний спів є однією з необхідних умов успішного церковного богослужіння» [2, с.26]. Одним з головних показників поширення церковного співу була кількість церковних шкільних хорів, насамперед при церковнопарафіяльних школах.

Не випадково у церковнопарафіяльних школах церковному співу приділялась велика увага. Це був обов'язковий предмет навчання, але часто, за браком добре підготовлених вчителів, церковний спів не був поставлений на належний рівень. Майже в усіх єпархіях при багатьох церковнопарафіяльних школах існували хорові колективи. За даними звіту Обер-прокурора Св. Синоду за 1888-1889 н. р. таких хорів було 1300, це приблизно 1/6 усіх церковнопарафіяльних шкіл [3, с.362]. Деякі із цих хорів були настільки злагодженими, що могли співати літургію при архієрейському служінні. В деяких приходах до учнівського хору приєднувались дорослі і створювали єдиний колектив. До тих шкіл, котрі створили хори та

.....
підготували учнів до співання у церкві, селяни ставились шанобливо і навіть збільшували фінансування.

Кількість хорів при церковних школах невинно зростала. У 1892-1893 н. р. таких хорів в єпархіях налічувалось 2874, тобто більш ніж 1/4 шкіл їх мали. Найбільше хорів – 448 – мали школи Волинської єпархії, в Подільській їх налічувалось 419, в Київській – 239, в Полтавській – 85, в Херсонській – 65 тощо. До складу хору входило, в середньому, від 10 до 50 осіб. Хористи знали нотний спів і могли співати в церкві по обіходу [4, с.525].

У 1893-1994 н. р. шкільних хорів налічувалось уже 3200. І знову, найбільше їх зафіксовано у Волинській єпархії – 522, в Херсонській їх кількість збільшилась до 114, у Харківській – до 96 і у Полтавській – до 96. А у 1894-1895 н. р. у Волинській єпархії хорів вже було 558 [5, с.377]. Хоровому співу продовжувала приділятися особлива увага, що вписувалось у загальне річище його високої оцінки. В офіційних документах відзначалось, що «служба одним из наиболее сильных и полезных воспитательных средств и особенно привлекательным для народа, церковное пение представляет весьма важный предмет в школьном курсе» [5, с.376].

Станом на 1896-1897 н. р. учнівських хорів в 55-ти єпархіях імперії налічувалось 4358. Та найбільша їх кількість була в українських єпархіях: в Подільській – 472, Волинській – 442, Харківській – 386, Київській – 226, Херсонській – 153 і в Полтавській – 148 шкільних хорів [6, с.241].

Наголошуючи, що церковний спів є одним з найважливіших навчальних предметів в церковнопарафіяльних школах, церковна преса публікувала досить детальні методичні розробки для його вивчення. При цьому підкреслювалось, що сам характер цієї школи вимагає акцентування уваги на тому, що може найбільше впливати на релігійно-моральні почуття дітей, що може вселити в них любов до храму Божого та служб церковних, зробити їх самих активними учасниками богослужіння. Це церковний спів. А якщо школа хоче піднятися в очах народу, то має виконувати ті умови, які перед нею ставлять. Адже відомо як батьки-селяни тішаться своїми дітьми, коли вони читають чи співають в церкві. Тому, якщо дітей навчають цьому в школі, то її авторитет значно зросте [7, с.7].

На питання як саме розпочинати початкове навчання церковному співу, відповіді і поради давались такі. Передусім, учитель повинен з'ясувати чи має хтось з учнів природну схильність до співу. Потім потрібно поцікавитись у дітей які вони чули чи знають пісні: колискові, світські, застільні і т. д. Наступним кроком має бути заучування тексту, який потім доведеться розспівувати звуками різної тональності та протяжності. Звичайно, усе це рекомендувалось робити після того, як учні навчаються читати.

Першим етапом навчання співу, як правило, було читання хором. Рекомендувалось слідкувати за тим, щоб хорове читання було протяжним та співучим, що досягалось деяким подовженням голосом кожного складу молитви. Межі такого подовження могли бути різними, залежно від складів, слів, або цілих речень, які містили закінчену думку. Таке хорове протяжне читання становить підготовку до хорового співу.

Досить детальними були рекомендації для учителя співу, який мав навчити учнів правильно триматися, знайти оптимальне положення для тіла і рота. Учитель повинен був сам продемонструвати творення звуків різного діапазону, а також уважно прислухатися чи правильно повторюють їх учні. Окремо була викладена методика навчання співу шляхом повторення за учителем. А ще детальніше, покроково, було описане навчання нотному співу. Опубліковані на шпальтах періодичного видання «Церковно-приходская школа», поради навчання церковному співу були доступними для широкого загалу.

На сторінках церковної періодики обговорювались питання і про наспів, мотив, на якому потрібно навчати співу дітей у початкових школах. У сільських церквах Київської єпархії вживаними були три наспіви: т. зв. придворний, авторства композитора Бортнянського; обіходний, тобто спів за обіходом – усім знайомим підручником нотного співу в духовних училищах і, нарешті, третій – простий, старовинний. Перший використовується, подекуди, виключно після літургії; по обіходу співають на вранішній службі переважно ірмоси; наспів старовинний або старосвітський використовується на всіх службах [8, с.388]. У відповідності з таким різноманіттям співу в сільських церквах і саме навчання співу в церковнопарафіяльних школах буває різним. Придворному наспіву навчають переважно з голосу і майже ніколи по партитурі чи чотириголосному обіходу. Обіходний спів опановують за підручником. А

старосвітському наспіву вчать теж з голосу. Та зазвичай на практиці усі три наспіви вивчаються з голосу. Учитель навчає учнів «тягнути за ним» і в цьому найбільша небезпека. Учні запам'ятовують мотив так, як може передати його пам'ять учителя.

Питання поліпшення церковного співу обговорювались в церковній періодиці і наприкінці XIX століття. Це тому, що милозвучний церковний спів переносить душі в інший, надчутливий світ, відкриває хоч на короткий час від життєвських незгод та щоденної метушні. Він є джерелом високої естетичної насолоди, запалює серця піднесеними релігійними почуттями, – не безпідставно наголошував священник Симеон Козлинський [9, с. 201]. Одним із засобів поліпшення співу в сільських церквах він вважав влаштування сільських хорів, а іншим, визначальним, – підготовку учителів та регентів.

Ефективність реалізації і першого, і другого завдання диктувала необхідність викладання церковного співу як обов'язкового навчального предмета в усіх типах церковних освітніх закладів та церковнопарафіяльних школах. Якщо в системі церковної освіти співу приділялася належна увага, то церковнопарафіяльні школи мали в цьому іноді непереборні труднощі. Це, перш за все, мало забезпеченість значної частини шкіл, через що вони не могли найняти хорошого вчителя співу. А по-друге, недостатня кількість цих самих учителів чи недостатня обізнаність законовчителя з тонкощами цього предмету. І якщо матеріальний стан церковнопарафіяльної школи можна було поліпшити (і за рахунок селян, і з допомогою добродійників), то нехватка учителів, всебічно обізнаних з методикою навчання співу, створювала більші проблеми.

Їх розв'язання вирішувалось у таких площинах: розширення програм церковного співу в духовних навчальних закладах; організація короткотермінових літніх курсів церковного співу для вчителів; влаштування при монастирях церковно-вчительських і псаломницьких шкіл.

Переважну більшість учителів церковнопарафіяльних шкіл становили випускники духовних навчальних закладів. Диякони та псаломники теж, за незначним виключенням, були вихованцями цих закладів. Саме вони, учителі, диякони і псаломники, навчали церковному співу учнів церковнопарафіяльних шкіл. А тому розширення програм церковного співу в духовних навчальних закладах було цілком логічним та необхідним. Та розширення навчальних програм не супроводжувалося додатковим фінансуванням. Особливо це було відчутним в духовних училищах.

Традиційно учні духовних училищ, а їх у Київській губернії було п'ять чоловічих і два жіночих, навчались співу по нотах і ознайомлювались з місцевими голосовими наспівами. Розширення навчальних програм означало, окрім опанування нотної грамоти, всебічне вивчення старосвітських наспівів. Але за відсутності належного фінансування, навчання співу в духовних училищах продовжувало залишатись традиційним. Як наслідок, випускники духовних училищ ні старосвітських (давніх), ні місцевих наспівів добре не знали.

Продовження навчання в духовній семінарії не означало навістання втраченого, так як навчання співу семінаристів було добровільним. Поглиблено вивчала церковний спів тільки частина вихованців духовної семінарії, а решта обмежувалась регулярним відвідуванням уроків співу, так як цей предмет був обов'язковим [9, с. 208]. І хоч висловлювались пропозиції поліпшити навчання церковному співу і навіть відкрити музично-інструментальне відділення все ж суттєвих змін не відбувалося. Тому й визріла необхідність влаштування для учителів курсів церковного співу.

Перші курси були організовані у 1897 році в Києві. Тоді дискутувались питання про їх доцільність чи відсутність такої. Аргументом на користь доцільності було те, що в навчальних закладах була недостатньою постановка вивчення церковного співу, а також те, що спів, як і мистецтво взагалі, потребує для свого вдосконалення не стільки знань, скільки практичних навиків, які виробляються в процесі тривалих вправ. І хоч ті, що не схвалювали проведення курсів, наголошували що за місяць чи півтора не можна набути необхідних навиків, все ж користь від курсів була. По-перше, на них не приймали не здатних до співу, а відтак, здібні курсисти мали можливість тренуватися, обмінюватися досвідом та вдосконалювати практику співу під керівництвом талановитих учителів.

Літні вчительські курси були організовані Київським товариством грамотності з метою ознайомлення недостатньо підготовлених учителів початкових народних училищ і церковнопарафіяльних шкіл із старовинним церковним співом, з методами його вивчення та влаштування хорів. Вони діяли з 10 червня до 1 серпня 1887 року за програмою, що була

затверджена міністром народної освіти 3 жовтня 1886 року [10, с. 22]. Тоді на курсах навчалося 50 учителів.

У 1888 році, завдячуючи матеріальній підтримці Св. Синоду, на курси було запрошено 85 осіб, в т.ч. 33 особи з відомства міністерства народної освіти, 34 учителі та 18 учительок церковнопарафіяльних шкіл, тобто 52 особи з духовного відомства. Перед зарахуванням на курси усі бажаючі пройшли перевірку вокальних даних, за результатами якої було сформовано дві групи. Найздібніші склали першу групу – регентську, інші – ввійшли до молодшої групи.

Керівництво курсами та нагляд за виконанням програми здійснювала спеціально створена Рада, до складу якої входили: один із членів Епархіальної Училищної Ради, член Київського Товариства Грамотності, два інспектори народних училищ і усі викладачі на курсах. Такий колегіальний орган керував навчально-виховним процесом та приймав екзамени по завершенні курсистами навчання. Для підготовки курсистів були запрошені: викладач Пензенського міського училища А. Карасьов, який мав наукові праці з методики навчання співу; учитель музики А. Шуммер; протоієрей Києво-Подільського Успенського собору П. Черняхівський; учитель Київського музичного училища А. Хімиченко та учитель Київського жіночого духовного училища Ф. Левицький. Навчальна програма між викладачами була розподілена так: учитель Карасьов викладав теорію і практику співу звичайного та хорового, учитель Левицький розучав мелодії 8-ми церковних голосів (за церковним обиходом), викладач Хімиченко забезпечував викладання загальної теорії музики і співу, учитель Шуммер викладав гру на скрипці, протоієрей Черняхівський викладав церковний устав. Крім цього, усіх курсистів навчали правильно читати церковні книги під час богослужіння.

По завершенні курсів проводились екзамени і видавались свідоцтва про успіхи в навчанні. Цей документ давав право на викладання церковного співу в початкових школах, створення церковних хорів та керівництво ними. Бідним учителям були видані кошти для повернення до місць служби, десятьом найздібнішим курсистам безкоштовно були вручені скрипки, а усі інші отримали «Збірник церковних наспівів». Зрозуміло, що повернувшись на місця служби, учителі зі знаннями методики навчання церковному співу організували церковні хори чи навчали дітей у школах.

Таким чином, вищевикладений матеріал уможливує висновок про те, що у XIX – на початку XX ст. Православна церква такий важливий важіль впливу на формування християнських цінностей та світогляду загалом як церковний спів, тримала під своїм контролем і активно використовувала. У церковнопарафіяльних школах, які можна вважати сегментом системи духовної освіти, церковний спів був самостійною навчальною дисципліною, а організація церковних хорів з учнів була показником сумлінної праці православного духовенства. Питання поліпшення організації церковного співу, методичні поради щодо його навчання, недоліки і труднощі у цій справі висвітлювались церковною пресою. А кількість церковних хорів та чисельність хористів були включені в число показників офіційної церковної статистики.

Природно, що дана наукова розвідка не охоплює усі аспекти питання про церковний спів як навчальний предмет. Вона може стати початком глибших досліджень, зокрема, таких напрямів як регіональні особливості церковного співу, історія окремих церковних хорів, персоналістичний вимір організації церковного співу в Київській та інших українських епархіях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Перерва В.С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): забутий світ / В.С. Перерва. – Біла Церква: видавець Пшонківський О.В., 2014. – Т.1. Загальна частина. – 376 с.
2. Распоряжения относительно благолепия церковного пения // Всепопдайнейший отчет обер-прокурора Св. Синода К.Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1901 г. – СПб.: Синодальная тип., 1905. – 337 с.
3. Всепопдайнейший отчет обер-прокурора Св. Синода К.Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1888 – 1889 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1891.– 474 с.
4. Всепопдайнейший отчет обер-прокурора Св. Синода К.Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1892– 1893 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1895. – 601 с.

5. Всеподдайнейший отчет обер-прокурора Св. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1894 – 1895 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1898. – 427 с.
6. Всеподдайнейший отчет обер-прокурора Св. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1896 – 1897 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1899. – 279 с.
7. П.К. Первые уроки по обучению церковному пению в начальной школе / П.К. // Церковно-приходская школа. – 1887. – № 4. – С. 7 – 17.
8. По какому напеву следовало бы обучать церковному пению в наших сельских школах // Киевские епархиальные ведомости. Отдел второй. – 1863. – № 13. – С. 386 – 408.
9. Козлинский Симеон. О церковном пении в сельских приходских церквях и о мерах к улучшению его / Симеон Козлинский // Киевские епархиальные ведомости. Отдел второй. – 1894. – № 8. – С. 201–209.
10. Учительские курсы церковного пения в Киеве в 1888 г. // Церковно-приходская школа. – 1888. – Ноябрь. – С. 22 – 31.

Kyznets T.V. Church chanting in the spiritual education of Kyiv Eparchy in XIX – early XX centuries.

The article justifies the peculiarity of such discipline in schools of Kyiv eparchy as church chanting which had a special importance for church life. Orthodox population highly appreciated and liked church chanting as a part of liturgical practice. So the Orthodox Church held under close supervision the teaching of this course in all types of schools, training of teachers and their constant skills advancement through training in special courses.

Keywords: Kyiv Eparchy, the Orthodox Church, clergy, spiritual formation, church chanting, parish schools.

Кузнец Т. В. Церковное пение в системе духовного просвещения Киевской епархии XIX – начала XX в.

В статье обосновывается особенность такого учебного предмета в школах Киевской епархии как церковное пение, которое имело особую важность в церковной жизни. Православное население высоко ценило и любило церковное пение как составляющую часть богослужения, а поэтому Православная церковь внимательно контролировала и преподавание этого предмета во всех типах школ, и подготовку учительских кадров, и периодическое повышение их квалификации в системе обучения на специальных курсах.

Ключевые слова: Киевская епархия, Православная церковь, духовенство, духовное образование, церковное пение, церковно-приходские школы.

УДК 94 (477.8)

Я.П. Цецик

**ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКИХ ЧОРНОСОТЕНЦІВ ВІДНОСНО ЄВРЕЇВ
НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

У статті досліджено роль російських чорносотенців в ускладненні міжнаціональних взаємовідносин на Волині на початку XX ст. Проаналізовано роль органів місцевої влади у примусовому виселенні євреїв з ряду населених пунктів. З'ясовано значення Російської православної церкви у зміцненні впливів Союзу руського народу в краї.

Ключові слова: Волинь, євреї, губернія, міжнаціональні взаємовідносини, ідеологія, православне духовенство, чорносотенці.

На початку XX ст. на Волині загострилися міжнаціональні взаємовідносини, що великою мірою було спровоковано органами імперської влади та чорносотенцями. Важливу роль у цьому відіграла Російська православна церква (РПЦ), яка сприяла зміцненню позицій Союзу руського народу (СРН) у краї напередодні Першої світової війни. Така ситуація негативно позначалася на суспільно-політичному житті регіону.

Питання, що розкривають окремі аспекти діяльності російських чорносотенців та внутрішньої політики російських урядів на Правобережній Україні й Волині на початку XX ст., проаналізовано у працях Н. О. Щербак [2], Ф. Канделя [3], Н. С. Івчик [4], І. Г. Самарцева [5, 8], М. Бармака [6], В. Кожінова [7] та інших.

5. Всеподдайнейший отчет обер-прокурора Св. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1894 – 1895 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1898. – 427 с.
6. Всеподдайнейший отчет обер-прокурора Св. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1896 – 1897 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1899. – 279 с.
7. П.К. Первые уроки по обучению церковному пению в начальной школе / П.К. // Церковно-приходская школа. – 1887. – № 4. – С. 7 – 17.
8. По какому напеву следовало бы обучать церковному пению в наших сельских школах // Киевские епархиальные ведомости. Отдел второй. – 1863. – № 13. – С. 386 – 408.
9. Козлинский Симеон. О церковном пении в сельских приходских церквях и о мерах к улучшению его / Симеон Козлинский // Киевские епархиальные ведомости. Отдел второй. – 1894. – № 8. – С. 201–209.
10. Учительские курсы церковного пения в Киеве в 1888 г. // Церковно-приходская школа. – 1888. – Ноябрь. – С. 22 – 31.

Kyznets T.V. Church chanting in the spiritual education of Kyiv Eparchy in XIX – early XX centuries.

The article justifies the peculiarity of such discipline in schools of Kyiv eparchy as church chanting which had a special importance for church life. Orthodox population highly appreciated and liked church chanting as a part of liturgical practice. So the Orthodox Church held under close supervision the teaching of this course in all types of schools, training of teachers and their constant skills advancement through training in special courses.

Keywords: Kyiv Eparchy, the Orthodox Church, clergy, spiritual formation, church chanting, parish schools.

Кузнец Т. В. Церковное пение в системе духовного просвещения Киевской епархии XIX – начала XX в.

В статье обосновывается особенность такого учебного предмета в школах Киевской епархии как церковное пение, которое имело особую важность в церковной жизни. Православное население высоко ценило и любило церковное пение как составляющую часть богослужения, а поэтому Православная церковь внимательно контролировала и преподавание этого предмета во всех типах школ, и подготовку учительских кадров, и периодическое повышение их квалификации в системе обучения на специальных курсах.

Ключевые слова: Киевская епархия, Православная церковь, духовенство, духовное образование, церковное пение, церковно-приходские школы.

УДК 94 (477.8)

Я.П. Цецик

**ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКИХ ЧОРНОСОТЕНЦІВ ВІДНОСНО ЄВРЕЇВ
НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

У статті досліджено роль російських чорносотенців в ускладненні міжнаціональних взаємовідносин на Волині на початку XX ст. Проаналізовано роль органів місцевої влади у примусовому виселенні євреїв з ряду населених пунктів. З'ясовано значення Російської православної церкви у зміцненні впливів Союзу руського народу в краї.

Ключові слова: Волинь, євреї, губернія, міжнаціональні взаємовідносини, ідеологія, православне духовенство, чорносотенці.

На початку XX ст. на Волині загострилися міжнаціональні взаємовідносини, що великою мірою було спровоковано органами імперської влади та чорносотенцями. Важливу роль у цьому відіграла Російська православна церква (РПЦ), яка сприяла зміцненню позицій Союзу руського народу (СРН) у краї напередодні Першої світової війни. Така ситуація негативно позначалася на суспільно-політичному житті регіону.

Питання, що розкривають окремі аспекти діяльності російських чорносотенців та внутрішньої політики російських урядів на Правобережній Україні й Волині на початку XX ст., проаналізовано у працях Н. О. Щербак [2], Ф. Канделя [3], Н. С. Івчик [4], І. Г. Самарцева [5, 8], М. Бармака [6], В. Кожина [7] та інших.

Використовуючи наукові праці українських учених та матеріали періодичної преси досліджуваного періоду, проаналізувати роль СНР в ускладненні російсько-єврейських взаємовідносин на Волині на початку ХХ ст.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Волинській губернії, як і в більшості губерній Правобережної України, спостерігалось загострення міжетнічних взаємовідносин. Це було зумовлено такими причинами: по-перше, на цих землях традиційно впродовж кількох століть була поліетнічна структура населення, на це вплинули історичний та геополітичний фактори, а внутрішня політика Російської імперії була спрямована на їхню дискримінацію; по-друге, імперська влада, проводячи русифікаторську політику, протидіяла будь-яким проявам вираження національної самоідентичності поляків, євреїв, українців. Важливу роль у цих процесах відводилося РПЦ, яка, опираючись на підтримку органів влади, робила усе можливе, щоб послабити позиції католиків і не допустити розповсюдження протестантизму. Все це ускладнювало й так не прості міжнаціональні взаємовідносини на Правобережній Україні й Волині.

Домінуючу групу населення у Волинській губернії становили представники титульної нації – українці. Станом на 1912 р. їх проживало понад 2,6 млн. осіб, другу за чисельністю етнічну групу становили євреї – понад 548 тис., третіми були поляки – 342 тис., четвертими – німецькі колоністи, а етнічні росіяни були лише п'ятою за чисельністю групою населення регіону [1, с. 71].

Зокрема, на Волині проживало 11% усіх євреїв тогочасної Російської імперії. Це пояснюється наявністю «смуги осілості» євреїв, яку штучно створили російські уряди ще на початку ХІХ ст. У її межах вони могли відносно вільно проживати, але й тут проти них застосовувалися певні обмеження, що посилювалися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Наприклад, євреям було заборонено купувати чи орендувати землю. Також вживалися ущемлення щодо їхнього місця проживання.

Значна частина євреїв проживала у той час у містах – 164,8 тис. осіб. Зокрема, у багатьох повітових містах Волині євреї становили більшість населення. Наприклад, у м. Острозі вони складали понад 50% жителів, натомість у м. Ізяславі – 43%. Проте, незважаючи на обмежувальні закони, що діяли проти цієї етнічної групи населення, більшість євреїв все ж таки проживали у містечках і сільській місцевості – 383,3 тис. осіб [1, с. 66-71].

Друга половина ХІХ ст. характеризувалася посиленням антисемітських настроїв у суспільстві. Це було зумовлено тією обставиною, що євреї зосередили у своїх руках величезні капітали. Така ситуація загрожувала буржуазними перетвореннями, що були неконтрольованими. Висока конкурентна спроможність єврейської середньої буржуазії, поєднана з проникненням їхнього капіталу в сферу ринкових відносин, викликала незадоволення великої земельної аристократії та корінних етногруп. У період буржуазних перетворень серед євреїв з'явилася нова соціальна група – російсько-єврейська інтелігенція. Її представники опанували російську мову та намагалися скористатися правом на вищу освіту, щоб покинути «смугу осілості». Тому наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. з'явилися обмежувальні відсоткові норми при вступі євреїв до вищих навчальних закладів [2, с. 25]. Разом з тим після прийняття Тимчасових правил від 3 травня 1882 р., що стали поворотним пунктом, а згодом набрали чинності постійно діючого закону, й значно обмежили права євреїв на придбання чи оренду ними землі. Заборона селитися євреям у сільській місцевості у межах «смуги осілості» призвела до ще більшої їхньої концентрації в межах міст і містечок. Негативна дія обмежувальних законів посилювалася самочинними діями органів місцевої адміністративної влади: вони вільно трактували «Правила» від 3 травня 1882 р. і на власний розсуд визначали поняття «містечка» й перейменовувала їх у села з метою виселити з них євреїв [2, с. 26].

Це дало можливість «законного» виселення євреїв з ряду населених пунктів. Лише взимку 1912 р. із сіл Волинської губернії було примусово виселено близько п'яти тис. євреїв, які проживали там упродовж багатьох років. У результаті вони були змушені переїжджати в перенаселені міста та містечка. Ситуація настільки ускладнилася, що київський генерал-губернатор, який відзначився гоніннями євреїв з Києва, визнав «нелюдським виселення взимку» й віддав розпорядження перенести його на весну, проте праві депутати Думи назвали таке його рішення «надмірною сентиментальністю» [3, с. 748].

Отже, намагання посилити дію обмежувальних законів щодо євреїв навіть у «смuzі осілости», вільне трактування ряду їх положень органами місцевої влади з метою примусового виселення іудеїв з ряду населених пунктів, сприяли посиленню конфронтаційності у сфері міжнаціональних відносин.

У Західному краї згідно закону від 10 липня 1864 р. євреям було заборонено купувати чи брати в оренду землі у межах Київського генерал-губернаторства [4, с. 254].

Велика концентрація євреїв у містах та містечках Волині, а також обмеження щодо їхнього проживання у сільській місцевості, значно вплинули на рід їхніх занять. У промисловості в «смuzі осілости» було задіяно близько третини єврейського населення: 10% робітники, до 20% кустарі-ремісники, до 5% власники невеликих підприємств, натомість торгівлею займався понад 40%, на державній службі та представники «вільних професій» (лікарі, літератори, юристи тощо) – 5%, наймити, службовці приватних компаній і поденники – близько 5%, решта – служителі культу, військовослужбовці та особи «без певних занять, лави яких часто поповнювалися за рахунок торговців, посередників, орендарів та збанкрутілих» [5, с. 27].

Доцільно уточнити, що наприкінці XIX ст. у Волинській губернії функціонувало лише 5 єврейських землеробських колоній, що були утворені у період з 1836 по 1851 рр. У них проживало 1,3 тис. мешканців. Загалом у всій «смuzі осілости» в землеробських колоніях мешкало 13 тис. єврейських родин (близько 76 тис. осіб) [6, с. 141].

У зв'язку з такою несприятливою ситуацією багато євреїв були змушені займатися виноробством і шинкарством. Однак законодавство Російської імперії забороняло іудеям самостійно займатися цими та деякими іншими промислами, тому багато з них брали у поміщиків на відкуп винокурні, млини, торгівлю вином, молочні ферми і рибальство. На території «смуги осілости» євреї розвивали борошномельне виробництво, були власниками чи орендарями парових і водяних млинів, орендували близько 90% винокурних заводів, а також їм належали пивоварні. Вздовж шляхів Південно-Західного краю знаходилися корчми. Не будучи їхніми власниками, а лише посередниками, євреї жили за рахунок відсотків із шинкарського промислу. Тому їх часто звинувачували у споюванні селян [6, с. 141-143].

Зазначені фактори зумовили те, що наприкінці XIX – на початку XX ст. у «смuzі осілости» сформувалася соціальна структура єврейського населення, яка суттєво відрізнялася від структур інших етнічних груп.

Євреїв звинувачували у злиденному житті робітників і селян, соціальній несправедливості. Ці настрої заохочувала й офіційна влада, «спрямовуючи соціальне незадоволення у вигідне їй річище». Така ситуація стала сприятливим підґрунтям для діяльності в Україні чорносотенних організацій, однією з ідеологічних засад яких було юдофобство [4, с. 25].

Таким чином, зростання антисемітських настроїв на Правобережній Україні заохочувалося владними структурами імперії й духовенством РПЦ. Це зумовило загострення міжетнічних суперечностей у поліетнічному суспільстві регіону. Позиція влади носила окреслену мету: звинуватити євреїв у злиденному житті робітників і селян.

Після видання імператором Миколою II маніфесту 17 жовтня 1905 р. у Російській імперії розпочали легальну діяльність ряд політичних партій. Значну роль відігравали монархічні організації. Восени того ж року було утворено СРН [7, с. 102]. Майже відразу після свого утворення вона здобула лідируючі позиції у чорносотенному монархічному русі. З моменту утворення СРН займав яскраво виражену антисемітську позицію. У статуті організації було наголошено, що «Євреї в члени Союзу ніколи допущені бути не можуть, навіть у тому випадку якщо вони приймуть християнство», але й тут не обійшлося без винятків [5, с. 714].

Посилену активність СРН виявляв на українських землях. Через короткий проміжок часу осередки організації об'єднували тут понад 190 тис. членів [8, с. 91].

Особливо активно чорносотенці працювали на Волині. Ключову роль у посиленні їх позицій відіграла РПЦ. Станом на 1907 р. у Волинській губернії до лав цієї організації належало понад 105 тис. осіб, а з більш ніж 1000 відділів і підвідділів СРН понад 300 очолювали служителі культу. Саме Почаївська Лавра у той час була провідним центром чорносотенного руху на Волині, а її архимандрит Віталій був лідером місцевих чорносотенців [9, с. 340].

Отже, завдяки підтримці православним духовенством ідеології СРН, Волинь стала одним із провідних центрів чорносотенного руху в імперії. При цьому важливим фактором було те, що багато священників відкрито пропагували їхні ідеї та організували сільські підвідділи організації.

На сторінках своїх пресових органів чорносотенці не лише пропагували ідеологію своєї організації. Багато публікацій носили відвертий юдофобський характер та були спрямовані проти поляків-католиків, німецьких колоністів-протестантів тощо.

Так, у «Російському прапорі» публікувалися списки євреїв, яких потрібно було негайно знищити, лунали заклики до розправи з євреями-депутатами, розпущеної у 1906 р. І Думи. З цього приводу заступник міністра внутрішніх справ визнав свою безпорадність тому, що чорносотенці «користуються безнаказаністю і самим високим покровительством» [5, с. 720].

У той час Почаївська Лавра стала головним центром пропаганди чорносотенної ідеології в краї, одним із напрямів діяльності якої був антисемітизм. На сторінках «Почаївського листка», який видавався у друкарні Лаври, було опубліковано велику кількість юдофобських статей. З метою об'єктивного дослідження цієї проблеми вважаємо за доцільне проаналізувати окремі матеріали, що були надруковані на сторінках вищезазначеного видання навесні 1912 р. У частині публікацій розкрито окремі питання купівлі та оренди землі у краї євреями. Зокрема, в одній із них увага акцентувалася на тому, що поміщик-католик К. Карвицький у с. Синюхи (Кременецький повіт) продав землю, частину з якої придбали місцеві селяни за ціною 260 руб. за десятину, а 90 десятин – євреї з Почаєва (М. Львівський, І. Мучний та інші). Сама угода купівлі-продажу була оформлена на студента, також поляка за походженням В. Павловського. Згідно твердження автора статті, останній був неможливий і не міг укласти цю угоду, а тому видав нотаріальну довіреність єврею М. Львівському, який вже міг її продати або передати в оренду. Місцевим селянам євреї пропонували придбати цю землю вже по 360 руб. за десятину [10, с.12].

В іншій статті увага фокусувалася на тому, що один заможний селянин навесні 1911 р. взяв в оренду 100 десятин церковної землі. Але не мав можливості самостійно оплатити її оренду. Тому він звернувся за допомогою до єврея Я. І. Бикмана. Хоча договір оренди був оформлений на селянина, але «жид обклав мене векселями». Як член СРН, він за допомогою її активістів, усунув єврея від співпраці й з того його «справи поліпшилися» [11, с.10-11].

Характерною особливістю цього видання було те, що в ньому часто піднімалися питання пов'язані з єврейським землеволодінням. Так, зазначалося, що єврей Ландай через підставну особу – селянина з с. Гореники з 1911 р. орендує 50 десятин землі у власника маєтку у с. Клосові (Кременецький повіт). Місцеві селяни, які бажали взяти цю землю в оренду, пропонували власнику замість 14 руб. за десятину – 20 руб., а єврей платив лише 18 руб. Також йому було надано право безкоштовного випасу худоби, натомість селяни за це платили власнику 5 руб. за літо, а за випас на казенних землях – лише 50 коп. Орендовану землю єврей віддав місцевим селянам у користування за умови, що «Хто бажає користуватися всім врожаєм має доплачувати 5 руб. за копу хліба, яка припадає на долю єврея» і далі «Скільки селяни не просили висилити єврея ніхто не допомагає, приїзжав пристав, а Ланда багатіє і до нині» [12, с.11-12].

Таким чином, у ряді статей опублікованих упродовж місяця кілька разів було піднято проблему незаконного володіння та оренди землі євреями на Волині. При цьому неодноразово наголошено, що їм у цьому допомагали поляки-католики. Натомість місцеві селяни несли значні збитки від такої діяльності євреїв.

Особливу увагу відведено роду занять євреїв: торгівлі спиртними напоями у шинках. При цьому євреї не лише споювали селян, а й підбурювали їх до скоєння злочинів. В одній із статей було звинувачено торговку З. Маленніс у тому, що вона підбурила напасти на селянина М. Гаята, члена СРН, який допоміг акцизному чиновнику знайти у неї «горілку якою вона підпільно торгувала». Через деякий проміжок часу місцеві декласовані елементи напали на нього і якби не заступилися інші селяни, то його могли вбити [13, с.12].

В іншій публікації наголошувалося, що євреї продають горілку «власного виробництва», за допомогою якої одурманюють наш простий люд, витягують з нього трудову, зароблену мозолястими руками, криваво добуту копійку». Тобто у селах, у зв'язку із споюванням селян, склалася складна ситуація, «а зароблене йде у шинок». Наприкінці автор звернув увагу на ту

обставину, що органи адміністративної влади володіли недостатнім обсягом інформації про діяльність таких закладів і про їх власників-євреїв [14, с. 17].

З наведеного вище можна зробити висновок, автори вказаних статей звинувачували євреїв-шинкарів у нелегальному виробництві та реалізації спиртного і як наслідок – споюванні місцевих селян. Причиною таких публікацій у чорносотенній пресі була не стільки благородна мета: протидіяти пияцтву, скільки чергова спроба дискредитувати євреїв. Адже саме євреї були орендарями шинків, і цей факт чорносотенці вдало використовували, проводячи антисемітську пропаганду.

Ще один аргумент, який використовували діячі СРН у своїй пропаганді, був рід занять євреїв: більшість торгівельних закладів краю були в їх власності. Піднімаючи це питання, чорносотенці акцентували увагу читачів на тому, що необхідно якомога швидше позбавити євреїв можливості здійснювати торгівлю деревиною, оскільки вони на власний розсуд встановлювали ціни на неї та свідомо завищували її для селян. Ще одним фактором, який сприяв зубожінню селян, стало свідоме заниження євреями ціни під час купівлі зернових, і навпаки завищення при продажі селянам [15, с. 15]. Ураховуючи, що у тогочасній торгівлі на Волині домінував єврейський капітал, їх звинувачували у спекуляції з деревиною та зерновими під час купівлі-продажу, що згідно позиції чорносотенців, негативно впливало на економічне становище селян. Однак у публікації автор не згадав про високі податки та інші платежі, що змушені були сплачувати селяни, – саме це було основним гальмом економічного розвитку українського села.

У статтях юдофобського змісту постійно піднімалося питання примусового виселення євреїв із сіл. Так, в одній із них зазначалося, що у с. Колесць (Старокостянтинівський повіт) «незаконно» проживав єврей Айзик. Його мобілізували до російської армії під час російсько-японської війни. Але він unikнув служби й, за твердження місцевих чорносотенців, нелегально виїхав до Австро-Угорщини. Повернувся він лише після закінчення війни. Місцевий осередок СРН неодноразово інформував про нього поліцію, але остання на звернення не реагувала. Згідно тверджень чорносотенців саме він перешкоджав будівництву нової церкви у селі й налаштовував місцевих селян проти священика. Однак жодного факту, що підтверджував би ці звинувачення, наведено не було. Закінчувалася публікація промовистими словами: «Господи! До яких пір ця зараза буде мучити по селах наш народ православний» [16, с. 12].

В іншій статті, надрукованій у цьому виданні, йшлося про скаргу волинському губернатору, яку написав член СРН із с. Карасин (Рівненський повіт) М. Марчик. У ній зазначалося, що біля лісопильного заводу «незаконно» проживали євреї. Розгляд скарги доручили провести місцевій поліції. Однак місцевий поліцейський пристав після спілкування з купцями-євреями Геллером і Мінцом зазначив, «що донесення губернатору є хибне», а євреї там не проживали. Але, згідно тверджень автора статті, у с. Карасин функціонували торгівельні заклади власниками яких були євреї [17, с. 12].

Отже, як бачимо, члени СРН висували співробітникам місцевої поліції звинувачення про те, що вони не реагувала на їхні звернення щодо примусового виселення євреїв із сільської місцевості. Це аргументувалося підкупом заможними євреями поліцейських. Але жодного підтвердження цього факту, як і у випадку попередніх звинувачень, чорносотенці не навели. Тобто чорносотенці намагалися дискредитувати євреїв і змусити поліцію співпрацювати з ними.

Таким чином, проведений аналіз статей, опублікованих у «Почаївському листку» підтверджує, що майже у кожному його номері друкувалися антисемітські статті. Це робилося чорносотенцями з метою звинуватити євреїв у всіх негараздах, які були притаманні тогочасному суспільству. Враховуючи, що СРН мав підтримку з боку органів влади, можна стверджувати, що цей напрям діяльності вони реалізовували у контексті тогочасної урядової доктрини. У результаті чорносотенці відіграли значну роль в ускладненні міжнародних відносин, що негативно позначалося на суспільно-політичному житті Волині напередодні Першої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1913. – 549 с.

2. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст.: автореф. ... дис.... доктора іст. наук / Надія Олександрівна Щербак. – К.: Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, 2006. – 38 с.
3. Кандель Ф. Книга времён и событий. История российских евреев. Т. 2. Часть третья / Феликс Кандель. – М.: Мосты культуры, 2002. – 892 с.
4. Івчик Н. С. Єврейське питання у Російській імперії в добу ліберальних реформ 60 – 70-х рр. XIX ст. / Н. С. Івчик // Проблеми розвитку соціально-економічних систем: Матеріали Першої регіональної міжвузівської науково-практичної конференції. – Київ-Дубно, 2010. – Вип. 1. – С. 253-255.
5. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок XX ст. / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 19-29.
6. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 – 1914 рр.): Монографія / Микола Бармак. – Тернопіль, 1999. – 208 с.
7. Кожинів В. «Чёрносотенцы» и революция (загадочные страницы истории) / Вадим Кожинів. – Изд. 2-ое доп. – Москва, 1998. – 231 с.
8. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905 – 1917 рр.) / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 90-98.
9. Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті України наприкінці XVIII – на початку XX ст. / Ю. В. Хитровська. – К.: Видавництво європейського університету, 2011. – 472 с.
10. Из с. Синюх: как жида там землю купили // Почаевский листок. – 1912. – № 17. – 3 марта. – С. 12.
11. Поучительное раскаяние // Почаевский листок. – 1912. – № 18. – 5 марта. – С. 10-11.
12. Еврейская кабала // Почаевский листок. – 1912. – № 27. – 3 апреля. – С. 11-12.
13. Что делают в селе проклятые жида // Почаевский листок. – 1912. – № 18. – 5 марта. – С. 12.
14. Денисов И. Жидовская подлость / И. Денисов // Почаевский листок. – 1912. – № 35-36. – 11 мая. – С. 17.
15. Очередные задачи борьбы с жидовством // Почаевский листок. – 1912. – № 35-36. – 11 мая. – С. 15.
16. Сельская зараза // Почаевский листок. – 1912. – № 19. – 9 марта. – С. 12.
17. Марчик М. О. Как гонят из-за жидов ревнителей союза / М. О. Марчик // Почаевский листок. – 1912. – № 26. – 28 марта. – С. 12.

Tsetsyk J.P. Policy of Russian Black-Hundreds regarding Jews in Volyn in early XX century

The article deals with the complication of interethnic relations in Volyn region in the early twentieth century and the part the Russian Black-Hundreds played in this process. It analyzes the role of the local authorities in the forced eviction of Jews from a number of settlements. The author draws attention to the role of the Russian Orthodox Church in strengthening the effects of the Union of Russian people – the mass reactionary monarchist organization, in the province.

Key words: Volyn, Jews, province, interethnic relations, ideology, Orthodox clergy, the Black-Hundreders

Цецик Я.П. Политика русских чёрносотенцев относительно евреев на Волыни в начале XX в.

В статье исследовано роль русских черносотенцев в осложнении межнациональных взаимоотношений на Волыни в начале XX в. Проанализирована роль органов местной власти во время принудительного выселения евреев из ряда населенных пунктов. Выяснено значение Русской православной церкви в усилении позиций черносотенцев в крае.

Ключевые слова: Волынь, евреи, губерния, межнациональные взаимоотношения, идеология, православное духовенство, черносотенцы.

УДК 78:929

А. Ф. Завальнюк

ОСОБЛИВОСТІ МУЗИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКОГО КОМПОЗИТОРА МИКОЛИ ЛЕОНТОВИЧА

У статті досліджуються особливості музичної творчості видатного українського композитора Миколи Леонтовича, його методів опрацювання фольклорних пісенних жанрів, висвітлюється стиль гармонізацій і поліфонізацій народних мелодій, розглядається характеристика досконалості і унікальності його творчості іншими композиторами,

2. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст.: автореф. ... дис.... доктора іст. наук / Надія Олександрівна Щербак. – К.: Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, 2006. – 38 с.
3. Кандель Ф. Книга времён и событий. История российских евреев. Т. 2. Часть третья / Феликс Кандель. – М.: Мосты культуры, 2002. – 892 с.
4. Івчик Н. С. Єврейське питання у Російській імперії в добу ліберальних реформ 60 – 70-х рр. XIX ст. / Н. С. Івчик // Проблеми розвитку соціально-економічних систем: Матеріали Першої регіональної міжвузівської науково-практичної конференції. – Київ-Дубно, 2010. – Вип. 1. – С. 253-255.
5. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок XX ст. / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 19-29.
6. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 – 1914 рр.): Монографія / Микола Бармак. – Тернопіль, 1999. – 208 с.
7. Кожинів В. «Чёрносотенцы» и революция (загадочные страницы истории) / Вадим Кожинів. – Изд. 2-ое доп. – Москва, 1998. – 231 с.
8. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905 – 1917 рр.) / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 90-98.
9. Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті України наприкінці XVIII – на початку XX ст. / Ю. В. Хитровська. – К.: Видавництво європейського університету, 2011. – 472 с.
10. Из с. Синюх: как жида там землю купили // Почаевский листок. – 1912. – № 17. – 3 марта. – С. 12.
11. Поучительное раскаяние // Почаевский листок. – 1912. – № 18. – 5 марта. – С. 10-11.
12. Еврейская кабала // Почаевский листок. – 1912. – № 27. – 3 апреля. – С. 11-12.
13. Что делают в селе проклятые жида // Почаевский листок. – 1912. – № 18. – 5 марта. – С. 12.
14. Денисов И. Жидовская подлость / И. Денисов // Почаевский листок. – 1912. – № 35-36. – 11 мая. – С. 17.
15. Очередные задачи борьбы с жидовством // Почаевский листок. – 1912. – № 35-36. – 11 мая. – С. 15.
16. Сельская зараза // Почаевский листок. – 1912. – № 19. – 9 марта. – С. 12.
17. Марчик М. О. Как гонят из-за жидов ревнителей союза / М. О. Марчик // Почаевский листок. – 1912. – № 26. – 28 марта. – С. 12.

Tsetsyk J.P. Policy of Russian Black-Hundreds regarding Jews in Volyn in early XX century

The article deals with the complication of interethnic relations in Volyn region in the early twentieth century and the part the Russian Black-Hundreds played in this process. It analyzes the role of the local authorities in the forced eviction of Jews from a number of settlements. The author draws attention to the role of the Russian Orthodox Church in strengthening the effects of the Union of Russian people – the mass reactionary monarchist organization, in the province.

Key words: Volyn, Jews, province, interethnic relations, ideology, Orthodox clergy, the Black-Hundreders

Цецик Я.П. Политика русских чёрносотенцев относительно евреев на Волыни в начале XX в.

В статье исследовано роль русских черносотенцев в осложнении межнациональных взаимоотношений на Волыни в начале XX в. Проанализирована роль органов местной власти во время принудительного выселения евреев из ряда населенных пунктов. Выяснено значение Русской православной церкви в усилении позиций черносотенцев в крае.

Ключевые слова: Волынь, евреи, губерния, межнациональные взаимоотношения, идеология, православное духовенство, черносотенцы.

УДК 78:929

А. Ф. Завальнюк

ОСОБЛИВОСТІ МУЗИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКОГО КОМПОЗИТОРА МИКОЛИ ЛЕОНТОВИЧА

У статті досліджуються особливості музичної творчості видатного українського композитора Миколи Леонтовича, його методів опрацювання фольклорних пісенних жанрів, висвітлюється стиль гармонізацій і поліфонізацій народних мелодій, розглядається характеристика досконалості і унікальності його творчості іншими композиторами,

зокрема, таких всесвітньо відомих хорових шедеврів як «Щедрик» і «Дударик», релігійних піснеспівів – «Херувімських», духовних кантів, колядок, «Літургії Іоанна Златоуста» та ін..

Ключові слова: поліфонічний стиль, музична мова, гармонія, контрапункт, остінато, інструментальне голосоведіння, реквієм, дума.

Творчість Миколи Дмитровича Леонтовича – це незвичайно яскраве і самобутнє явище в українській і світові культурі. Його спадщина своєю досконалістю і неповторністю сягає вершин світового музичного мистецтва. Про його індивідуальний стиль і новаторство лірики мініатюриста всесвітньо відомий український музичний класик С.Людкевич писав так: «Леонтович, хоч і майже самоук, є, безумовно, найбільш оригінальною, найяскравіше зарисованою постаттю серед українських композиторів. Його обробки народних пісень є найоригінальнішим явищем серед усіх хорових мініатюр, якими так багата українська музична література початку ХХ-го століття. На них звернули увагу усі музиканти і музичні критики на Україні і за кордоном, яким довелося із ними познайомитися. Справді, коли б Леонтович не написав нічого більше, як тих кілька мініатюр для хору, як «Щедрик», «Дударик», «Ой, пряду», «Козака несуть», «Зайчик» чи ще деякі, його значення в історії української хорової музики було б раз і назавжди запевнене». [1,с.171].

Вибір даної теми зумовлений тим, що хорові твори Леонтовича останніми роками стають все більше популярними як в Україні так і за її межами. Проте науково-теоретичне їх висвітлення залишається недостатнім, а також і тим, що в більшості публікацій замало цілісного підходу до вивчення стилю М.Леонтовича як новатора і художника з яскравим національним спрямуванням. Саме тому у запропонованій статті робиться спроба «заглянути» в творчу лабораторію композитора і висвітлити деякі особливості музичної мови його творчості.

Перші теоретичні дослідження творчого стилю Леонтовича були запропоновані сучасниками композитора і його соратниками: П.Козицьким, С.Людкевичем. Музичними критиками: В.Дяченком, Я.Юрмасом та ін.. Які незадовго після трагічної смерті Леонтовича опублікували свої праці. Далі настали довгі роки замовчування і заборони творчості композитора, через його замовне політичне вбивство. Друга хвиля відродження і досліджень творчості настала лише в 70-ті роки – напередодні сторічного ювілею в 1977 році. Саме в ювілейний рік з'явилась збірка «Творчість М.Леонтовича» з ґрунтовними теоретичними працями про головні засоби музичної виразності творчості композитора провідними музикознавцями: М.Гордійчуком, Н.Герасимовою –Персидською, Н.Горюхіною, А.Іваницьким, Б.Луканюком та іншими.

Зокрема в роботі П.Козицького «Творчість Миколи Леонтовича», що опублікована в журналі музичного товариства «Музика» у 1923 році, автор високо оцінює новаторський творчий підхід Леонтовича – введення поняття «інструментальна оркестровка» або «оркестру» (спів закритими устами або на вигуки ой, гей), яскравим прикладам якого є «Дударик», «Пряля», «Ой, зійшла зоря» та інші.

У роботі В. Дяченка вперше розглядаються ранні обробки народних пісень Леонтовича та рукопису незавершеної опери «На русалчин Великдень», в яких знову робиться наголос на високий рівень поліфонії, хорових партитур Леонтовича. Завершує автор свою роботу висновком, що «Гармонічна мова Леонтовича стоїть незрівнянно вище його попередників» [2, с. 33].

Найбільш ґрунтовними і сучасними слід вважати науково-теоретичні праці С. Людкевича та М. Гордійчука «Музична мова в оригінальних хорових творах і опери «На русалчин Великдень» М. Леонтовича», саме в цих фундаментальних дослідженнях йдеться про особливості музичної мови Леонтовича які стали визначальними в розкритті даної теми в наступних розділах.

Для розкриття в статті таких важливих засобів музичної виразності творчої спадщини Леонтовича: як гармонія, поліфонія, український фольклор, були опрацьовані роботи: Н.Горюхіною, Н.Герасимової-Персидської, А.Іваницького, Б.Луканюка.

Перед тим як розглянемо загальну характеристику творчості Леонтовича, процитуємо його програмний вислів нових підходів до творчого використання українського фольклору. Леонтович, 22 березня 1919, коли перебував у Києві, в пам'ятній книзі робить такий запис: «Досліди у народній музиці викликають до життя нові форми гармонії та контрапункту, що

.....
органічно зв'язані з народною піснею, бо пісня як художній удосконалений твір дає не тільки одну мелодію, але таїть у собі всі музичні можливості (гармонію, контрапункт та ін.). Вміти записати її та відчути все, що вона може дати для музики в широкому смислі слова, – це необхідна чергова справа» [3, с.159-160].

Цей лаконічний, але глибокий за своєю суттю вислів щонайкраще характеризує головний принцип Леонтовича в підході до проблеми художнього опрацювання народної пісні. Послідовно дотримуючись цього принципу, Леонтович широко застосовує його для досконалості хорової техніки. Не порушуючи музичної природи пісні і закономірностей національного стилю, він розкриває її зміст прийомами і засобами класичної гармонії та контрапункту, збагачує структуру, ладово-інтонаційний стрій, відтворює характер і специфіку образів.

Важливе місце у спадщині М. Леонтовича посідають хорові обробки народних пісень. Проте зразу ж варто зауважити, що термін «обробка» в традиційному його значенні певною мірою застарілий для визначення характеру й структурних особливостей більшості пісень цього композитора. Він може бути застосований лише до творів, написаних у ранній період діяльності Леонтовича, або ж складених за спеціальним завданням (наприклад, гармонізації для шкільних хорів). Основну ж масу пісень Леонтовича становлять оригінальні твори, що створені на основі народних мелодій «Щедрика», «Дударика», «Прялі», «Гри в зайчика», «Козака несуть», «Із-за гори сніжок летить», та багато інших не можна назвати обробками, як і не можна назвати фінал Другої симфонії П. Чайковського обробкою для оркестру знаменитого «Журавля» або фінал Другої симфонії Л. Ревуцького – обробкою обрядових мелодій «А ми просо сіяли» і «При долині мак».

«Друга збірка пісень з Поділля» – один з перших кроків у мистецькій діяльності Леонтовича. Однак цей крок був дуже показовий, його не можна обминути і не звернути на нього найпильнішої уваги. Збірка дає багато пізнавального для осягнення смислу подальшої творчості композитора, для з'ясування засад його художнього стилю. Вона допомагає також усвідомити велику художню силу спадщини видатного митця. Нарешті, вона є своєрідним документом, який засвідчує, що головний творчий принцип Леонтовича, сформульований ним задовго до передчасної смерті, практично здійснювався ще на початку його творчості.

Прикладом того, як однокуплетна обробка в руках талановитого майстра може стати справжньою народною епіко-героїчною фрескою, є пісня «Ой зійшла зоря». Вона створена композитором для баритона-соліста і мішаного хору. Її напівісторичний – напівлегендарний зміст, що розповідає про оборону Почаївського монастиря від турецької навали в прадавні часи, вкладений у своєрідну мистецьку форму (щось на зразок канта). Мелодія пісні сповнена епічної сили, вона правдиво відтворює драматичний характер розповіді про величну подію минулого, про подвиг народу в ім'я захисту рідної землі від зазіхань ворожих полчищ.

Розпочинається спів тонічним акордом з пропущеною терцією (хор без слів), що добре передає «лірний» характер музики, підкреслює її епічність. Мелодію короткими, але розлогими за характером фразами виконує соліст на тлі суворого, навіть дещо аскетичного супроводу. Потужно й величаво, як грізна пересторога напасникам, звучить хор на словах «Виступало турецьке військо».

Леонтович назвав твір думою, хоч за своєю будовою він не має спільних рис з цим самобутнім жанром українського музичного фольклору. Єдине, що ріднить пісню «Ой зійшла зоря» з думою, – це її епіко-героїчний характер і тема захисту вітчизни.

За принципом емоційних, тембрових, фактурних і тональних контрастів Леонтович будує також тричастинну пісенну структуру, чудовим зразком якої може бути народний реквієм «Козака несуть». Перші такти пісні – це свого роду вступ, суворий начерк траурного кортежу. Усе тут – і низький регістр, і поступове спадання мелодичної лінії, і дещо похмуро звучання басів – покликане змалювати картину похорону народного героя-козака. У сьомому такті вступають із своїм м'яким тембром тенори, немов втілюючи образ козака, а також виявляючи печаль тих, хто оплакує його смерть. В одинадцятому такті на тлі скорботного звучання басів і тенорів, як нова барва, як вираження правдивого смутку й горя, з'являються зі співом без слів сопрано й альти.

Лаконізм художнього вираження в цьому хорі винятковий, і так само виняткові його художні наслідки. Перед слухачем постає образ маси людей, що з пониклими головами проводжає в останню путь свого оборонця й героя. А ось і друга частина пісні – прояв

.....
пекучого людського горя, плач молодій дівчини, яка втратила свого милого. Сопрано й альти активно пересуваються вгору, їх мелодію (у вигляді імітації) перехоплюють у другому такті тенори. Внаслідок змішування тембрів утворюється напружена драматична звучність, що сприймається як зойк глибокого відчаю. І знову чується головна тема, вона приводить до повторення музики першого куплету. Таким чином, складається варіаційно – тричастинна форма хорової пісні, структурні особливості якої повністю впливають із специфіки розгортання сюжету.

До циклу народних «реквіємів» належить і одна з найтрагічніших пісень Миколи Дмитровича – «Смерть», яку він записав, опрацював і почав розучувати з тульчинським хором незадовго до своєї загибелі. Народна мелодія складена в самотньому українському ладі (двічі гармонічний мінор). У її будові чимало від плачів. Леонтович зважив на цю особливість першоджерела і, користуючись багатствами тембрової палітри, написав значний за силою впливу трагедійний твір. Усі три куплети заспіву створені на одному фоні. Приспів же звучить кожного разу в новому оформленні, що й дає право віднести хор до епічно-траурного жанру.

Найвидатнішими творами Леонтовича є «Дударик» і «Щедрик». Обидва вони належать до числа тих пісень, над вдосконаленням яких композитор працював протягом двадцяти років. До мелодії «Дударика» він вперше звернувся ще в Чуківській школі, зробивши її розкладку для учнівського оркестру. Пізніше з'явилися редакції для мішаного хору з супроводом інструментального ансамблю, для шкільного хору й фортепіано. Остаточний варіант «Дударика» виник вже у післяреволюційний період його творчості. Справжній художник – Микола Дмитрович – постійно вдосконалював твір, збагачував його фактуру новими знахідками, шліфував його мистецьку форму.

Винятково цілісний за настроєм і художністю, «Дударик» є блискучим зразком індивідуального стилю Леонтовича. За змістом це дитяча пісенька про дідуся-дударика, який умер, залишивши сиротою свою супутницю – дуду. «Порожня» квінта басів і тенорів, що вдало імітує звучання дуди (волинки чи кози, як вона зветься в різних місцевостях України) добре вводить у загальний настрій твору. У той же час сопрано й альти співають простеньку, всього на один такт, остинатну мелодію. Онук згадує про улюбленого дідуся і його веселу дуду – звучання тут світле, навіть радісне.

Та найвищим досягненням Леонтовича є його геніальний «Щедрик». Народне першоджерело хору належить до найстаріших зразків українського фольклору. У шедрівці оспівується радість праці, висловлюються побажання добробуту, родинного щастя. Мелодію твору становить одноктавий – на чотири звуки – мотив в обсязі малої терції, на розробці якого побудований увесь хор. Тут блискуче застосований класичний поліфонічний прийом остинато.

Заспівує «Щедрика» сопрано соло, потім в експонування мотиву вливається вся група. Над його сталим звучанням спершу альти, а згодом тенори ведуть спадаючі голоси, забарвлені у своєрідний гармонічний колорит. Чим далі, тим густіше монотему оточують нові виразові лінії, кожна з яких покликана змалювати окрему деталь образу. Усе разом – то є витончена, вигадлива за візерунком, невимовно красива звукова мережка, ніби виткана поетичною рукою народного майстра. Особливість музичного руху у творі – від ніжних, прозорих початкових тактів через поступове звукове наростання й емоційне наснаження до кульмінації (20 – 24 такти) і знову загальне спадання. Таким чином, увесь «Щедрик» – єдина, струнка щодо архітектоніки емоційна хвиля. Вражає тонке чуття автором цілісної мистецької форми, як вияву глибокого задуму. Важко назвати в українській хорovій літературі інший твір, у якому б з такою силою сполучалися змістовність, художність і майстерність.

Леонтович і тут демонструє високу техніку вокального інструментування. Розцвічуючи мотив усе новими й новими звуковими барвами, він непомітно й дуже природно передає його з голосу в голос, з групи в групу (попередньо: сопрано, альти, тенори, басы, тенори, сопрано). Отже, емоційна хвиля збігається з темброво-теситурною. Поспівки інструментального характеру сопрано (25 – 28 такти), спів з закритим ротом, органні пункти створюють звуковий колорит, який заворожує слухача. Прийоми й методи наскрізного розвитку, де активна динаміка й образна нероздільність посідають головне місце, барвистість і колоритність музичного викладу, вражаюча сила художнього впливу свідчать про те, що цей твір Миколи Дмитровича відзначається справді симфонічним мисленням. «Щедрик», – писав П. Козицький, – то не розкладка пісні, то самоцінний музичний твір, який осяяно променем генія і який

.....
вартий зайняти (і займе) не останнє місце в світовій музичній скарбниці». [4.с.15] Це пророцтво видатного українського композитора й музично-громадського діяча здійснилося. Нині «Щедрик» – широковідомий в усьому світі твір. Він звучить у виконанні хорових колективів європейських країн, його залюбки співають у Франції, Англії, Голландії, в країнах Латинської Америки. Особливого поширення набув цей твір Леонтовича в Канаді і США. Крім звучання в автентичному вигляді, там виникло багато транскрипцій хору для різних вокальних і вокально-інструментальних ансамблів, для органу й симфонічного оркестру.

Отже, багатогранна діяльність М. Д. Леонтовича в галузі хорового опрацювання народних пісень – то не аранжування й не гармонізації, а оригінальна творчість виключної майстерності й художньої досконалості, яскравої стильової самобутності й національної визначеності.

Микола Леонтович – композитор неповторний. Сприймавши й глибоко засвоївши традиції, він упевнено пішов своїм шляхом, склавши власним доробком цілий етап у розвитку української хорової музики. Композитор зумів відібрати все краще з творчості попередників і сучасників, доповнити його досягненнями світової культури, збагатити власним досвідом, поєднати все це з народною пісенністю і створити такі шедеври хорового мистецтва, які стали школою художньої майстерності для цілого покоління митців.

Багато праць присвячено класичній спадщині М. Д. Леонтовича, але музикознавство все ще в боргу перед композитором. Воно не розкрило повністю рис його стилю і, що особливо важливо, не виділило тих особливостей творчості композитора, які можуть стати і вже стали в художній праці основою дальшого розвитку української національної музики.

У багатьох працях говориться про оригінальність, новаторство обробок народних пісень Леонтовича, і цілком справедливо ця думка пов'язується з своєрідним поліфонічним стилем письма композитора. Однак характерна не тільки поліфонія Леонтовича. Не менш своєрідна і його гармонічна мова.

В обробках народних пісень Леонтовича все становить надзвичайний інтерес: поліфонічна тканина і гармонія, народна і авторська мелодика та метро-ритм народної пісні. Обробки Леонтовича насичені, здавалося б, діаметрально протилежними якостями: складністю і простотою, мудрістю і наївністю, символікою і реалізмом, узагальненістю образного змісту і глибиною підтексту, об'єктивністю епосу і характерністю портретних зарисовок та динамікою дії драми, історичною вірогідністю пісні і сучасністю почуттів, що зазвучали в обробці.

Гармонічна мова Леонтовича стоїть незрівнянно вище від мови його попередників. Знову і тут, ідучи шляхом поглибленого розкриття музичних образів народної пісні, Леонтович користується гармонією як одним з могутніх засобів музичної виразності, досягаючи поліфонічними засобами великої самостійності голосів. Леонтович сміливо користується дисонансовими звучаннями, ніде не зловживаючи ними, а виходячи з логіки розвитку кожного голосу.

Отже, усі новітні ознаки музичного стилю Леонтовича, зокрема гармонізація і поліфонізація виразно помітні в його знаменитому «Щедрику».

Маловідомою творчою спадщиною Леонтовича вважаються духовні твори. Духовною музикою М. Леонтович захоплювався ще з кінця XIX століття, під час навчання у Кам'янець-Подільській семінарії. Ранній інтерес до духовної музики пояснюється тим, що майбутній композитор зростав в атмосфері релігійної обрядовості, церковного пісенспіву та багатого фольклорного середовища. Глибинні витoki церковно-співацьких традицій роду Леонтовичів сягають ще початку XVIII століття. Отже, Микола Леонтович генетично успадкував музичну даровитість та прагнення до творчості в галузі світської та церковної професійної музики.

М. Леонтович був обізнаний у духовній хоровій музиці ще з раннього дитинства. У 1979 році його батька – отця Дмитрія – із сім'єю було переведено у село Шершні Тиврівської волості. Там і розпочалось пізнання величавих церковних обрядів з хвилюючими пісенспівами, які назавжди запали у вразливу дитячу душу майбутнього майстра хорової музики. Подальше знайомство і захоплення церковною музикою поглиблювалось під час навчання у Шаргородській бурсі та Кам'янець-Подільській семінарії. Саме за роки навчання у семінарії, Леонтович під впливом та керівництвом досвідченого теоретика і практика, вихованця Регентських класів Петербурзької хорової капели – Юхима Богданова – робить перші спроби гармонізацій духовних пісенспівів.

Впродовж усього навчання та педагогічної діяльності, він постійно займався самоосвітою. Це поїздки під час літніх канікул у 1903-1904 рр. до музичних навчальних класів Петербурзької хорової капели. Там Леонович поповнював музично-теоретичні знання, вивчав твори церковної музики М. Березовського, Д. Бортнянського, О. Архангельського, класичну поліфонію, тощо. Підсумком цих консультацій було екстерном успішно складені іспити з найвищою оцінкою та присвоєння Леоновичу управлінням Придворної капели звання регента високого рівня у 1904 році.

З прикрістю мусимо констатувати, що високомайстерна, досконала духовна спадщина Леонтовича більше півстоліття була заборонена як до наукового вивчення, так і до виконання хоровими колективами. Прихильникам таланту Миколи Леонтовича була невідома майже половина його творчого спадку. Лише окремі зразки духовних творів зберігалися у приватних архівах, деяких церковних бібліотеках, а також в архіві композитора, який тепер знаходиться у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського АН Академії наук України.

Ще змалку Леонтович, знаходячись під впливом пісенного побуту українського села, де постійно звучали колядки та щедрівки християнського циклу, канти і псалми, інші релігійні пісні, що традиційно виконувались впродовж століть, захоплювали молодого композитора.

Наполегливо займаючись самоосвітою та удосконалюючи композиторську майстерність, Леонтович готувався до написання духовних творів різних жанрів.

З поживленням українського національного визвольного руху в 1917 році активізувалась боротьба за автономію української православної церкви. Цей рух завершився Всеукраїнським Православним Церковним Собором, який відбувся у жовтні цього ж року в Києві, що спрягло оновленню церковної музики, до якої звернувся і М. Леонтович. У цей період він пише більшість своїх духовних творів – «Літургію Іоанна Златоуста», «Поддячий молебень», «Піснеспіви на воскресіння Христа», «Піснеспіви із «Всеношної служби»: «Хваліте ім'я Господне», а також нові духовні твори на тексти «Світе тихий», «Нині отпускаєши» та інші. «Створена «Літургія» та інші твори вже представляють новий стиль української церковної музики з яскравою національною специфікою, яка виникла внаслідок активного використання фольклорних елементів. Перше виконання «Літургії» Леонтовича було приурочено до визначної події в історії Української Автокефальної Церкви – заснування першої української парафії у Миколаївському соборі на Печерську 22 травня 1991 року. Сучасники відзначали, що ця Літургія завжди буде одним з найкращих українських церковних творів». [5.с.9].

«Літургія Іоанна Златоуста» М. Леонтовича, як і його піснеспіви, спрямована на збагачення спеціального музичного репертуару національної автокефальної церкви. Тут композитор уповні проявив свій громадянський поклик та обов'язок, як і непересічні творчі здібності. Тільки трагічна загибель великого народного співця не дозволила йому повністю розкрити й розгорнути свою обдарованість і у сфері духовної української музики.

Церковні мініатюри та духовні твори великої форми Леонтовича вирізняються високою досконалістю та художністю. Як відзначив автор цих рядків, у монографії «М. Леонтович: листи, документи, художні твори», що у них композитору вдалося відтворити той трепетний релігійний дух побожних пісень українського народу, що вирізняє їх світлим радісним колоритом, теплими лагідними інтонаціями та щирою релігійністю. У цьому Леонтович після М. Лисенка залишається взірцем, що проторував шлях для наступних композиторів у створенні української духовної музики. Такі духовні твори з'явилися у творчості сучасних композиторів Є. Станковича, Лесі Дичко, В. Степурка, В. Камінського та ін..

На підставі вивчення науково-теоретичних досліджень творчості Леонтовича зробимо такі висновки: музична спадщина Леонтовича – це неоціненний внесок в українську та світову музичну культуру. Без творчості нашого класика зараз неможливо собі уявити хорове мистецтво ХХ століття в усьому його різномаятті. Ім'я Миколи Леонтовича сприймається з великою пошаною як в Україні, так і за її межами. І на завершення хочеться повторити пророчі слова соратника Леонтовича композитора П. Козицького: «Щедрик», – то не розкладка пісні, то самоцінний музичний твір, який осяяно променем генія і який вартий зайняти (і займе) не останнє місце в світовій музичній скарбниці».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Людкевич С.П. Дослідження і статті/С.П.Людкевич: [Упоряд. М.М.Гордійчук]. – Київ: Музична Україна, 1976 – с.171
2. Дяченко В.М. принципи обробки народної пісні М.Леонтовича/В.М.Дяченко//Творчість М.Леонтовича: [Упоряд. В.Золочевський]. – К.,Музична Україна, 1977 – с.16-36
3. Микола Леонтович: Спогади листи матеріали/Пам'ятна книжка: [Упоряд. В.Іванов]. – К., Музична Україна, 1972 – с. 159-160
4. Козицький П.М. Творчість Миколи Леонтовича/ П.М.Козицький// Творчість Миколи Леонтовича: [Упоряд. В.Золочевський]. – К., Музична Україна, 1977 – с.7-15
5. Архів Леонтовича: Каталог. – М.Д.Леонтович і його музична спадщина: [Укладач Л.П.Корній]. – Київ: НБУВ, 1999 – с .3-13
6. Завальнюк А.Ф. Микола Леонтович: Листи документи духовні твори/А.Ф.Завальнюк – Вінниця: Нова книга, 2007 – 268с.

Zavalnjuk A.F. Peculiarities of the Ukrainian Composer Mykola Leontovych's musical creativity

The paper examines peculiarities of musical creativity of the great Ukrainian composer Mykola Leontovych, his methods of adaptation of folklore song genres. The author highlights the style of harmonization and polyphony of the folk melodies, considers the features of perfection and uniqueness accepted by other composers in Leontovych's works, in particular, in such outstanding chorus masterpieces as «Schedryk», «Dudaryk», religious chants – «Heruvimski», clerical chants, Christmas carols, «Liturgy of St. John Chrysostom» and many others.

Key words: polyphony style, musical language, harmony, polyphony, counterpoint, ostinato, instrumental part singing, requiem, дума.

Завальнюк А.Ф. Особенности музыкального творчества украинского композитора Николая Леонтовича.

В статье исследуются особенности музыкального творчества выдающегося украинского композитора Николая Леонтовича, его методы использования фольклорных песенных жанров, освещается стиль гармонизации и полифонизации народных мелодий, рассматривается характеристика совершенства и уникальности его творчества другими композиторами, в частности, таких всемирно известных хоровых шедевров, как «Щедрик», «Дударик», религиозных песнопений – «Херувимских», духовных кантов, колядок, «Литургии Иоанна Златоуста» и других.

Ключевые слова: полифонический стиль, музыкальный язык, гармония, полифония, контрапункт, остинато, инструментальное голосоведение, реквием, дума.

УДК 94(477)«192.../193...»:929 Юрченко

О.А. Мельничук

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ПАТРІОТІВ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ 20-30-Х РР. ХХ СТ. (ЗА СПОГАДАМИ І. Д. ЮРЧЕНКА)

У статті висвітлено політичні репресії радянської влади 20 – 30-х рр. ХХ ст., спрямовані проти активних учасників національно-визвольних змагань в Україні на основі спогадів очевидця тих подій І.Д. Юрченка. Автор стверджує, що основною метою діяльності правоохоронних органів була боротьба проти формування національної самосвідомості українського народу, проти будь-яких спроб відродити українську державність.

Ключові слова: повстанський рух, політичні репресії, радянський режим, учасники національно-визвольних змагань.

Насадження радянського режиму в Україні після захоплення її території регулярними частинами Червоної армії відбувалося в умовах запеклої боротьби з учасниками українського національно-визвольного руху. Навіть після відступу армії УНР, більшовицьким військам ще упродовж тривалого часу довелося докладати чималих зусиль для придушення основних осередків повстансько-партизанського руху в Україні. Після цього на захоплених територіях розпочалася нова хвиля червоного терору, спрямованого проти усіх представників українських

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Людкевич С.П. Дослідження і статті/С.П.Людкевич: [Упоряд. М.М.Гордійчук]. – Київ: Музична Україна, 1976 – с.171
2. Дяченко В.М. принципи обробки народної пісні М.Леонтовича/В.М.Дяченко//Творчість М.Леонтовича: [Упоряд. В.Золочевський]. – К.,Музична Україна, 1977 – с.16-36
3. Микола Леонтович: Спогади листи матеріали/Пам'ятна книжка: [Упоряд. В.Іванов]. – К., Музична Україна, 1972 – с. 159-160
4. Козицький П.М. Творчість Миколи Леонтовича/ П.М.Козицький// Творчість Миколи Леонтовича: [Упоряд. В.Золочевський]. – К., Музична Україна, 1977 – с.7-15
5. Архів Леонтовича: Каталог. – М.Д.Леонтович і його музична спадщина: [Укладач Л.П.Корній]. – Київ: НБУВ, 1999 – с .3-13
6. Завальнюк А.Ф. Микола Леонтович: Листи документи духовні твори/А.Ф.Завальнюк – Вінниця: Нова книга, 2007 – 268с.

Zavalnjuk A.F. Peculiarities of the Ukrainian Composer Mykola Leontovych's musical creativity

The paper examines peculiarities of musical creativity of the great Ukrainian composer Mykola Leontovych, his methods of adaptation of folklore song genres. The author highlights the style of harmonization and polyphony of the folk melodies, considers the features of perfection and uniqueness accepted by other composers in Leontovych's works, in particular, in such outstanding chorus masterpieces as «Schedryk», «Dudaryk», religious chants – «Heruvimski», clerical chants, Christmas carols, «Liturgy of St. John Chrysostom» and many others.

Key words: polyphony style, musical language, harmony, polyphony, counterpoint, ostinato, instrumental part singing, requiem, дума.

Завальнюк А.Ф. Особенности музыкального творчества украинского композитора Николая Леонтовича.

В статье исследуются особенности музыкального творчества выдающегося украинского композитора Николая Леонтовича, его методы использования фольклорных песенных жанров, освещается стиль гармонизации и полифонизации народных мелодий, рассматривается характеристика совершенства и уникальности его творчества другими композиторами, в частности, таких всемирно известных хоровых шедевров, как «Щедрик», «Дударик», религиозных песнопений – «Херувимских», духовных кантов, колядок, «Литургии Иоанна Златоуста» и других.

Ключевые слова: полифонический стиль, музыкальный язык, гармония, полифония, контрапункт, остинато, инструментальное голосоведение, реквием, дума.

УДК 94(477)«192.../193...»:929 Юрченко

О.А. Мельничук

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ПАТРІОТІВ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ 20-30-Х РР. ХХ СТ. (ЗА СПОГАДАМИ І. Д. ЮРЧЕНКА)

У статті висвітлено політичні репресії радянської влади 20 – 30-х рр. ХХ ст., спрямовані проти активних учасників національно-визвольних змагань в Україні на основі спогадів очевидця тих подій І.Д. Юрченка. Автор стверджує, що основною метою діяльності правоохоронних органів була боротьба проти формування національної самосвідомості українського народу, проти будь-яких спроб відродити українську державність.

Ключові слова: повстанський рух, політичні репресії, радянський режим, учасники національно-визвольних змагань.

Насадження радянського режиму в Україні після захоплення її території регулярними частинами Червоної армії відбувалося в умовах запеклої боротьби з учасниками українського національно-визвольного руху. Навіть після відступу армії УНР, більшовицьким військам ще упродовж тривалого часу довелося докладати чималих зусиль для придушення основних осередків повстансько-партизанського руху в Україні. Після цього на захоплених територіях розпочалася нова хвиля червоного терору, спрямованого проти усіх представників українських

національно-патріотичних сил, здатних нести загрозу принесеному на багнетах більшовицькому режимові.

У своїй статті автор ставить за мету розкрити зміст та основні напрямки політичних репресій радянської влади, спрямованих проти безпосередніх учасників національно-визвольних змагань, на прикладі життєвого шляху Івана Демидовича Юрченка, зафіксованого у його власних спогадах, які лише нещодавно побачили світ.

Юрченко І.Д. є уродженцем села Мельниківець колишнього Гайсинського повіту Подільської губернії. Після закінчення у 1914 р. Вінницької вчительської семінарії, деякий час вчителював у початкових школах Подільської губернії [1, с.396]. Через звинувачення у націоналістичному вихованні учнів, він був змушений декілька разів змінювати місце роботи [2, с.148].

На початку вересня 1915 р. Іван Юрченко був мобілізований до царської армії. За участь у боях та проявлений при цьому героїзм був нагороджений імператорськими орденами Святої Анни та Святого Станіслава. З початком націоналізації армії, у чині сотника, активно долучився до формування 34-го Українського корпусу генерала Павла Скоропадського. Згодом, за розпорядженням Центральної Ради роззброював російські гвардійські частини у містах Вінниці та Жмеринці. Розпорядження керівництва Центральної Ради про демобілізацію Першого Українського корпусу розцінив як зраду інтересів українського народу [3, с.229].

За часів Гетьманату Юрченка І.Д. було знову мобілізовано до Української армії. Після переходу до армії УНР, у складі куреня Січових Стрільців брав участь у боях за Київ. Разом із своєю сотнею він роззброював російські військові частини, згодом обороняв українські землі від навали більшовицьких військ на Чернігівщині. Потрапивши в полон, був вивезений до в'язниці на територію радянської Росії (м. Орел) на «перевиховання». На неодноразові пропозиції більшовицьких комісарів перейти на бік Червоної армії відповів категоричною відмовою [3, с.234].

Після втечі з російського полону Іван Юрченко знову приєднався до армії УНР, однак захворів на тиф і був змушений повернутися до рідного села Мельниківець. Подолавши хворобу, вже у травні 1919 р. взяв активну участь в антибільшовицькому повстанні в селі Райгороді, керуючи діями організованої групи односельців у складі повстанського загону отамана Волинця. Після його придушення, за свідченнями односельців, перебував на керівних посадах у повстанських загонах Волинця, Зеленого, Якубовича, Голуба [4, с.816].

З відступом польської армії та військ УНР з території України влітку 1920 р., за рішенням Головного штабу Іван Юрченко був залишений для організації антибільшовицького опору на території Поділля та вирішення інших оперативних завдань [2, с.174]. У цьому ж році він одружився та розпочав вчительську працю у рідному селі [5, с.64].

Починаючи з цього часу, життя Івана Демидовича буде проходити під пильним наглядом правоохоронних органів, які сумлінно вивчатимуть кожну сторінку біографії з його антирадянського минулого, намагаючись спровокувати до будь-яких протизаконних дій. Замасковані представники губернської надзвичайної комісії не один раз будуть з'являтися до нього з «пропозицією» організувати антирадянське повстання на Вінниччині [2, с.179]. Крім того, у господарстві періодично проводилися обшуки, які нерідко завершувалися короткотерміновими арештами. Для запобігання втечі у «підозрюваного» вилучили усі документи та встановили цілодобове стеження. Надії на те, що радянська влада це явище тимчасове, розсіювалися з кожним днем. З цього приводу Іван Демидович писав: «Раніше я думав – ну що ж, кат не вічний, все має свій початок і кінець, так буде і з советською владою... Але що день, що другий, що третій переді мною піднімалася, як чорна завіса, жорстока дійсність – жахливі картини людських мук, страждань і смертей. А тепер і над нашою родиною зависає Дамоклів меч – ярлик «петлюрівці» [2, с.184].

У 1921 р., за приховування офіцерського звання та ухилення від мобілізації у Червону армію, особливим відділом 34-ої більшовицької дивізії Івана Юрченка було засуджено до одного року ДОПРу (примусових робіт). Після відбуття покарання у 1922 р. як «неблагонадійний» знову був арештований Гайсинською надзвичайною комісією та за рішенням «трійки» був висланий на 5 років до м. Кременчук на Полтавщині [6, арк.5]. За новим місцем проживання зумів влаштуватися учителем, отримуючи за свою працю до 30 фунтів жита на місяць. Однак і така праця не була постійною, доводилося перебиватися тимчасовими підробітками, займатися перепродажем речей та продуктів, для того, щоб

.....
вжити. Життя на виживання поєднувалося із моральними тортурами під час періодичних реєстрацій в органах ДПУ [2, с.184].

Повернувшись у 1927 р. в село Мельниківці та отримавши посаду вчителя, Іван Демидович, через надмірну опіку органів ДПУ, вже не міг повністю віддаватися улюбленій справі. У своїх спогадах він зазначав: «Щороку в лютому, або в березні по мене приїздила охорона НКВД /ГПУ і виряджала до вінницького «будинку відпочинку» /в'язниці/, тримала до вересня, а потім відправляла назад. Я вже почав звикати до такої «профілактики» і, якщо вночі мені снилися озброєні люди, церква і піп у ризах, то це був для мене вже певний «знак» та й дружина, вислухавши мій сон, заходилася готувати мені велику тюремну торбу. І справді, сон такий завжди був «пророчим». А як не бачив я уві сні попа, то допиту мені не робили, садовили до тюрми, а через сім місяців відправляли назад, до родини й до школи на вчителювання. А бувало й так, що шість, чи й більше місяців тягали по різних тюрмах «на екскурсію» – мабуть, для того щоб «очними ставками» та «впізнаннями» інших в'язнів додати мені обвинувачення у якихось повстанських акціях» [2, с.185].

17 березня 1931 р. постановою уповноваженого Немирівського райапарату ДПУ проти Івана Юрченка знову висунуто звинувачення за ст. 54-10 Кримінального кодексу УСРР в антирадянській агітації, спрямованій на зрив проведених радянською владою заходів. Серед доказів звинувачення у справі фігурували: служба у царській армії та армії УНР; безпосередня участь у селянських повстанських загонах та переховування їх учасників; підтримання зв'язків із заможними селянами та консультації їх із політичних та економічних питань; одруження на дочці розкуркуленого селянина. Враховуючи колоритне антирадянське минуле Івана Демидовича, райуповноважений ДПУ в клопотанні до Особливої наради при колегії ДПУ УСРР просив покарати його через ув'язнення у концтаборах терміном на шість років. Однак, через відсутність належних доказів, уповноважений Вінницького оперативного сектора ДПУ своєю постановою від 18 червня 1931 р. змушений був звільнити арештованого [7, с.247].

Однак втішатися довелося недовго, вже наприкінці лютого 1933 р. Івана Юрченка арештовують та ув'язнюють у Брацлавській в'язниці. Жахіттями, що панували там, просякнута кожна стрічка його спогадів. «В'язнів було повно не тільки в камерах, а й по коридорах в'язниці. Вони гинули, як отруєні мухи, і вночі дужчі в'язні волочили мерців униз, на подвір'я, і складали у стоси. Щоранку енкаведист-політкомісар, вилазив на ці стоси трупів і викрикував: «Петлюровці, голубовці, шепіловці, волинці, вас всех ждѣот твѣордая рука пролетаріата. Ми всех вас отправім к вашим праотцам! Ви слышите меня? Ви бандіти, врагі советской власті! Но оно воздаст вам должное». Цей політкомісар у повному військовому одязі, з двома «кірпічами», з усіма відзнаками, захлинаючись люттю виголошував цю свою промову на стосах трупів і я чув її впродовж цілого місяця мого перебування у брацлавській в'язниці, звідки потім мене перевезли до в'язниці у Вінницю» [2, с. 210].

Вінницька в'язниця на той час теж була заповнена вщент, однак в'язнів там не тримали довго. Укомплектовували по 40-50 вагонів і відправляли до Москви, а там далі на північ. Велику партію в'язнів, в якій був Іван Юрченко, спрямували на північні станції Плесецька і Ємца для гашення лісових пожеж та заготівлі лісу. Праця на лісоповалі вимагала великої фізичної сили, витривалості, якої у виснажених і змучених в'язнів кожного дня ставало все менше. Годували, а вірніше, вигублювали ув'язнених солоною порожньою юшкою, яку називали «супом». Після такої їжі, мучені спрагою засланці ковтали лід, бо ж води не давали і в більшості людей вже не ставало сили боротися проти голоду, холоду і непосильної праці. Іван Демидович згадував: «Якщо на лісоповал щодня виходило, наприклад, 100 чоловіків, то з них 20-30 вже не поверталось, а падало трупом серед лісу. З нашого транспорту 800 чоловіків дуже скоро залишилися лише невелика горстка людей» [2, с.211].

Гашення лісових пожеж, які траплялися на півночі досить часто, – це було пекло, а в ньому гинуло чимало засланців, роздавлених палаючими велетенськими соснами на смерть, а ще більше зазнавало пошкодження зору та важких опіків тіла, бо відповідного одягу для охоронного прикриття в'язні не мали. Іван Демидович згадував: «Цього вогненного пекла я ніколи не забуду: ми мусіли копати широкі канали з максимальною швидкістю, щоб зупинити велетенську стіну вогню, палаючого лісу, яка насувалася, з тріскотом гугоніла на нас, дихаючи смертю, димом, розкидаючи шалені вогненні іскри на всі боки, кидаючи палаючі гіганти-сосни, як засвічені сірники, на нас – мізерну людську комашню знесилених засланців» [2, с.211].

Однак, ця смертельно-небезпечна праця мала одну позитивну складову – за неї видавали добру пайку хліба й цукру, а це був скарб для тих, звичайно, які поверталися з того пекла живими, чи неушкодженими. На тому страшному північному засланні Івану Юрченку пощастило вижити. Порятунок він знаходив у лісових хащах, де було багато бруслини, грибів і клюкви. Бруслини і клюкву варив, додаючи цукру і їв з хлібом. А коли потепліло і намножилося в лісі грибів, то визбирував їх під час праці в лісі, також варив і їв з часником, що його прислала з дому дружина. Після важкої, каторжної праці він ніколи не лягав спочивати, не приготувавши страви. Нею підготовував і своїх друзів [2, с.212].

Проте лише одиницям вдавалося виживати в таких каторжних умовах. У спогадах автор наводить розповідь молодого 17-літнього хлопця, який поховав всю свою родину: «Було біжиш щосили, дивишся – діти батьків ховають, плач, крик, ридання. Обернешся у другий бік і чуєш такий самий крик, зойк, лемент – інший похорон. Отак можна було кільканадцять разів пробувати утікати від того розпачу, а втекти неможна було ніяк – ховали вдень і вночі, той смуток висів, як пелена, плач і ридання були скрізь, звучали у вухах, не давали спокою душі» [2, с.213]. Через деякий час галявина, на якій проживали в'язні, була густо обставлена дерев'яними хрестами, невеличкими могилками. Після того, як приходила вістка, що на об'єкт має приїхати іноземна комісія, десятки потужних тракторів зрівнювали цвинтар із землею, та залишали на тому місці безлюдний та розораний степ [2, с. 212].

Після закінчення п'ятирічного терміну заслання Іван Юрченко мріяв повернутися додому, побачити сім'ю, рідних та близьких. Однак, не судилося. Член партії есерів, якого випадково зустрів по дорозі, радив не повертатися в рідні місця, оскільки політичних в'язнів там чекало, у кращому випадку, нове багаторічне заслання, у гіршому – розстріл. За рекомендацією випадкового знайомого Іван Демидович влаштувався під чужим прізвищем на роботу в одну із шахт Донбасу, де працював до початку радянсько-німецької війни [2, с. 216].

Прихід німців вселяв надію на відродження української державності. Іван Юрченко вступає до Організації українських націоналістів, активно провадить просвітницьку роботу серед населення. Однак цей період тривав недовго. З відступом німецької армії, не бажаючи знову потрапити до рук НКВС, він емігрував спочатку до Німеччини, а згодом до США. Все своє життя поза межами України Іван Демидович присвятив вихованню емігрантської молоді в дусі патріотизму, організувавши у Нью-Йорку першу школу Українознавства.

Отже, життєвий шлях Івана Юрченка є яскравим відображенням трагічної долі українських патріотів в умовах радянського режиму 20 – 30-х рр. ХХ ст. Більшовицька влада, антиукраїнська за своєю суттю, не лише знищувала будь-які паростки національної ідеї, але й намагалася стерти з пам'яті народу будь-які спогади про події української революції 1917-1921 рр. За таких умов, у новоствореній тоталітарній державі не залишалось місця для безпосередніх учасників – живих свідків тих часів. Тому еміграція для них була єдиним шансом на виживання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Трембiцький А. Життєві шляхи випускника Вінницької вчительської семінарії Івана Юрченка на сторінках часопису «Свобода» (Нью-Йорк) / А. Трембiцький // Матеріали ХХІІІ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Подiллі: минуле та сьогодення. – Вінниця, 2011. – С. 395-399.
2. Бо Ти любив, в душі беріг, як скарб коштовний, Україну: життєпис українського патріота Івана Демидовича Юрченка / Упорядник та автор передмови О. Мельничук. – Вінниця: «Ніланд-ЛТД», 2015. – 268 с.
3. Мельничук О.А. Події першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. на Подiллі (за спогадами І.Д. Юрченка) / О.А. Мельничук // Народи світу і велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р. – Вінниця. «Ніланд-ЛТД», 2015. – С.226-235.
4. Мельничук О.А. Політичні репресії радянської влади в Україні (на прикладі однієї родини) / О.А. Мельничук // В кн.: Реабілітовані історією. Вінницька область. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2007. – Т1. – С. 814-819.
5. Мельничук О.А. Іван Юрченко – педагог, громадсько-просвітницький діяч, фундатор школи українознавства у Нью-Йорку / О.А. Мельничук // Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 20 листопада 2015 р.). – Житомир: Полісся, 2015. – С. 63-65.
6. Держархів Вінницької області, ф.Р – 6023, оп.4, спр.3078. – 84 арк.

7. Мельничук О.А. Політичні репресії радянської влади на життєвому шляху однієї подільської родини / О.А. Мельничук // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХ Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця: ДП ДКФ, 2005. – С.245-251.

Melnychuk O.A. Destiny of Ukrainian Patriots in the conditions of the Soviet Regime in 20-30s of the XX century (based on recollections of I.D. Yurchenko).

The author focuses on political repressions of the Soviet regime in 20-30s of the XX century, which were directed against active participants of the national liberation movement in Ukraine. The article is based on the memoirs of the witness I.D. Yurchenko. The author argues that the main purpose of law enforcement activities was fighting against national consciousness of the Ukrainian people, against any attempt to revive Ukrainian sovereignty.

Keywords: insurgency, political repression, Soviet regime, members of the national liberation struggle.

Мельничук О.А. Судьба украинских патриотов в условиях советского режима 20-30-х гг. XX в. (по воспоминаниям И. Д. Юрченка).

В статье освещены политические репрессии советской власти 20 – 30-х гг. XX в., направленные против активных участников национально-освободительной борьбы в Украине на основании воспоминаний очевидца тех событий И.Д. Юрченка. Автор утверждает, что основной целью деятельности правоохранительных органов была борьба против формирования национального самосознания украинского народа, против любых попыток возродить украинскую государственность.

Ключевые слова: повстанческое движение, политические репрессии, советский режим, участники национально-освободительной борьбы.

УДК 94: 343. 163(477) «192...»

Н.П. Кузьмінець

ПОЧАТОК ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ В УКРАЇНІ У 1920-Х РР.

У статті досліджено процес становлення, місце і роль органів прокуратури у державному механізмі УСРР в 20-ті рр. ХХ ст., розкрито специфіку правовідносин органів прокуратури та інших елементів державного механізму, з'ясовано їх організаційні та правові засади.

Ключові слова: Україна, прокуратура, законність, правопорядок.

Україна перебуває на стадії закладення основних засад розвитку й функціонування правового і демократичного суспільства. Тому першочергового вирішення потребують проблеми підвищення ефективності організації діяльності органів державної влади. Одним із пріоритетних напрямків реформаційних процесів є створення правоохоронних органів європейського зразка. Серед правоохоронних органів вагоме місце посідають органи прокуратури, які мають забезпечувати верховенство закону, нагляд за додержанням законів органами, проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство тощо. І тому, в умовах формування громадянського суспільства, удосконалення демократичного устрою, важливим є дослідження етапу становлення прокуратури в Україні. Саме звернення до історичного досвіду, негативного і позитивного, діяльності прокуратури в Україні у перше десятиріччя її існування з позицій сьогоденних, ідеологічно неупереджених підходів, введення в науковий обіг нового фактичного матеріалу, переоцінки існуючих відомостей, зроблене під кутом зору з'ясування місця і ролі органів прокуратури в державному механізмі УСРР, має і наукову, і практичну актуальність, допомагає уникнути прикрих недоліків, пов'язаних з реформуванням органів прокуратури на сучасному етапі [1].

Питання діяльності органів прокуратури на окремих етапах радянської історії, в тому числі у 20-х роках ХХ ст., вже знайшли своє певне висвітлення в юридичній та історичній літературі. У працях дослідників цієї проблеми досліджувались здебільшого загальні тенденції розвитку прокуратури в країні, проте оцінки її діяльності були лише позитивними [2]. Сучасні автори намагаються з наукових позицій висвітлювати процес появи і розвитку прокуратури в

7. Мельничук О.А. Політичні репресії радянської влади на життєвому шляху однієї подільської родини / О.А. Мельничук // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XX Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця: ДП ДКФ, 2005. – С.245-251.

Melnychuk O.A. Destiny of Ukrainian Patriots in the conditions of the Soviet Regime in 20-30s of the XX century (based on recollections of I.D. Yurchenko).

The author focuses on political repressions of the Soviet regime in 20-30s of the XX century, which were directed against active participants of the national liberation movement in Ukraine. The article is based on the memoirs of the witness I.D. Yurchenko. The author argues that the main purpose of law enforcement activities was fighting against national consciousness of the Ukrainian people, against any attempt to revive Ukrainian sovereignty.

Keywords: insurgency, political repression, Soviet regime, members of the national liberation struggle.

Мельничук О.А. Судьба украинских патриотов в условиях советского режима 20-30-х гг. XX в. (по воспоминаниям И. Д. Юрченка).

В статье освещены политические репрессии советской власти 20 – 30-х гг. XX в., направленные против активных участников национально-освободительной борьбы в Украине на основании воспоминаний очевидца тех событий И.Д. Юрченка. Автор утверждает, что основной целью деятельности правоохранительных органов была борьба против формирования национального самосознания украинского народа, против любых попыток возродить украинскую государственность.

Ключевые слова: повстанческое движение, политические репрессии, советский режим, участники национально-освободительной борьбы.

УДК 94: 343. 163(477) «192...»

Н.П. Кузьмінець

ПОЧАТОК ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ В УКРАЇНІ У 1920-Х РР.

У статті досліджено процес становлення, місце і роль органів прокуратури у державному механізмі УСРР в 20-ті рр. XX ст., розкрито специфіку правовідносин органів прокуратури та інших елементів державного механізму, з'ясовано їх організаційні та правові засади.

Ключові слова: Україна, прокуратура, законність, правопорядок.

Україна перебуває на стадії закладення основних засад розвитку й функціонування правового і демократичного суспільства. Тому першочергового вирішення потребують проблеми підвищення ефективності організації діяльності органів державної влади. Одним із пріоритетних напрямків реформаційних процесів є створення правоохоронних органів європейського зразка. Серед правоохоронних органів вагоме місце посідають органи прокуратури, які мають забезпечувати верховенство закону, нагляд за додержанням законів органами, проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство тощо. І тому, в умовах формування громадянського суспільства, удосконалення демократичного устрою, важливим є дослідження етапу становлення прокуратури в Україні. Саме звернення до історичного досвіду, негативного і позитивного, діяльності прокуратури в Україні у перше десятиріччя її існування з позицій сьогодення, ідеологічно неупереджених підходів, введення в науковий обіг нового фактичного матеріалу, переоцінки існуючих відомостей, зроблене під кутом зору з'ясування місця і ролі органів прокуратури в державному механізмі УСРР, має і наукову, і практичну актуальність, допомагає уникнути прикрих недоліків, пов'язаних з реформуванням органів прокуратури на сучасному етапі [1].

Питання діяльності органів прокуратури на окремих етапах радянської історії, в тому числі у 20-х роках XX ст., вже знайшли своє певне висвітлення в юридичній та історичній літературі. У працях дослідників цієї проблеми досліджувались здебільшого загальні тенденції розвитку прокуратури в країні, проте оцінки її діяльності були лише позитивними [2]. Сучасні автори намагаються з наукових позицій висвітлювати процес появи і розвитку прокуратури в

Україні у перше десятиліття існування радянської влади. Хоча й нині залишається чимало недосліджених аспектів цієї важливої теми [3].

Метою даного дослідження є показ процесу становлення, місця і ролі органів прокуратури у державному механізмі УСРР в 20-ті рр. ХХ ст., розкриття основних напрямів їх діяльності, специфіки органів прокуратури в умовах утвердження в країні тоталітарного режиму.

У царській Росії прокуратура була включена до складу судового відомства і була переважно органом обвинувачення. Вона мала певну самостійність як державна інституція спиралась у своїй діяльності на досить розгалужену організаційну структуру. Важливими принципами організації прокуратури у царській Росії були єдність і суворі ієрархічна підпорядкованість. Функції загального нагляду прокуратура не виконувала, що негативно позначалось на загальному стані законності в країні. У такому вигляді прокуратура проіснувала до 1917 року [4].

22 листопада 1917 року більшовиками було ліквідовано стару прокуратуру як державну інституцію декретом Раднаркому РРФСР "Про суд". Нова влада вважала, що прокуратура потурала сваволі поліції, і комуністична держава може обійтись без прокуратури. Таке невиправдане переривання правової спадкоємності не могло позитивно позначитися на подальшому становленні та розвитку радянської, в тому числі і української, судово-правової системи. У дореволюційному законодавстві існувало безліч позитивних норм, які можна було використати у подальшому при створенні органів юстиції. У законодавстві у перші роки радянської влади спостерігалися суттєві вади. Багато суспільних відносин не були врегульовані правовими нормами, що було викликано докорінним знищенням колишнього державного ладу. На думку В.М. Сірих, радянська держава стала на шлях революційного терору і беззаконня, зорієнтувавши робітничий клас та інших працівників до класової неприязні стосовно інших верств суспільства і не поспішала створювати органи, призначені захищати і охороняти права громадян. При такій ситуації створювалася найбільш сприятлива ситуація для всюдозволеності та свавілля посадових осіб [5, с. 16].

Новим декретом Раднаркому РРФСР від 7 березня 1918 року замість прокуратури було створено орган, який нагадував функції прокуратури – колегії обвинувачів [6]. В УСРР такі органи були вперше утворені у листопаді 1918 року [7, с. 86-87]. Разом з тим, необхідність існування держави і дотримання хоча б елементарних норм законності висунуло на порядок денний знову необхідність створення прокуратури. І нарешті її створили відповідно до нормативного положення про прокурорський нагляд в УСРР від 28 червня 1922 р. Дана Постанова ВЦВК була підписана Головою ВЦВК М.І. Калініним та секретарем ВЦВК А.С. Єнукідзе [8, с. 440]. Вона була створена з метою нагляду за дотриманням законів та в інтересах правильної постановки боротьби зі злочинністю. У положенні 1922 р. функції органів прокуратури детально не були відображені. На прокуратуру покладалися такі обов'язки: «здійснення нагляду від імені держави за законністю дій усіх органів влади, господарчих установ, громадських і приватних організацій та приватних осіб шляхом порушення кримінального переслідування проти винних і опротестування постанов, що порушували закон; безпосередній нагляд за діяльністю органів дізнання і слідства у галузі розкриття злочинів, а також за діяльністю органів Держполітуправління; підтримання обвинувачення у суді; нагляд за правильністю утримання в'язнів під охороною» тощо [9, с.43]. Обов'язки прокурорів на місцях не були чітко деталізовані. На них покладалася справа входження з поданням у виконкомі про скасування або зміну виданих ними або підпорядкованими їм органами неузгоджених із законом розпоряджень і постанов та опротестувати вищезазначені розпорядження і постанови через прокурора УСРР в РНК або Президію ВУЦВК.

У перші роки існування радянської прокуратури відбувався пошук форм і методів здійснення нагляду на різних ділянках її роботи. У галузі адміністративного нагляду використовувалися такі форми: попереднє узгодження з прокурорами проектів нормативних актів наркоматами, відомствами, виконкомі та їх відділами; перегляд прокурором виданих нормативних актів; участь прокурора у засіданнях виконкомів місцевих Рад; обстеження установ і підприємств; прийом скарг і заяв від відомств і громадян, використання сигналів преси. Так, за 1924 р. центральною прокуратурою України було перевірено 5270 циркулярів, інструкцій і розпоряджень центральних відомств, по яким подано 144 пропозиції про зміну,

Наукові записки

.....
доповнення або скасування. В тодішній час існування Прокуратури УСРР протести на постанови та розпорядження органів влади друкувалися і виходили окремими книгами [10,с.25].

Однак в умовах формування та функціонування тоталітарної держави, де керівна роль у політичній системі належала ієрархії партійних комітетів, прокуратура у своїх рішеннях залежала не тільки від сутності діючих законів, але й від волі вищих органів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. У союзному, як і у республіканському, ЦК партії наглядом за правоохоронними органами опікувався спеціальний відділ, який був підпорядкований одному із секретарів ЦК. Слід зазначити, що М.І. Єжов до свого призначення наркомом НКВС був секретарем ЦК ВКП(б), який здійснював партійний нагляд за діяльністю правоохоронних органів. Постановою Оргбюро ЦК РКП(б) від 16 березня 1923 р. передбачався особливий порядок притягнення до судової відповідальності секретарів губкомів і обкомів більшовицької партії. Тепер губернський прокурор був зобов'язаний, перш ніж надати тій чи іншій справі проти керівництва губкому законного розвитку, мав направляти відповідні матеріали і своє резюме з приводу цих матеріалів прокурору республіки та для узгодження з ЦК компартії республіки і ЦК РКП(б)-ВКП(б). Одночасно вводилась норма для всіх правоохоронних органів, включаючи ДПУ, про те, що ніхто не має право заарештувати або порушити карну справу проти партійного працівника без санкції губернського прокурора [11, с.145].

Слід підкреслити, що до кінця 1920-х рр. правоохоронні органи УСРР, включаючи прокуратуру республіки, мали досить великий і вагомий обсяг власних повноважень. Політична еліта УСРР намагалась довести московському владному центру необхідність збереження існуючого статусу ДПУ, міліції, суду та прокуратури. Наприклад, 11 вересня 1922 року Політбюро ЦК КП(б)У затвердило рішення, у якому наполягало на розширенні повноважень ДПУ УСРР [4, с.99]. Але Сталін і його оточення досить жорстко і послідовно діяли у напрямку зростаючої централізації репресивно-каральної системи. Це збільшувало можливості для керівництва та маніпулювання силовими відомствами з боку керівництва СРСР і ВКП(б). Централізація керівництва репресивно-каральною системою у Москві зменшувала владні можливості республіканських і регіональних компартійно-радянських еліт, робило їх більш контрольованими, зменшувало потенційні загрози формування у союзних республіках вияви сепаратизму під червоним прапором. ОДПУ інформувало Політбюро ЦК ВКП(б) і особисто Сталіна про всі вагомі події та небезпечні для влади тенденції на території СРСР та союзних республік [12, с.120].

Функції прокуратури по контролю за порушеннями були різноманітними. Найбільш поширеними видами порушень законності, з якими прокуратура вела боротьбу заходами загального нагляду, були незаконні конфіскації майна, випадки незаконного стягнення податків і зборів з населення. Так, наприклад, у доповіді про діяльність Полтавської губернської прокуратури з 10 вересня по 28 жовтня 1922 року зазначалося: «Місцева влада в багатьох випадках привласнює собі адміністративні права і часто здійснює і дізнання, і слідство, і суд» [10, с.26].

Адміністративний нагляд прокуратури здійснювався у формі прийому скарг від відомств, установ і приватних осіб на неправомірні дії органів влади, посадових осіб і громадських організацій. Генеральна прокуратура УСРР вже у 1923 році подала 642 протести на діяльність місцевих органів влади. У 1924 році кількість протестів по окремих губерніях коливалась від 150 до 400. Усього ж за цей рік прокуратурою було розглянуто 36 тисяч справ, з них близько 10 тисяч дописів робкорів і сількорів. Перевіряючи у 1925 році органи юстиції, прокуратурою було розглянуто 10450 циркулярів різних установ, чинність значної кількості яких була припинена, а то й зовсім скасована [13, с.66]. В адміністративному порядку прокуратура здійснювала нагляд за режимом місць ув'язнення та органами місць позбавлення волі, за діяльністю арбітражних і земельно-судових комісій, комісій у справах неповнолітніх.

Важливим напрямом роботи прокуратури був нагляд за дотриманням законності у діяльності органів дізнання і попереднього слідства. Органами дізнання були міліція і карний розшук, Державне політичне управління (ДПУ), податкова, продовольча, санітарна, технічна, торгова, трудова інспекції у справах, віднесених до їх відання; урядові установи і посадові особи у справах про проступки, що підлягали дисциплінарному стягненню. Прокуратура виявляла недоліки у роботі міліції і керівництвом ними в галузі розкриття злочинів. У роки запровадження непу ці органи були відверто не підготовлені до виконання своїх обов'язків. Це

було пов'язано з низьким загальноосвітнім рівнем, слабкою професійною підготовкою та плінністю кадрів.

Така ж кадрова проблема спостерігалася і в органах прокуратури. Вона була, у першу чергу, пов'язана з реальною відсутністю юридично освічених людей та недовірою до так званих "старих" спеціалістів, тобто тих, хто мав досвід роботи в прокурорсько-судовій системі часів царату. У зв'язку з цим недоукомплектованість працівників прокуратури складала у 1923 р. – 45% штатної чисельності, а у 1924 р. – 30%. В органах прокуратури у цей час 78% прокурорів раніше працювали в органах юстиції, а 22% прийшли з партійних і радянських посад [14, с.45]. Переважна більшість прокурорських працівників були членами КП(б)У. Так, зі 129 відповідальних і керівних працівників органів прокуратури в губерніях УСРР 127 були членами КП(б)У [15, с.100].

Неосвіченість і невідповідність до роботи більшої частини працівників прокуратури серйозно турбувало верхівку КП(б)У. У 1925 році, в одному зі своїх виступів нарком юстиції УСРР і прокурор республіки М.О. Скрипник навів проблемну аналітику з цього питання. У прокуратурі Народного Комісаріату юстиції вищу юридичну освіту мали 58,34% працівників, вищу неюридичну – 8,33%, середню – 20,83%, початкову – 12,5%. У прокуратурі Українського військового округу ці показники становили відповідно 27,78%; 11,11%; 33,33%; 27,78%; у губернських прокуратурах – 16,45%; 11,18%; 21,05%; 40,13%, а ще 4,61% закінчили спеціальні юридичні курси та 6,58% мали домашню освіту [16, с.6].

Партійно-державне керівництво УСРР вважало, що нестача освіти і необхідного фахового досвіду прокурорських працівників частково компенсувалась партійним стажем, неучастю в партійних опозиціях та небільшовицьких партіях, досвідом роботи в органах радянської юстиції, передусім у трибуналах, губернських і повітових підрозділах Наркомату юстиції у роки громадянської війни. Так, юридичний стаж 19% працівників прокуратури перевищував 5 років, від 3 до 5 років стажу мали 26% персоналу, від 1 до 3 років – 42%, менше року працювали 13% особового складу органів прокуратури УСРР. Отже, у 1925 році більше половини працівників органів прокуратури не мали зовсім або мали незначний (менше року) юридичний досвід роботи за фахом. Практично здійснювати ефективний контроль за діяльністю правоохоронних органів УСРР, спираючись на такий кадровий потенціал, було дуже складно. Зруйнувати дореволюційну прокуратуру виявилось досить простою справою, але її відновлення вимагало чималих зусиль комуністичної держави [4, с.99].

Основним джерелом підготовки кадрів органів прокуратури наприкінці 1920-х рр. були короткотермінові юридичні курси. Запланована "потужність" їх роботи (900 осіб щорічно) досягнута ніколи не була. За перші 5 років існування цих курсів їх закінчили 842 особи, з яких 450 працювали в системі юстиції. На початок 1929 р. зі 136 помічників окружних прокурорів 25 (18,4%) мали тільки "багаж" юридичних курсів. 17 (12,5%) осіб закінчили юридичні факультети, 2 особи (1,5%) мали незакінчену юридичну освіту [17, с.627].

В цілому за роки непу дослідники відзначають помітну позитивну роль органів радянської прокуратури в Україні у справі дотримання законності. Але у наступні роки, особливо після переходу на початку 1927 р. М.О. Скрипника на роботу в Наркомат освіти УСРР, відбулася поступова зміна пріоритетів у діяльності Генеральної прокуратури УСРР [18, с. 91]. Вона зберегла всі свої наглядові функції і повноваження, але тепер партійні органи орієнтували її не стільки на контроль за діяльністю органів дізнання і слідства, скільки на допомогу їм. Повсякденною практикою стала участь прокурорських працівників разом з представниками ДПУ у різних «трійках» та інших надзвичайних органах. Обвинувальна функція прокуратури вийшла на перший план. Прокурори тепер стали активними учасниками різних політичних процесів з кінця другої половини 1920-х років.

Отже, радянська прокуратура в перші роки свого функціонування відіграла помітну роль у справі зміцнення законності. Проте згодом через відсутність достатньої кількості професійних кадрів та «наступу соціалізму по всьому фронту», вона не змогла забезпечити законність діяльності органів влади щодо виконання ними функцій законності внутрішньої діяльності. Органи прокуратури не змогли поставити захист інтересів і прав громадян пріоритетом у своїй діяльності. І діяли вони за принципом централізму і підпорядкованості політичним інститутам влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про Прокуратуру». – Відомості Верховної Ради України. – 2015. – №34.

2. Глух Ф.К. Из истории прокуратуры Украины/ Ф.К. Глух // На страже советских законов / Гл. ред. Р.А. Руденко. / Ф.К. Глух. – М.: Юридическая литература, 1972. – С. 99-112; Рогожин А.И. Правоохранительные органы УССР в первые годы советской власти (1917-1920 гг.). / А.И. Рогожин. – Х.: Юридический институт, 1981. – 45 с.; Яковенко Д.Т. Учреждение прокуратуры УССР, ее организация и деятельность в 1922-1925 гг.: Автореф. дис. канд. юр. наук./ Д.Т. Яковенко. – К., 1956. – 13 с.; Єсава О. Становлення органів юстиції/ О. Єсава //Радянське право. – 1967. – №8.- С.82-85; Кравцов Б.В., Рачинский М.Ю. Становление и развитие прокурорского надзора / Б.В. Кравцов, М.Ю. Рачинский //Советская прокуратура: история и современность. – М.: Юрид. лит.,1977.
3. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941)/За ред. О.М. Мироненка, І.Б. Усенка. – К., 2001; Клочков В.Г. Історія прокуратури України / В.Г. Клочков. – К.: НТВ «Правник», 2004; Руденко Н. Становление прокуратуры в Украине. Аспекты прошлого и настоящего / Н. Руденко // Віче. – К., 1998. – №4. – С. 56-59; Черниченко С.А. Прокурорский надзор за работой судебно-следственных органов и ГПУ в годы НЭПа(1922-1928) / С.А. Черниченко // Проблеми законності. – 1997. – Вип. 32. – С. 51-56; Мычко Н., Давыденко Л. К вопросу о становлении и развитии института прокуратуры в Украине / Н. Мычко, Л. Давыденко // Науковий вісник ВДУ: Журнал Волинського державного університету ім. Л. Українки. Юридичні науки. – 1998. – Вип.11. – С.26-32. Степаненко В.А. Інститут прокуратури Радянської України 1920-1930 рр.: історико-юридичний дискурс /В.А. Степаненко// Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2014. – Випуск 91; Мурза В.В. передумови створення прокуратури УСРР / В.В. Мурза // Вісник національного університету внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 12, Ч.1. – С. 209-216.
4. Фролов М.О. Органи прокуратуры як елемент системи насилля і примусу в Україні 20-30-х рр. ХХ ст. / М.О. Фролов // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць./ Гол ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип. 39. – С. 95-103.
5. Серых В.М. История государства и права России. Советский и современный периоды: Учебное пособие. / В.М. Серых.– М.: Юрист, 2000. – 488 с.
6. Збірник законень РРФСР. – 1920. – № 15.
7. Сухонос В. Органи, що виконували функції прокуратури в Україні у 1917-1922 рр. / В. Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 7. – С. 86-87.
8. Збірник законень УСРР. – 1922. – №28.
9. Постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета от 28 июня 1922 г. «Положение о прокурорском надзоре» // Вестник Советской Юстиции. – К., 1922. – № 5-7.
10. Власенко В.М. Раннев В.М. Функції органів радянської прокуратури на Сумщині у 1922-1933 рр. / В.М. Власенко, В.М. Раннев // Актуальні питання історії та культури: Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів/ Ред.: В.М. Власенко, О.В. Глушан, С.І. Дегтярьов, В.А. Нестеренко. – Суми: СумДУ, 2009. – С. 23-33.
11. Павлова Н.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма / Н.В. Павлова. – Новосибирск: Из-во СО РАН, 2001. – 460 с.
12. Данилов В.П. Необычный эпизод во взаимоотношениях ОГПУ и Политбюро (1931 г.) / В.П. Данилов // Вопросы истории. – 2003. – № 10. – С.117-128.
13. Солдатенко В.Ф. Нарком Микола Скрипник (1919-1927рр.) / В.Ф. Солдатенко// Український історичний журнал. – 2002. – № 2. – С.51-68.
14. Сусло Д.С. Організація судових органів Української РСР в період 1917- 1925 рр. /Д.С. Сусло. – К.: Юрвизит, 1960. – 83 с.
15. Бурбика М. Робота з персоналом в органах прокуратури за радянських часів. Історико-правовий аналіз/ М. Бурбика // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 6.- С.100.
16. Скрипник Н.А. Два года деятельности прокуратуры УССР: Отчетный доклад прокурора республики на 4-й сессии ВУЦИКа VIII созыва / Н.А. Скрипник. – Харьков, Госиздат, 1925. – 28 с.
17. Мазуренко Ю. До питання про переведення українського діловодства в органах НКЮ / Ю. Мазуренко. // Вестник советской юстиции. – 1929. – № 9,10.
18. Сухонос В.В. Історичні передумови створення прокуратури в Україні в період проведення НЕПУ/ В.В. Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 10.- С. 92-94; Сухонос В.В. Взаємовідносини прокуратури і органів радянської влади на місцях у 1922-1925 рр. / В.В. Сухонос// Підприємництво, господарство і право. – 2001. – №9. – С. 91-93.

Kuzminets N.P. Initiation of prosecution bodies in Ukraine in 1920s.

The article studies the process of formation, place and role of the prosecution bodies in the state mechanism of the USSR in the 20s of the XX century. It reveals specifics of legal relations of prosecution bodies and other elements of the state mechanism, clarifies their organizational and legal bases.

Keywords: Ukraine, prosecutors, law and order.

Кузьминец Н.П. Начало функционирования органов прокуратуры в Украине в 1920-х гг.

В статье исследуется процесс становления, места и роли органов прокуратуры в государственном механизме УССР в 20-е гг XX века, раскрывается специфика правоотношений органов прокуратуры и других элементов государственного механизма, выяснено их организационные и правовые основы.

Ключевые слова: Украина, прокуратура, законность, правопорядок.

УДК 94(477.4)«1920/1925»

І.В. Мазур-Стукальська, А.В. Войнаровський
УКРАЇНСЬКІ ГУБЕРНСЬКІ МІСТА 1920-Х РР. У ПРОЦЕСАХ УНІФІКАЦІЇ
СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ: ФАКТОРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Стаття аналізує специфіку українських губернських міст за переписами 1920-х років, згідно положення в занятті, відстежує динаміку багатоманітних груп та верств міського населення, що обумовлювало розгалужену соціальну структуру. Характеризує закономірності та тенденції основних таких груп за статистичними об'єктами. Містить факторологічний аналіз чинників, що вплинули на процеси соціальної стратифікації губернського міського населення 1920-1926 рр.

Ключові слова: губернське місто, радянська влада, робітники, несамодіяльні, самодіяльні, соціальна структура, службовці, непмани, «особи вільних професій».

Актуальність розробки проблем містознавства зростає в міру розширення поля міждисциплінарності: дослідження міських соціокультурних ландшафтів органічно увійшло у сферу наукових інтересів не лише традиційних, але й порівняно нових галузей знання — історичної антропології, географії культури, регіоналістики, історії повсякдення, нової локальної історії тощо.

Соціальна структура – це елемент тої чи іншої суспільно-економічної системи, а зміни у ній виступають як ознака однієї зі складових взаємопов'язаних соціально-економічних процесів і є своєрідним відображенням, що дозволяє судити про характер та зміст цих процесів, а також про направленість розвитку соціально-економічної системи в цілому.

Метою означеної статті є спроба авторів висвітлити процеси, що супроводжували зміни в соціальній структурі у межах запропонованих хронологічних рамок на прикладі губернських міст України.

Проблеми соціальної диференціації упродовж 20-х рр. ХХ ст. привертала увагу таких дослідників, як Л. Васьчина [1], Г. Диденко [2], А. Дьяченко [3], В. Іваненко та І. Іщенко [4], В. Жиромська [5], В. Підгаєцький [6], а також історика діаспори Б. Кравченко [7] та ін., проте системний аналіз з даного питання, еволюції соціальної структури в губернських містах України, відсутній.

На момент встановлення радянської влади в Україні склалась доволі різноманітна соціальна структура населення, що істотно відрізнялась від середніх по союзу показників [3, 40-44]. Проте грандіозні однотипні зміни, які пройшли за перші роки нової влади, у вигляді класів і соціальних груп населення, що зблизились по своїм корінним якостям і показникам, утвердились в усіх радянських республіках.

Для вивчення соціального становища городян 1920-х рр. головним джерелом являється «особистий листок» статистичних переписів цих часів. Спільним для Всесоюзних статистичних досліджень стало визначення соціального складу за допомогою запитання про «положення в занятті», яке розуміли не як професію, а рід занять респондента, оскільки ці поняття неідентичні (під «заняттям» вбачали роботу, що була джерелом для існування та фактично виконувалась на даний час у відповідності із займаною посадою. Під «професією» розумілася та робота, до якої у даної особи є спеціальна теоретична чи практична підготовка) [1, 79]. Виокремлені при цьому групи співставні за своїм змістовим навантаженням для трьох часових зрізів (1920, 1923, 1926). На думку багатьох сучасних вчених, коректніше буде виділені по ознаці «положенню в занятті» спільноти вважати не класами, а соціальними групами.

Кузьминец Н.П. Начало функционирования органов прокуратуры в Украине в 1920-х гг.

В статье исследуется процесс становления, места и роли органов прокуратуры в государственном механизме УССР в 20-е гг XX века, раскрывается специфика правоотношений органов прокуратуры и других элементов государственного механизма, выяснено их организационные и правовые основы.

Ключевые слова: Украина, прокуратура, законность, правопорядок.

УДК 94(477.4)«1920/1925»

І.В. Мазур-Стукальська, А.В. Войнаровський
УКРАЇНСЬКІ ГУБЕРНСЬКІ МІСТА 1920-Х РР. У ПРОЦЕСАХ УНІФІКАЦІЇ
СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ: ФАКТОРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Стаття аналізує специфіку українських губернських міст за переписами 1920-х років, згідно положення в занятті, відстежує динаміку багатоманітних груп та верств міського населення, що обумовлювало розгалужену соціальну структуру. Характеризує закономірності та тенденції основних таких груп за статистичними об'єктами. Містить факторологічний аналіз чинників, що вплинули на процеси соціальної стратифікації губернського міського населення 1920-1926 рр.

Ключові слова: губернське місто, радянська влада, робітники, несамодіяльні, самодіяльні, соціальна структура, службовці, непмани, «особи вільних професій».

Актуальність розробки проблем містознавства зростає в міру розширення поля міждисциплінарності: дослідження міських соціокультурних ландшафтів органічно увійшло у сферу наукових інтересів не лише традиційних, але й порівняно нових галузей знання — історичної антропології, географії культури, регіоналістики, історії повсякдення, нової локальної історії тощо.

Соціальна структура – це елемент тої чи іншої суспільно-економічної системи, а зміни у ній виступають як ознака однієї зі складових взаємопов'язаних соціально-економічних процесів і є своєрідним відображенням, що дозволяє судити про характер та зміст цих процесів, а також про направленість розвитку соціально-економічної системи в цілому.

Метою означеної статті є спроба авторів висвітлити процеси, що супроводжували зміни в соціальній структурі у межах запропонованих хронологічних рамок на прикладі губернських міст України.

Проблеми соціальної диференціації упродовж 20-х рр. ХХ ст. привертала увагу таких дослідників, як Л. Васьчина [1], Г. Диденко [2], А. Дьяченко [3], В. Іваненко та І. Іщенко [4], В. Жиромська [5], В. Підгаєцький [6], а також історика діаспори Б. Кравченко [7] та ін., проте системний аналіз з даного питання, еволюції соціальної структури в губернських містах України, відсутній.

На момент встановлення радянської влади в Україні склалась доволі різноманітна соціальна структура населення, що істотно відрізнялась від середніх по союзу показників [3, 40-44]. Проте грандіозні однотипні зміни, які пройшли за перші роки нової влади, у вигляді класів і соціальних груп населення, що зблизились по своїм корінним якостям і показникам, утвердились в усіх радянських республіках.

Для вивчення соціального становища городян 1920-х рр. головним джерелом являється «особистий листок» статистичних переписів цих часів. Спільним для Всесоюзних статистичних досліджень стало визначення соціального складу за допомогою запитання про «положення в занятті», яке розуміли не як професію, а рід занять респондента, оскільки ці поняття неідентичні (під «заняттям» вбачали роботу, що була джерелом для існування та фактично виконувалась на даний час у відповідності із займаною посадою. Під «професією» розумілася та робота, до якої у даної особи є спеціальна теоретична чи практична підготовка) [1, 79]. Виокремлені при цьому групи співставні за своїм змістовим навантаженням для трьох часових зрізів (1920, 1923, 1926). На думку багатьох сучасних вчених, коректніше буде виділені по ознаці «положенню в занятті» спільноти вважати не класами, а соціальними групами.

Наукові записки

Таблиця 1. Групи визначених по «положенню в занятті» та співставлених по своєму змістовому навантаженню для трьох часових зрізів статистичних досліджень 1920-х рр. [1, 38]

1920	1923	1926
Робітники	Робітники	Робітники
Службовці	Службовці	Службовці
Господарі з найманими робітниками	Господарі з найманими робітниками	Господарі з найманими робітниками
Господарі без найманих робітників	Господарі-одинаки	Одинаки
	Господарі, працюючі лише з членами родини, або товариства	Господарі, працюючі лише з членами родини, і члени артілі
Допомагаючі члени родини	Допомагаючі члени родини	Члени родини допомагаючі в занятті
Особи позаслужбового положення	Особи вільних професій	Особи вільних професій
Духовенство		
Армія та флот	Армія та флот	Військовослужбовці
Особи, що не точно зазначили заняття		Особи, що не мають або не зазначили заняття
Інші ЗАНЯТТЯ (декласовані групи, рантьєри*, безробітні, утриманці державних і громадських організацій)		

Перед розподілом населення, згідно з «положенням у занятті», здійснювалось його основне групування на самодіяльне і несамодіяльне. У соціальному відношенні приналежне до першої групи самодіяльне (активне) населення визначалось характером свого доходу (зарплати, пенсії, стипендії, аліментів), а також безробітні, для яких цей статус був тимчасовий, і на момент перепису вони жили на кошти інших осіб. Включені до другої групи – несамодіяльні – розрізнялись характером доходу тієї особи, на кошти якої вони живуть. Такий розподіл людності дає цифрове вираження мірі участі населення у виробництві, встановлює співвідношення між числом утримувачів і утриманців, з'ясовує запаси робочої сили [3, 46-47].

Гурт активних розподілявся так само за групами і видами занять, утворених за професійною ознакою (тобто за професіями). У класифікації 1920 р. їх було 650, у 1923 р. – 408, у 1926 р. – 377 [2, 295-296].

Зміни у співвідношенні самодіяльного та несамодіяльного населення є показником соціально-економічного стану суспільства. Із 1923 р. проходить невпинне зростання зайнятої частини міського населення.

Для характеристики динаміки залучення населення до сфери суспільного виробництва необхідним, на наш погляд, є порівняння темпів зростання чисельності всього міського населення та його активної частини. У період між 1923 та 1926 рр. кількість самодіяльних зростала вдвічі швидше ніж чисельність всього міського населення. Аналіз статистичних даних засвідчує, що відсоток самодіяльного населення у губернських містах на 1923 р. не перевищував 33%, коли в 1926 р. ця цифра сягнула більше 50%. Серед міст з найвищими показниками Харків (32,6% у 1923 р. та 50,6% у 1926 р.), Артемівськ (32,3 і 46,7%) та Вінниця (29,1 і 49,0%). Втім, у 1923 р. серед міст Подніпров'я, що найбільше постраждали від розрухи, та міст позбавлених статусу губернського центру частка задіяних у трудовій діяльності не перевищувала 1/4. З відновленням роботи промислових підприємств та народного господарства досліджувана група міст у цілому на 20% нарощує цю категорію населення.

Наявність багатоманітних груп та верств міського населення обумовлювала розгалужену соціальну структуру. Аналіз відмінностей у чисельності зайнятих городян допоможе з'ясувати зміст та напрямки соціальних процесів у губернських центрах України за останній період їхнього функціонування.

* РАНТЬЄ – (франц. *rentier*) живе за рахунок доходів від цінних паперів та на проценти від капіталів, які передає в позику. В тлумачних словниках радянського часу – паразитичний прошарок капіталістичного суспільства, який не бере участі у виробництві.

Соціальною групою, що вирізнялася серед жителів міста своєю всезростаючою чисельністю та ідеологічною увагою з боку влади, були представники *робітничого* класу. Згідно результатів промислового перепису від 28 серпня 1920 р., на Україні обліковано 219,5 тис. робітників, з них на державних підприємствах концентрувалось 88,8%, у кооперативних – 2,2%, на приватних – 9% [8, 4]. У 1921 р. Україна мала тільки 260 тис. заводських робітників, трохи більше ніж один відсоток усього населення, половину дореволюційної кількості. У 1923 р. більше 20% робітничого класу РРФСР було зосереджено в Україні [9, 19].

Концентрація промисловості й створення трестів у губернських містах, переведення підприємств на госпрозрахунок зміцнило заклади, що зосереджували основні маси робітництва. Соціальним джерелом поповнення робітничого класу стало сільське населення, а також жінки та молодь (якщо в 1922 р. у фабрично-заводській промисловості України нараховувалось 36,2 тис. жінок, то в 1925 р. – 47,6 тис.) [8, 82]. Відновлюючись, робітничий клас збільшився до 360 тис. осіб у 1924 р. [7, 184].

Придїляючи чимало уваги підприємствам великої промисловості, радянська влада досягла інтенсивного зростання кількості робітників цієї сфери. Установи з кількістю більше 500 працівників задіяли 80% робітників і службовців України [1, 56].

Динамічний аналіз статистичних даних 1920-х рр. засвідчує суттєву концентрацію робітників, що зберігали свої позиції протягом двох переписів (1923, 1926 рр.), у таких губернських містах, як Катеринослав (34,7 і 36%) та Запоріжжя (39,5 і 31,7%). Стрімко знизилась їхня частка у Житомирі й Кременчуці [10].

Таким чином, будучи розвинутими промисловими осередками, губернські міста виступали фокусом робітництва, зосередивши його індустріальне ядро [5, 61]. Ці робітники, як правило, відрізнялись більш високою кваліфікацією й організованістю. А втім їх питома вага тут значно нижча, оскільки міста даного типу, як великі адміністративні і культурні центри, об'єднували значну кількість службовців та представників інтелігенції, що перебували на державній службі, а також прислуги (Вінниця, Чернігів).

Інтелігенція і службовці, що переважно знаходились на державній службі, мали високу питому в губернських містах – більше $\frac{1}{4}$ всього самодіяльного населення, оскільки тут була зосереджена більша частина адміністративних і культурно-просвітницьких закладів різного профілю.

Державні службовці становили одну з поширених соціальних груп губернського міста. На 1923 р. в Україні було зафіксовано 334,7 тис. службовців. При цьому статистика даного періоду в категорію «службовці» наряду зі спеціалістами, професійно зайнятих розумовою працею, включала молодший обслуговуючий персонал (вахтери, двірники, кур'єри, санітари, прибиральниці, домашня прислуга тощо).

Політика адміністративних реформ направлена на здешевлення радянського апарату уже до 1926 р. дала свої результати. Зокрема, самодіяльне населення губернських міст, задіяне у державних інституціях протягом трьох років, суттєво знизило питому вагу із 30-50% до 10-18% (Вінниця, Житомир, Чернігів, Артемівськ тощо). Скасування губерній призвело до скорочення загальної кількості службовців України на 4 182 чол. (16%) [11, 229]. Однак їх роль в міському соціумі зберігає свої провідні позиції.

На фоні цих перетворень Харків як столиця України втримала відсоток службовців серед самодіяльного населення (39,2 та 38,9). Управлінські центри колишніх губерній, що не мали потужної промислово-економічної бази, відзначались своєю адміністративною роллю в регіоні. Службовці, на фоні стрімко посиленних, але розпорошених по інших галузях самодіяльних, стали визначальними у соціальній структурі міста (Житомир, Полтава).

Доволі значимою являлась соціальна група об'єднана в категорію «*осіб вільних професій*». Сюди входили артисти, літератори, музиканти, вільно практикуючі лікарі, адвокати, педагоги, служителі релігійних культів. У 1923 р. ця категорія представників даних професій лише в Києві, Харкові, Катеринославі та Одесі склала 49,5% осіб з усіх міст України [підраховано автором за: 12, 16-25]. Однак їх питома вага несуттєво поступалася центрам губерній і в інших містах. Очевидно, що у даному випадку незначне представництво державних закладів різного профілю широко сприяло розповсюдженню приватної практики серед лікарів, юристів, інженерно-технічних працівників тощо, крім того, контроль за їх діяльністю був зменшений [5, 63].

Порівняно, в інших містах і містечках, де сфера застосування розумової праці була явно меншою ніж у губернських, питома вага службовців, інтелігенції та осіб вільних професій була помітно нижчою.

Необхідно відзначити вагому роль *військовослужбовців* для соціальної градації міст середнього калібру. Для цілого ряду міських пунктів населення, що входило до складу армії, мало відносну перевагу над іншими групами зайнятими в основних галузях праці. Прикордонний характер безпосередньо вплинув на центр Подільської губернії, що на початку ХХ ст. вважався яскравим прикладом «гарнізонного» міста, де 32,3% мешканців були задіяні в армії. Подальші революційні події та статус тилового міста зберегли у складі населення Вінниці значний відсоток військовослужбовців. Зокрема, на 1920 р., за підрахунками С.Л. Труханової, їх нараховувалось 4,5 тис. чол. [13, 76].

Характерною ознакою того часу була наявність і зростання такої групи населення міста, яку в народі називали «*непманами*». У звітах переписів вони зазначаються як хазяї (господарі), класифікуючись при цьому на хазяїв-одиначок, тих, що працюють з членами своєї сім'ї чи найманими робітниками тощо [16, 6]. У губернських містах вказана соціальна група, незважаючи на певні поступки з боку держави у сфері економічної політики, протягом 1923-1926 рр. скорочується в середньому на 4-5% зайнятих у цих сферах. Виняток становив лише Житомир, де серед самодіяльного населення міста частка господарів посилилась із 13,9 до 17,6%.

Поряд із певною свободою торгівлі та підприємництва, неп реанімував до життя такий ряд мешканців міста, як *прислуга*. Ця соціальна група востаннє згадується при переписі 1923 р. [14, 7-8]. Мінімальний відсоток зайнятих у цій сфері (не більше 5%) обліковувався у Харкові, Миколаєві й Вінниці. У губернських містах з населенням менше 40 тис. чол. (Чернігів, Артемівськ) представники даної групи склали найбільшу частку самодіяльних серед губцентрів – 7,6 і 8,2%. Однак ця категорія мешканців не могла істотно вплинути на соціальне обличчя міста.

Не оминуло губернські міста й таке негативне соціальне явище, як *безробіття*, питома вага якого досягала 13,6% європейської частини союзу, і була вища на 2,6% середньоєвропейських показників. Його поширення залежало від багатьох причин – рівня промисловості й культурного розвитку міст того чи іншого регіону, сили напливу робітників і службовців з інших місцевостей, особливо з сільської, і темпів відновлення промисловості та сільського господарства. Серед вищезазначених причин вирішальними були наслідки розрухи народного господарства й рівень аграрного перенаселення. Безробіття посилювалось також у зв'язку з концентрацією промисловості, скороченням штатів. Крім того, на початку 20-х рр. ХХ ст. число безробітних поповнювалось і за рахунок постраждалих від голоду та військових дій.

Статистичні дані про списки безробітних, реєстрацію яких проводили в основному біржі праці, не завжди чітко відображали реальну картину, оскільки різнопланова соціальна допомога викликали масу зловживань та спекуляцій статусом безробітного. У 1920-х роках на українських біржах праці із 22% колишніх промислових робітників 1,2% зовсім не отримували допомоги [12, 17]. Саме вони, стоячи на межі втрати психологічної рівноваги, поволі деградували.

Губернським містам, на відміну від селищ міського типу, притаманний значний контингент *утриманців*, пов'язаний із зосередженням основної маси державних установ по забезпеченню осіб даної категорії, що ставало тягарем для місцевих бюджетів. Економічний потенціал міста давав можливість більше витратити на соціальну допомогу. Так, бюджет Одеси у декілька разів перевищував миколаївський та катеринославський, що відобразилось на його соціальній політиці. Неможливість соціального захисту усіх нужденних з боку губернських урядовців змушувала багатьох із них декласувати.

Тому картина соціального стану населення міста досліджуваного періоду буде неповною без урахування такої категорії населення як *декласовані* групи (були віднесені до самодіяльного населення із іншими заняттями). Саме вони формували досить потужний маргінальний пласт у соціальній структурі. На думку дослідників В.В. Іваненко та І.В. Іщенко, злочинні елементи, що вийшли на волю у результаті масової амністії 1920 р., та голодуючі мігранти з Росії, які в основному осіли в південноукраїнських містах, спілкуючись з українськими безробітними, підбурювали останніх до жебракування, проституції й інших

життєвих «промислів» та аномалій [4, 74]. Однак не варто забувати, що у масі своїй, серед декласованих груп, більшість склали непрацеспроможні. Включаючи значний контингент жебраків – або малолітніх, або похилого віку та інвалідів – людей, які опинились в екстремальних життєвих ситуаціях не з власної ініціативи. Так, жінки старше 60 років склали в цій групі близько 45%, коли ж чоловіки того ж віку – 35%, а діти 10-14 років – приблизно 18%. Таким чином, більша частина цієї групи була представлена людьми похилого і дитячого віку.

До кінця відбудовчого періоду в соціальній структурі міського населення окреслились певні зрушення, пов'язані з рядом факторів:

- зростання темпів збільшення губернського міського населення шляхом природного приросту, трудових міграцій та в ході адміністративних змін і реорганізації в картах міст, з розширенням його меж за рахунок прилеглих поселень;
- збільшення кількості робочих місць пов'язаних, безпосередньо, з проведенням адміністративно-територіальної реформи (змін в статусі міста та створення/переведення відповідних державних/місцевих установ і структур);
- заходи в межах державної політики, направлені на збільшення чисельності окремих соціальних прошарків і груп самодіяльного населення (робітників) та зменшення кількості «неугодниг» (рантьє, непманів) та інтелігенції цілому;
- зміни в ставленні урядових структур до дрібного кустарного виробництва та дрібних власників – «господарів-одинаків» та «господарів, що працюють з членами своєї сім'ї». Що, за приблизними розрахунками, з 1923 по 1926 рр. дали зростання питомої ваги свого стану на 13%;
- відновлення економіки, промисловості та торгівлі. Процеси державного спрямування і регіонального розмежування функціональної спрямованості губернських міст. Даний фактор найчастіше використовується в класифікуванні і типологізації міст, оскільки безпосередньо впливає на ознаки структури зайнятості населення та джерела його існування;
- налагодження залізничного зв'язку, комунальної інфраструктури, політики забезпечення житлом чи стимулювання будівельних робіт міським населенням з боку держави, теж, у тій чи іншій мірі, можна розглядати як фактор зростання та підтримки певних соціальних прошарків, що вплинули на їх кількісні показники.

Виокремлення даних чинників, що позначились на соціальній структурі губернського міського населення, не є остаточним і можуть влючати безліч характерологічних рис. Автор прагнув виокремити лише деякі з них, для розуміння широти процесів які охопили українські міста в ході урбанізації. Долучаючись до вивчення даної теми, слід враховувати динаміку та специфіку даних процесів в умовах сільських місцевостей, заштатних міст та всієї України і Союзу в 1920-х роках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Васьчина Л.И. Источники о народонаселении. / Л.И. Васьчина // Массовые источники по социально-экономической истории советского общества / Под ред. И.Д. Ковальченко. – М., 1979. –187 с.
2. Диденко Г.Д. Рабочий клас України в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925). / Г.Д. Диденко – К.: Изд-во АН УССР, 1962. –374с.
3. Дьяченко А.Д. Динамика социально-классовой структуры населения Украинской ССР (1917-1987 гг.): научно-аналитический обзор: на материалах исторической литературы, изданной на Украине в 1980-1987 г./ А.Д. Дьяченко–К.,1988. – 47 с.
4. Іваненко В.В. Іщенко І.В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону. / В.В. Іваненко, І.В. Іщенко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпроп. нац. унів-ту, 2006. – 280 с.
5. Жиромская В.Б. Советский город в 1921–1925 гг. Проблемы социальной структуры. / Валентина Борисовна Жиромская. – М.: Наука, 1988. – 168 с.
6. Подгаецкий В.В. Города Укараины в годы непа (вариант клиометрического подхода к анализ социальных структур). / В.В. Подгаецкий. – Днепропетровск: Вид-во ДДУ, 1994.- 174 с.
7. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Богдан Кравченко – К.: Основи, 1997. – 423 с.
8. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1987. – К.: Наук.думка. – 1986. – 49 с.
9. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г.// Труды ЦСУ СССР. –1924. –Т.20. Вып. 3. – Ч.2. – С. 19
10. Україна за п'ятдесят років (1917-1967). Статистичний довідник. - К., 1967.-С. 230

11. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / АН УРСР; Сектор держави і права. / Б. М. Бабій. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. — 384с.
12. Україна. Статистичний справочник. – Х., 1925. – 220 с.
13. Труханова С.Л. Вплив зайнятості міського населення Поділля на тип кожного міста 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип.ІІІ. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг.ред.проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2001.– С. 76-79
14. Україна. Статистичний щорічник. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 417 с.
15. ЦДАВО України. – Ф. 34. Вища рада народного господарства УСРР (ВРНГ УСРР) Харків (1918-1933). – Оп. 2. – Спр. 48. – 64 арк.

Mazur-Stukalskaya I.V., Voynarovskiy A.V. Ukrainian provincial town of the 1920s. to unify the social structure of processes: faktorologichny analysis

The article analyzes the specifics of Ukrainian provincial towns Census 1920, according to the status in employment, tracks the performance of diverse groups and segments of the urban population, resulting in extensive social structure. It characterizes the patterns and trends of the major groups on statistical obizhchikamy. It contains faktorologichny analysis of the factors influencing the processes of social stratification of the provincial urban population 1920-1926 years.

Keywords: the provincial capital, the Soviet government, workers, nesamodiyalni, amateur, social structure, employees, nepmen, "free professions face."

Мазур-Стукальська І.В., Войнаровський А.В. Украинский губернский города 1920-х гг. в процессах унификации социальной структуры: факторологичний анализ.

Стаття аналізує специфіку українських губернських городів по переписам 1920-х років, согласно положению в занятти, отслеживає динаміку многообразных групп и слоев городского населения, что обуславливало разветвленную социальную структуру. Характеризує закономірності і тенденції основних таких груп по статистическим обижчикамы. Содержит факторологичний анализ факторов, повлиявших на процессы социальной стратификации губернского городского населения 1920-1926 гг.

Ключевые слова: губернский город, советская власть, рабочие, несамодияльни, самодетельные, социальная структура, служащие, нэпманы, «лица свободных профессий».

УДК 94(477) «1928»

В.І. Петренко, Н.М. Марценюк

МЕТОДИ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ 1928 Р. В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ

У статті досліджується політика «воєнного комунізму» в українському селі 1928 року: репресивні методи проти селянства в ході систематичних хлібозаготівельних кампаній, які запровадила більшовицька влада з метою реалізації виконання рішень партійних форумів щодо проведення індустріалізації та примусової суцільної колективізації сільського господарства.

Ключові слова: селянство, хлібозаготівлі, більшовицький режим, репресії, куркулі, методи, політика, індустріалізація, активісти, голод.

З поверненням більшовицької влади до політики «воєнного комунізму», у 1928 р. фактично відбулося утвердження сталінського режиму в країні, що призвело до трагічних наслідків. Аналізу подій саме 1928 року присвятили праці відомі історики, зокрема: С. Кульчицький – у монографії «Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення» [1], В. Марочко – в науковій статті «Зернова проблема та криза хлібозаготівель» [2], Л. Гриневич – у праці «Методи хлібозаготівель 1928/29 рр. по сталінському» [3], В. Васильєв – у монографії «Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр – субцентр влади (1917-1938)» [4] та ін.

Проте в історіографії ще не повністю досліджені методи продовольчих репресивних кампаній, задіяних владою у 1928 р. Автор статті ставить за мету проаналізувати методи хлібозаготівель в системі економічної політики тоталітарного режиму.

11. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / АН УРСР; Сектор держави і права. / Б. М. Бабій. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. — 384с.
12. Україна. Статистичний справочник. – Х., 1925. – 220 с.
13. Труханова С.Л. Вплив зайнятості міського населення Поділля на тип кожного міста 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип.ІІІ. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг.ред.проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2001.– С. 76-79
14. Україна. Статистичний щорічник. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 417 с.
15. ЦДАВО України. – Ф. 34. Вища рада народного господарства УСРР (ВРНГ УСРР) Харків (1918-1933). – Оп. 2. – Спр. 48. – 64 арк.

Mazur-Stukalskaya I.V., Voynarovskiy A.V. Ukrainian provincial town of the 1920s. to unify the social structure of processes: faktorologichny analysis

The article analyzes the specifics of Ukrainian provincial towns Census 1920, according to the status in employment, tracks the performance of diverse groups and segments of the urban population, resulting in extensive social structure. It characterizes the patterns and trends of the major groups on statistical obizhchikamy. It contains faktorologichny analysis of the factors influencing the processes of social stratification of the provincial urban population 1920-1926 years.

Keywords: the provincial capital, the Soviet government, workers, nesamodiyalni, amateur, social structure, employees, nepmen, "free professions face."

Мазур-Стукальська І.В., Войнаровський А.В. Украинский губернский города 1920-х гг. в процессах унификации социальной структуры: факторологичний анализ.

Стаття аналізує специфіку українських губернських городів по переписам 1920-х років, согласно положению в занятии, отслеживает динамику многообразных групп и слоев городского населения, что обуславливало разветвленную социальную структуру. Характеризует закономерности и тенденции основных таких групп по статистическим обижчикамы. Содержит факторологичний анализ факторов, повлиявших на процессы социальной стратификации губернского городского населения 1920-1926 гг.

Ключевые слова: губернский город, советская власть, рабочие, несамодияльни, самодейательные, социальная структура, служащие, нэпманы, «лица свободных профессий».

УДК 94(477) «1928»

В.І. Петренко, Н.М. Марценюк

МЕТОДИ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ 1928 Р. В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ

У статті досліджується політика «воєнного комунізму» в українському селі 1928 року: репресивні методи проти селянства в ході систематичних хлібозаготівельних кампаній, які запровадила більшовицька влада з метою реалізації виконання рішень партійних форумів щодо проведення індустріалізації та примусової суцільної колективізації сільського господарства.

Ключові слова: селянство, хлібозаготівлі, більшовицький режим, репресії, куркулі, методи, політика, індустріалізація, активісти, голод.

З поверненням більшовицької влади до політики «воєнного комунізму», у 1928 р. фактично відбулося утвердження сталінського режиму в країні, що призвело до трагічних наслідків. Аналізу подій саме 1928 року присвятили праці відомі історики, зокрема: С. Кульчицький – у монографії «Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення» [1], В. Марочко – в науковій статті «Зернова проблема та криза хлібозаготівель» [2], Л. Гриневич – у праці «Методи хлібозаготівель 1928/29 рр. по сталінському» [3], В. Васильєв – у монографії «Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр – субцентр влади (1917-1938)» [4] та ін.

Проте в історіографії ще не повністю досліджені методи продовольчих репресивних кампаній, задіяних владою у 1928 р. Автор статті ставить за мету проаналізувати методи хлібозаготівель в системі економічної політики тоталітарного режиму.

Започаткувавши згортання НЕП, більшовики вдалися до методичного посилення політичного та економічного тиску на селянство, адже індустріалізація мала здійснюватися в основному за рахунок села.

У грудні 1927 р. відбувся XV з'їзд ВКП(б), який прийняв перший п'ятирічний план розвитку на 1928-1933 рр. і проголосив курс на суцільну колективізацію сільського господарства [5, с. 11]. Ці кардинальні рішення були прийняті одночасно: виконання грандіозних індустріальних планів п'ятирічки ставало неможливим без збільшення експорту зерна за кордон і отримання іноземної валюти, технічного устаткування тощо.

Отримати необхідну кількість дешевого хліба більшовицька держава планувала у недалекій перспективі з колективних господарств. На цей же час, у зв'язку з «ножицями цін», загострення відносин між селянами-власниками та владою призвели до хлібної кризи: недовиконання завдань. До всього, більшість селянських господарств мали в обмеженій кількості лишки зерна.

Недостатня кількість експортного збіжжя призвела до постійного наростання планових завдань та ще більшого посилення репресивних заходів у ході хлібозаготівель.

Ще в період роботи з'їзду, 14 грудня 1927 р. ЦК ВКП(б) видав директиву секретарям окружних партійних комітетів, в якій вказувалось на необхідність активізації хлібозаготівель. 24 грудня 1927 р. за цією директивою з'явилася наступна, але і вона ситуації не змінила [6, арк. 7].

6 січня 1928 р. ЦК ВКП(б) надіслав на місця чергову директиву з грифом «таємно» (підписану секретарем ЦК ВКП(б) Й. Сталіним), у ній в погрозовому тоні висловлювалася вимога щодо рішучості в реалізації хлібозаготівельної політики з метою досягнення відчутного перелому. Для цього пропонувалось застосовувати жорсткі репресивні покарання до невиконавців. ЦК також попередив місцеві парторганізації, що зволікання з виконанням директиви стане причиною для зміни їхніх керівників [6, арк. 8].

Посилення хлібозаготівельних реквізицій викликало серед селянства протести. Окрім хлібозаготівель, їм потрібно було виконати плани по сільгосподатку, самообкладанню, позиках на індустріалізацію, державному страхуванню, «експертному» оподаткуванню; профінансувати проведення землевпорядкування, цільові вклади в ошадкаси т.і. [7, с. 89, 90].

У доповідних ДПУ «Про настрої окремих груп села...» секретарю Вінницького окружного комітету КП(б)У за січень 1928 р. відклалася інформація, що промови на сільських сходах набули такого змісту: «Що це таке, і податок, страховка, самообкладання, займ, чи не є це підготовкою до війни... Радянська влада з нас сім шкур дере. Все беруть та беруть, прийдеться за обріз взятися...» [8, арк. 48].

Але, незважаючи на загострення відносин між владою та селянством, більшовицьке керівництво продовжувало силову політику хлібозаготівель. У другій половині січня 1928 р. члени політбюро ЦК ВКП(б) роз'їхалися по країні, щоб прискорити подолання хлібозаготівельної кризи. Й. Сталін поїхав до Сибіру, де почав втілювати на практиці власний метод, який назвали «уральсько-сибірським» [4, с. 174]. Даний метод базувався на принципі примусового виконання хлібозаготівельних планів з використанням репресій.

Відчули на собі цей метод і подільські селяни. У листі секретаря Тульчинського окружного парткомітету Марченка до секретаря ЦК КП(б)У Кагановича від 20-го січня читаємо: «Приступивши в січні місяці до форсованого розгортання хлібозаготівель, ми одразу ж застосували ряд жорстких репресивних заходів... Було заарештовано 22 чол., осуджено 15 чол., у яких конфісковано хліб. Ці заходи ми почали проводити на свій страх і ризик, так як чіткої і ясної вказівки по лінії юстиції не було...» [9, арк. 66].

Використання репресивних методів дало можливість вже в січні 1928 р. заготовити 29 млн. пудів зерна замість запланованих 25 млн. пудів. Заготівельний план був виконаний в Україні на 116% [10, арк. 1].

У зв'язку з переходом на позаекономічні методи хлібозаготівель, розпочалася мобілізація партійного активу, за своїм характером схожа на роки громадянської війни. 28 січня окружним партійним комітетам надійшла директива Л. Кагановича, у ній наголошувалося: «ЦК вимагає негайно виділити групу відповідальних працівників, знайомих із хлібною справою (від 25 до 75 чол.), в залежності від міцності окружного активу, які повинні бути кинуті виключно на хлібозаготівельну роботу...» [6, арк. 94].

За архівними матеріалами, лише в січні-березні 1928 р. в Україні було мобілізовано близько шести тисяч окружних, міських, районних партійних працівників, яких направили в село для посилення хлібозаготівель [11, арк. 4].

Незважаючи на перевиконання січневого плану, більшовицький режим продовжував твердити про необхідність збільшення хлібозаготівельних завдань і системність ревізій. 13 лютого партійні організації отримали директиву політбюро ЦК ВКП(б), підписану Й. Сталіним, у ній вождь наполягав на посиленні хлібозаготівель, рекомендуючи застосовувати 107 ст. Кримінального кодексу РСФСР і відповідну статтю українського кодексу – 127, які дозволяли репресії проти селянства. З метою заохочення до цієї справи бідноти, вказувалося на необхідність надання їй із конфіскованих «лишків» 25% зерна [6, арк. 121-123].

Стосовно заохочення бідноти 25% конфіскованого хліба, бюро Вінницького окружного комітету КП(б)У прийняло аналогічну постанову, в ній йшлося: «Доручити фракції Окрвиконкому дати директиву сільрадам про посилення хлібозаготівельної роботи... Підтвердити ще раз постановою бюро про залишення в селі 25% конфіскованого у куркуля хліба на потреби біднішої частини села...» [12, арк. 17].

Цій постанові, відповідно, передувала постанова ЦК КП(б)У від 17 лютого [6, арк. 143]. До речі, цей захід для більшовиків не був новим, ще в 1920 р., впроваджуючи насильницьку політику продрозкладки, від 10% до 25% зерна залишалося у волосних коморах на потреби пролетаризованих верств села. Це повинно було забезпечити підтримку сільською біднотою кампаній з вилучення хліба. У телеграмі Й. Сталіну (в Харків) В. Ленін позитивно оцінив цей захід в Україні [13, с. 636].

Отже, політика більшовицького керівництва, яка впроваджувалася в життя наприкінці 1927 – початку 1928 рр., започаткувала корінну ломку економічних відносин на селі: влада від ринкових відносин НЕПу знову повернулася до часів «воєнного комунізму», до примусової продрозкладки. Така політика базувалася на насиллі і репресіях, вона обезкровлювала українське селянство і невдовзі призведе до трагічних наслідків.

Втілюючи сталінські рішення в життя, державні силові структури, партійні і виконавчі органи влади на місцях все частіше стали застосовувати до селян, які не в змозі були виконати величезні державні побори, карально-репресивні заходи: штрафи, збільшення розмірів самообкладання, описування та конфіскацію майна, арешти, ув'язнення, депортації.

У зв'язку з цим, в доповідних записках окружних відділів ДПУ за березень 1928 р. в основному йде мова про різке погіршення життєвого рівня селян і їхню готовність до боротьби з владою. Так, у листах до червоноармійців селяни Джулинського району Тульчинського округу писали: «В цьому році за податок прямо грабують, описують все, що є в господарстві і забирають останні подушки з дому... Настільки важко, що краще вмерти. Заплатив податок – 80 р., самообкладання – 40 р., на землевпорядкування – 32 р., облігації – 20 р. і, крім того, ще держстрах, а хто їх не виконує – забирають худобу або в тюрму саджають... Прийшло 3000 облігацій, без квитка про їхній викуп ніде неможливо змолоти ні одного пуда. Люди всюди тільки і говорять – давай війну, або вертаємося до 1918 року...» [14, арк. 12].

Зважаючи на загрозу масового селянського опору, влада вдається до тактики «розділяй і володарюй». Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), який відбувся в квітні 1928 р., звільнив 35% «маломісних господарств» від сільськогосподарського податку і автоматично збільшив сільгосподаток для інших верств села [5, с.77].

До речі, в процесі класового розшарування більшовицькою владою українського села протягом 1920-х років, кількість бідноти значно зросла і становила щонайменше 35%, а в більшості сіл Могилів-Подільського округу Поділля, в зв'язку з систематичними поборами – 72% [15 арк.18]. На початку 1920-х років відсоток бідноти у Подільській губернії в основному становив 12-15% і не перевищував 17% [16, с. 132]. Звільнена від податків, заохочена роздачею конфіскованого в односельців хліба, люмпенізована армія бідноти в своїй більшості була готова втілювати в життя плани сталінського режиму.

На цей час, партійні рішення засвідчили – хлібозаготівельні кампанії будуть лише посилюватись. 25 квітня 1928 р. була отримана директива ЦК ВКП(б), в якій вказувалося на неухильне виконання місячних планів заготівель. Секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович терміново продублював цю директиву на республіканському рівні, а також вказав Наркомторгу скоротити внутрішнє споживання хліба в республіці [17, арк. 59].

У результаті ще й систематичного щомісячного збільшення хлібозаготівельних планів для України (план на квітень – 15 млн. пудів, на травень – 17 млн. пудів) [18, арк. 67], неврожаю (на Поділлі вимерзло 25% озимини) [19, арк. 31], узаконення реквізицій хліба і, як уже зазначалося, скорочення його постачання для споживання – все частіше в парткомітети стали надходити повідомлення про голод в селах і містах округів.

Так, у травні 1928 р. у Вінницький окружний комітет КП(б)У надійшло зведення ДПУ «Про політстан Жмеринського участку», в якому містилася така інформація: «Хлібна криза відчувається по всьому участку залізниці і прилягаючій 15 верстовій полосі... Становище з нестачею хліба хвилює робітничі маси і службовців, всі говорять про голод... В селі Юрківка Тульчинського округу селяни настроєні проти Радянської влади і в інших селах бідняки переживають голодовку. В селах говорять, що Радянська влада грабить селян. Позабирали весь хліб і віддали за кордон...» [8, арк. 99-106].

Не дивлячись на інформації силових відомств про назрівання масового голоду, вищі партійні органи влади продовжували сталінський курс на примусове вилучення хліба, впроваджуючи щоразу нові методи реквізицій.

Наприклад, директива секретаря Вінницького окружкому КП(б)У Островського від 10 липня 1928 р. вимагала здійснювати «контрактацію зернових на корню» [20, арк. 91]. Більшовицька влада й раніше застосовувала примусову і економічно не вигідну для селянства контрактацію, змушуючи їх підписувати контракт (договір), який зобов'язував здавати державі частину зібраного урожаю. Але даний захід змушував селянина віддати урожай прямо з поля. Селян примушували підписувати кабальні умови контрактації на майбутній урожай, прирікаючи їх на голод. Закінчувалась директива застереженням райкомам, що зібраний хліб повинен надійти державі.

Все ці методи були цілеспрямованими. Влада, руйнуючи ринкові засади села в процесі примусової хлібозаготівлі, знищуючи заможні господарства, добре усвідомлювала, що тільки збідніле і голодне, доведене до відчаю селянство стане покірнішим і змушене буде вступати в колгоспи.

Таким чином, репресивна хлібозаготівельна політика на селі переслідувала мету не лише пов'язану з економічними процесами: потребами на індустріалізацію, реквізиції хліба мали і політичну складову: корінну ломку системи господарювання, проведення суцільної колективізації і як результат – отримання покірних колгоспників, налаштованих будувати разом з пролетаріатом комуністичне суспільство. Перебувати і надалі в залежності від бунтівливих «дрібнобуржуазних» виробників села сталіністи не бажали.

Про голод на Поділлі і в другій половині 1928 р. свідчить значний масив документів Державного архіву Вінницької області. У доповідних записках окружних відділів ДПУ окружкомам КП(б)У повідомлялось: «Куди дівається наш хліб. Наша худоба гине від голоду. Ми також голодуємо... Уряд вивозить хліб за кордон, а ми тут здихаємо з голоду. В Одесі грузять хліб на пароплави. Радянська влада влаштовує штучний голод. Повсюди черги голодних людей, а міліція їх розганяє... Комуністи ведуть країну до розрухи і голоду, нам, селянам, потрібно покласти цьому край. Представники райвиконкому будуть до нас їздити до тих пір, поки ми не візьмемо коси та вила і не прогонимо їх з села...» [14, арк. 65-67, 77].

Проте замість ефективної допомоги голодуючим, 29 листопада 1928 р. в окружкомі України надійшла телеграма завірена Й. Сталіним, у ній наголошувалося: «ЦК і РНК пропонує: посилити проведення всіх заходів, пов'язаних з вилученням грошей із селянських господарств. Прийняти всі міри, які б гарантували розповсюдження займу індустріалізації в селі... За всяку ціну виконати намічений план хлібозаготівель» [21, арк. 229].

Восени 1928 р. з'явилися й районні трійки сприяння хлібозаготівлям, які були наділені особливими і безмежними повноваженнями [22, с. 5]. Це був той логічний кінець, який завершився введенням «воєнно-комуністичних» методів господарювання, зокрема, проведення на селі «продрозкладки».

У цей період формування сталінської тоталітарної системи, яка не могла терпіти видимість української автономії, підходило до логічного завершення. Органи ДПУ все частіше отримували вказівки про посилення боротьби з контрреволюцією на селі. Так, у доповіді начальника Тульчинського окружного відділу ДПУ Рубінштейна від 3.12.1928 р. зазначалося: «В роботі ДПУ мається низка досягнень... Проявлена достатня увага питанню боротьби з різного роду українсько-петлюрівським елементом... Здійснена зачистка господарсько-

Наукові записки

радянського апарату. Надалі необхідно: посилити ізоляцію і вилучення з сіл округи куркулів. Для боротьби з петлюрівщиною ДПУ слід зосередити свою увагу на колишніх петлюрівських діячах. Більше вилучати із господарських і радянських організацій ворожого елемента, який ще залишився...» [23, арк. 486].

Даний документ свідчить, що найбільшу небезпеку для більшовицької влади в Україні, у ході реалізації планів, становило національно-свідоме селянство. Не випадково ще на VIII з'їзді РКП(б) 1919 р. одна з перших дискусій стосувалася саме національного питання і його розглядали як селянське питання [24, с. 44, 76-78]. Загострювало дану проблему і те, що селянство становило переважну більшість населення, а влада, яка в національних республіках утвердилась в 1920-х роках з допомогою червоноармійських багнетів – не користувалась підтримкою.

По суті громадянська війна в країні, яка лише затихла в період НЕП, розгорілася з новою силою. Саме у 1928 р. остаточно визріло питання про переможця: відхід від ринкової економіки, продовольчі репресії спровокують широкомасштабний та стійкий опір більшовикам переважної більшості населення, особливо в аграрних регіонах України – руйнувався звичний і стабільний уклад селянського життя, закінчувалася свобода, країна перетворювалася на резервацію з голодними кріпаками.

У боротьбі з селянством влада посилювала систематичні реквізиції хліба та репресивні заходи. І, як результат, масовий голод 1928 р. став наслідком не об'єктивних причин, а державної політики: засобом політичного терору. На виголодження українського села, на знищення великої кількості селян Й. Сталін пішов цілком свідомо і вважав ці жертви у цій війні абсолютно виправданими.

Так, 10 грудня 1928 р., на вимогу ЦК ВКП(б), усім райкомам партії надходить лист ЦК КП(б)У з таким змістом: «Тяжко. Затверджені останнім пленумом ЦК ВКП(б) контрольні цифри визначають могутній поступ на шляху до індустріалізації, нічого й казати, що виконання цього завдання залежатиме від виконання плану хлібозаготівель... Нарешті, ЦК змушений сказати, що хлібозаготівельні організації не були зміцнені робітниками» [21, арк. 236-238].

Саме з цього часу приймається рішення про масове поповнення хлібозаготівельних бригад робітниками. 19 грудня надходить і відповідна директива ЦК КП(б)У, у ній констатувалося: «До всіх ОПК. ЦК намітив для досягнення перелому в хлібозаготівлях посилку на село робітників з виробництва (в тому числі позапартійних). У зв'язку з цим, ЦК пропонує негайно виділити групу класово-витриманих робітників від верстату, яку, після інструктування, надіслати на 2-3 тижні на село з тим, аби потім замінити їх новою групою робітників» [25, арк. 200].

Отже, робітничі бригади відновили свою діяльність в українському селі у 1928 р. Разом із партійним та сільським активом вони склали основу хлібозаготівельних бригад, які стали діяти постійно, реквізуюючи селянський хліб. З 1929 р., в період примусової суцільної колективізації та розкуркулення, їм було заборонено залишати села, в разі невиконання хлібозаготівельних планів [26, с. 114]. На початку 1930-х рр. влада назве їх «буксирними»; вони відіграють найбільш злочинну роль, виконуючи чергову більшовицьку місію – відбір усіх продуктів харчування.

Також наприкінці цього року влада вдається до прийняття рішень про обов'язкову здачу селянами мірчука, зокрема, партійні постанови вимагали: «Надходження мірчука триває в незадовільному стані. Млинарсько-круп'яні підприємства здачею мірчука ще й до цього часу неохоплені..., повинно бути відрахування 10% мірчука...» [23, арк. 513]. Селян, які частину зерна мололи на муку для власного споживання, відтепер змушували десяту частку віддати державі, а згодом – 20%.

У 1932 р. сталінський режим не тільки заборонить помол муки для селян, але й накаже видати обкомам партії постанови про відбір на селі жорен [27, арк. 44] та м'ясорубок [28, арк. 31, 32], мотивуючи дане рішення «розбазарюванням хліба».

Таким чином, хлібозаготівельна політика 1928 р. в Україні набула чіткого «воєнно-комуністичного» характеру. Реакція селянства на примусові методи хлібозаготівель була відверто негативною. Зруйнувавши економічні основи ринкових відносин і встановивши диктат у сфері ціноутворення, влада поставила селянство в опозицію існуючому режиму.

Селяни – переважно одноосібні виробники більшої частини хліба в країні – у відповідь розпочали «неоголошену» війну проти більшовицького аграрного курсу.

У цій боротьбі, окрім збройних виступів, широко використовувалися економічні форми опору: зменшення посівних площ, приховування хліба, залишення його після обмолоту в снопах, посів інших технічних культур тощо та такі акції, як терористичні акти, масові волинки, «баб'ячі бунти», антирадянська агітація.

Повернення до військово-феодальних методів продрозкладки призвело ще й до масового голоду в багатьох регіонах України, в тому числі і на Поділлі. Його причиною була не лише економічна політика держави, голод став засобом політичного терору більшовицької влади проти наростаючого опору селянства. Найтрагічнішим періодом репресій сталінського режиму, який оформився в тоталітарний (тоталітаризм не зміг би так глибоко вкоренитись на території СРСР, якби і надалі існував у його складі такий значний державний організм, хоч і відносно незалежний, як Україна), проти українського народу став Голодомор-геноцид 1932-1933 рр., під час якого було знищено хліборобство і зазнав величезних втрат генофонд українства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.
2. Марочко В.І. Зернова проблема та «криза хлібозаготівель» / Голод 1932-1922 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – 888 с.
3. Гриневич Л.В. Методи хлібозаготівель 1928/29 рр. по-сталінському / Голод 1932-1922 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – 888 с.
4. Васильєв В.Ю. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр – субцентр влади (1917-1938). – К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. – 376 с.
5. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 4. – К.: Політвидав, 1980. – 557 с.
6. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. П – 29, оп. 1, спр. 378 – 194 арк.
7. Петренко В.І. Більшовицька влада та українське селянство у 20-30-х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця: ДП «ДКФ», 2008. – 320 с.
8. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 373. – 226 арк.
9. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 772. – 75 арк.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 2778. – 92 арк.
11. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2770. – 29 арк.
12. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 369. – 185 арк.
13. В. І. Ленін про Україну. – К.: Держполітвидав УСРР, 1957. – 774 с.
14. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 706. – 87 арк.
15. ДАВО, ф. П – 31, оп. 1, спр. 384. – 27 арк.
16. Степанчук Ю.С. Диференціація селян України щодо їх господарської спроможності в умовах Нової економічної політики. //Наукові записки: Історія. ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського. – № 2. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2000. – С. 130-135.
17. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2771. – 119 арк.
18. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 768. – 109 арк.
19. ДАВО, ф. П – 31, оп. 1, спр. 388. – 96 арк.
20. ДАВО, ф. П – 58, оп. 1, спр. 105. – 163 арк.
21. ДАВО, ф. П – 29, оп. 1, спр. 380. – 275 арк.
22. Лоскутов В.М. Историческая онтология марксизма // Марксизм и Россия. – М.: Институт философии и права, 1990. – С. 4-12.
23. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 672. – 520 арк.
24. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.2. – К.: Політвидав, 1980. – 521с.
25. ДАВО, ф. П – 33, оп. 1, спр. 675. – 209 арк.
26. Петренко В.І. Хлібозаготівельна політика більшовиків в Україні в 1929 р. // Наукові записки. Історія / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вип. 10. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – С. 108-117.
27. ДАВО, ф. П – 136, оп. 1, спр. 11. – 143 арк.
28. ДАВО, ф. П – 136, оп. 3, спр. 161. – 86 арк.

Petrenko V.I., Martsenyk N. M. Methods of grain purchases in 1928 in Ukraine in context of repressive Bolshevik policy.

The article explores the policy of «war communism» in Ukrainian villages in 1928, namely the repressive methods against peasantry during the systematic grain procurement campaigns, which were established by Bolshevik government with the aim of fulfilling the party forums tasks of industrialization and forced collectivization of agriculture.

Key words: peasantry, grain purchases, Bolshevik regime, repressions, kulaks, methods, policy, industrialization, activists, hunger.

Петренко В.И., Марценюк Н.М. Методы хлебозаготовок 1928 г. в Украине в контексте репрессивной политики большевиков

В статье исследуется политика «военного коммунизма» в украинском селе 1928 г.: репрессивные методы против крестьянства в процессе систематических хлебозаготовительных кампаний, которые внедряла большевистская власть с целью реализации исполнения решений партийных форумов относительно проведения индустриализации и принудительной сплошной коллективизации сельского хозяйства.

Ключевые слова: крестьянство, хлебозаготовки, большевистский режим, репрессии, кулаки, методы, политика, индустриализация, активисты, голод.

УДК 930.85(477)»19»:371

I.I. Nikolina, O.M. Voznyuk

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПОЛЬСЬКОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В УСРР В 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.

У статті досліджується еволюція загальноосвітньої школи для польської національності в УСРР в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Розкриваються складнощі, які постали перед польськими загальноосвітніми навчальними закладами в цей період.

Ключові слова: загальноосвітня школа, поляки, національні меншини, вчителі, учні, підручники, шкільні приміщення.

Розвиток української освіти в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. пов'язаний з розвитком національних культур тих народів, що мешкали в Україні і серед них поляки, які склали одну з найбільш численних груп. Дослідження історії польської освіти дасть можливість краще осмислити процеси розвитку загальноосвітньої школи України в цілому.

Актуальність даної теми полягає в тому, що дослідження історичного минулого, урахування досвіду реформування освітньої галузі в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. допоможе задовольнити національно-культурні інтереси національних груп на сучасному етапі. Адже, як писав М.С. Грушевський, «велике діло, щоб народ мав школу добру на своїй рідній мові – без сього не може бути він просвіченим, заможним, щасливим» [1, с. 4].

Для вивчення вказаної проблеми важливе значення мають ґрунтовне дослідження О.Войналовича [2], Т. Єременко [3], Г. Стронського [4].

Глибокий аналіз розвитку національних загальноосвітніх шкіл зроблений був М.О. Скрипником. У роботі «Перебудовними шляхами. (Проблема культурного будівництва національностей України)» він на великому фактичному матеріалі показав динаміку росту загальноосвітніх шкіл для нацменшин, зробив висновок про сприятливий вплив процесу «українізації» на становлення і розвиток національної загальноосвітньої школи в Україні. Автор також виступив із критикою, розробленою другим секретарем ЦК КП(б)У Д.З. Лебедем, теорії «боротьби двох культур», сутність якої зводилася до вирішення національного питання через злиття національних мов і поглинання їх російською [5].

Спроби проаналізувати причини «коренізації» та її вплив на розвиток загальноосвітніх закладів для національних меншостей, в тому числі і польських, був зроблений у роботі Б.В. Чирко [6].

М. Іванов досить повно висвітлив процес створення, розвитку польських шкіл в СРСР. З його монографії ми дізнаємось, які дисципліни вивчалися у цих школах [7].

Petrenko V.I., Martsenyk N. M. Methods of grain purchases in 1928 in Ukraine in context of repressive Bolshevik policy.

The article explores the policy of «war communism» in Ukrainian villages in 1928, namely the repressive methods against peasantry during the systematic grain procurement campaigns, which were established by Bolshevik government with the aim of fulfilling the party forums tasks of industrialization and forced collectivization of agriculture.

Key words: peasantry, grain purchases, Bolshevik regime, repressions, kulaks, methods, policy, industrialization, activists, hunger.

Петренко В.И., Марценюк Н.М. Методы хлебозаготовок 1928 г. в Украине в контексте репрессивной политики большевиков

В статье исследуется политика «военного коммунизма» в украинском селе 1928 г.: репрессивные методы против крестьянства в процессе систематических хлебозаготовительных кампаний, которые внедряла большевистская власть с целью реализации исполнения решений партийных форумов относительно проведения индустриализации и принудительной сплошной коллективизации сельского хозяйства.

Ключевые слова: крестьянство, хлебозаготовки, большевистский режим, репрессии, кулаки, методы, политика, индустриализация, активисты, голод.

УДК 930.85(477)»19»:371

I.I. Nikolina, O.M. Voznyuk

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПОЛЬСЬКОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В УСРР В 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.

У статті досліджується еволюція загальноосвітньої школи для польської національності в УСРР в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Розкриваються складнощі, які постали перед польськими загальноосвітніми навчальними закладами в цей період.

Ключові слова: загальноосвітня школа, поляки, національні меншини, вчителі, учні, підручники, шкільні приміщення.

Розвиток української освіти в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. пов'язаний з розвитком національних культур тих народів, що мешкали в Україні і серед них поляки, які склали одну з найбільш численних груп. Дослідження історії польської освіти дасть можливість краще осмислити процеси розвитку загальноосвітньої школи України в цілому.

Актуальність даної теми полягає в тому, що дослідження історичного минулого, урахування досвіду реформування освітньої галузі в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. допоможе задовольнити національно-культурні інтереси національних груп на сучасному етапі. Адже, як писав М.С. Грушевський, «велике діло, щоб народ мав школу добру на своїй рідній мові – без сього не може бути він просвіченим, заможним, щасливим» [1, с. 4].

Для вивчення вказаної проблеми важливе значення мають ґрунтовне дослідження О.Войналовича [2], Т. Єременко [3], Г. Стронського [4].

Глибокий аналіз розвитку національних загальноосвітніх шкіл зроблений був М.О. Скрипником. У роботі «Перебудовними шляхами. (Проблема культурного будівництва національностей України)» він на великому фактичному матеріалі показав динаміку росту загальноосвітніх шкіл для нацменшин, зробив висновок про сприятливий вплив процесу «українізації» на становлення і розвиток національної загальноосвітньої школи в Україні. Автор також виступив із критикою, розробленою другим секретарем ЦК КП(б)У Д.З. Лебедем, теорії «боротьби двох культур», сутність якої зводилася до вирішення національного питання через злиття національних мов і поглинання їх російською [5].

Спроби проаналізувати причини «коренізації» та її вплив на розвиток загальноосвітніх закладів для національних меншостей, в тому числі і польських, був зроблений у роботі Б.В. Чирко [6].

М. Іванов досить повно висвітлив процес створення, розвитку польських шкіл в СРСР. З його монографії ми дізнаємось, які дисципліни вивчалися у цих школах [7].

На особливу увагу заслуговують матеріали конференцій, нарад, на яких порушувалися проблеми становлення і розвитку шкіл для польської спільноти [8].

Завдання статті – дослідити історію розвитку польської загальноосвітньої школи в межах УСРР в 1920–1932 рр., з'ясувати проблеми будівництва національної системи освіти.

У справі створення та розвитку системи польськомовної школи було безліч складних проблем. У школах викладали польською мовою, передовсім, недосвічені вчителі, які мали середню або початкову освіту. Так, наприклад, в одній із округ працювало 25% вчителів з початковою освітою [10, с. 71]. Великою проблемою для працівників польбюро та відділів освіти була відсутність педагогів, які добре знали польську мову. Після встановлення більшовицької влади більшість з них, побоюючись репресій, виїхала на свою етнічну батьківщину, до Польщі [11, с. 51]. Ті вчителі, які залишились, не влаштували органи радянської влади своїм світоглядом. Наприклад, одним з місцевих відділів народної освіти Волинського округу вчителька 7-річної школи була звільнена з роботи за те, що підтримувала зв'язок з польським духівництвом і за те, що в цьому дусі виховувала дітей [12, арк. 83]. На засіданні розціночно-конфліктної комісії при Вінницькій окружній інспектурі освіти від 30 вересня 1927 року також було звільнено з посади вчительку Сташевську за зв'язок з «клерикальними елементами, за те, що ходила до костьолу» [13, арк. 632]. Тільки у 1929 році у 24 школах Мархлевського району звільняли вчителів з цієї причини [12, арк. 83]. Щоб задовольнити потреби у вчителях для польських шкіл, НКО в обіжнику до окрінспектур наросвіти від 27 серпня 1927 р. сповіщав про те, що в таких випадках можна укомплектовувати вакантні посади в польських школах тимчасово особами, які отримали загальну освіту, але не мають свідоцтва на право вчителювання. Такі вчителі отримуватимуть відповідну кваліфікацію за спеціальним іспитом через рік [14, арк. 25]. Паралельно з цією діяльністю проводилась активна робота по виявленню в усіх інших школах, особливо українських спеціалістів, які володіли польською мовою.

З метою підготовки освітян для радянських шкіл з польською мовою викладання організувались спеціальні короткотермінові курси на 20 осіб. Такі були відкриті в травні 1924 р. у Шепетівці та Коростені. На них вивчали польську мову та літературу, методику викладання польської мови та пропагували боротьбу з католицизмом [15, с. 165]. Наявність широкої мережі польських шкіл потребувала відповідної системи підготовки вчительських кадрів. З цією метою в 1923-24 навчальному році почали працювати вищі педагогічні курси ім. Ф. Кона в Харкові, а в липні 1925 року у Києві були відкриті Центральні курси перепідготовки польських сільських вчителів, які у 1924-25 навчальному році закінчили 81 учитель [16, с.109]. Пересічне щорічне охоплення учителів цими курсами 100-150 чоловік [17, арк. 22].

Всі ці заходи сприяли тому, що разом зі збільшенням кількості шкіл та контингенту учнів у них зростав і загін польських вчителів. У 1924-25 рр. в польських школах працювало 393 вчителів, в 1925-26 рр. – 537 [18, арк. 8]. У 1927 р. їх кількість збільшилась до 536, у 1928 р. вчителів нараховувалось вже 635, а на початку 30-х років – більше тисячі [4, с.10]. Підготовку освітян польських шкіл здійснював польський інститут соціального виховання у Києві, де у 1930-31 навчальному році навчалось 180 студентів [19, с.79]. Діяли також польський педагогічний технікум у Проскуріві, Києві та Мархлевську. У Київському польському педтехнікумі діяло 3 основних та 2 підготовчих відділення, на яких навчались у 1924 році 63 студенти, 75% з них отримували стипендії. У 1925-26 навчальному році число студентів у ньому зросло до 112 [16, с.109-110]. У списках технікумів за даними на початок 1926-1927 рр. у Київському польському педтехнікумі ім. Ф. Кона навчалось 143 студента [20, с. 26-27]. В 1930-31 навчальному році тут здобувало освіту 140 чоловік [9,с.68]. З 31 викладача технікуму 24 мали вищу освіту, незакінчену вищу – 3, середню – 4 [21, арк. 31, 32]. На думку польських дипломатів, ці навчальні заклади не забезпечували належний рівень підготовки освітян. За інформацією польського консульства в Києві до польського посольства в Москві від 3 січня 1933 р. у Київському інституті соціального виховання працювала незначна кількість висококваліфікованих викладачів-поляків [22, с. 260-261]. Оцінка польських дипломатів, очевидно, одностороння, але вона все ж доповнює і поглиблює наші знання. На Україні працювали також випускники Московських педагогічних польських курсів при Всеросійській професійній спілці освіти, польського відділення Ленінградського педінституту ім. Герцена, польського педтехнікуму в Ленінграді [10, с.71]. У 1924 р. на Московські загальносоюзні курси

було відряджено 12 польських майбутніх учителів [23, с.103]. Центрпольбюро направляло на перепідготовку значну частину кращих польських вчителів у технікуми РСФРР та БСРР.

З участю польського вчителства проводились різні конференції, як наприклад, у серпні 1929 року в Житомирі відбулась Всеукраїнська конференція польського вчителства. На ній були присутні не тільки вчителі польської національності, які проживали в УСРР, а й делегати з Польщі, Західної України, Західної Білорусії. На конференції розглядалися питання культурної революції і завдання культосвітньої роботи, стан методичної роботи, а також антирелігійна пропаганда в школі [24, с. 2].

Нестача вчительських кадрів була причиною того, що окремі вчителі були надзвичайно перенавантажені, адже кількість учнів на одного учителя дуже часто перевищувала норму. Якщо в українських загальноосвітніх школах в середньому навантаження вчителя досягає 50 чоловік, не більше, то в польській школі навантаження на одного вчителя досягає 150 учнів [8, с. 94]. Про значне навантаження вчителів польських шкіл згадується також у звіті діяльності НКО за 1924-25 рр., в якому зазначалось, що на одного вчителя припадає 3-4 групи [16, с. 109]. Загалом середня чисельність шкільного комплексу (число учнів на одного вчителя) в польських школах була такою – 33, 4%, в українських – 43%, у російській – 32,6%, німецькій – 35,2%, єврейській – 30,1% [25, с. 50]. Таким чином, в польських школах була ще низька наповненість комплектів.

Як уже зазначалося, кількість польських шкіл була недостатньою, щоб охопити усіх дітей цієї національності. Тому заможніше селянство змушене було легально чи таємно навчати своїх дітей вдома, користуючись при цьому послугами приватних вчителів, які, головним чином, навчали тільки польської мови і катахезису.

У зв'язку з низьким рівнем фінансування шкіл не вистачало коштів для забезпечення нормального їх функціонування. Багато шкіл не мали свого помешкання. Наприклад, в Одеській польській семирічці, в якій навчалось 280 дітей, через нестачу приміщень у 1925 році проходили заняття в помешканні грецької школи, у другу зміну. Це, звичайно, впливало на якісну роботу школи [26, арк. 4]. У доповіді про роботу польської секції при Тульчинській окрінспектурі народної освіти у 1924 р. наголошувалось на несистематичному відвідуванні школи, через те, що школа не опалювалась [27, арк. 9]. Подібна проблема існувала і в польській школі №6 м. Житомира: в зимовий період, діти під час занять сиділи одягнуті [28, арк. 66].

Мав місце дефіцит підручників, виданих польською мовою. У 1924-25 навчальному році, хоч і були відповідні асигнування, але підручників все ж не вистачало [26, арк. 4]. Прагнення польських дипломатів надати польській общині в УСРР допомогу навчальною літературою наткнулось на глуху стіну з боку радянського керівництва [11, с. 52]. На другій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, яка проходила 27-30 листопада 1930 року відмічалось, що ті підручники, які є на ринку коштують надто дорого і ціни на них надто неприпустимі для нацменівської бідноти [29, с. 20]. Скрипник М.О. відмічав на Першій Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників національних меншостей (20 травня 1931 р.), що серед багатьох національностей один підручник припадав на 3-5 учнів, а траплялись випадки, коли підручником користувалась ціла група [5, с. 24]. Для покращення стану шкільних бібліотек залучались кошти батьків, діти яких навчались у школах. За рахунок батьків Вінницької польської школи №6 було придбано підручників на суму 100 крб [30, арк. 36]. Попри всі фінансові труднощі радянське керівництво докладало всіх зусиль, щоб школи підручниками та обладнанням були забезпечені. Навчальні підручники видавались масовими тиражами в Києві та Москві.

Більшість шкіл володіли земельними ділянками в кілька десятин, які оброблялися учнями і педагогічним персоналом або здавалися в оренду, а одержані доходи надходили в бюджет школи. Додаткові доходи на потреби школи отримувала за право навчання і за рахунок добровільних внесків [30, арк. 36].

Щоб зменшити число прогулів учнями, в дні релігійних свят проводили заняття, часто практикували роздачу безкоштовних сніданків, одягу, взуття. Ці заходи робили школу в очах польського населення більш привабливою. У 1931 році в Мархлевському районі 1 301 учень безкоштовно харчувалися 240 одержали безкоштовно одяг та взуття. При всіх 7-річках існували інтернати, в яких діти бідноти і середняків перебували на повному державному забезпеченні [4, с. 25].

Отже, у 20-ті роки, незважаючи на великі труднощі за короткий період були досягнуті колосальні успіхи у створенні шкільної освіти для національних меншин, зокрема, для польської національності. Проте інтенсивне формування системи національної освіти продовжувалося до початку 1930-х років. У подальшому, починаючи з 1932-33 навчального року, в галузі національної політики відбуваються негативні зміни, в цей період, коли остаточно сформувалась адміністративно-командна система, не було місця для розвитку національних культур.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Яремчук В.Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність / В.Д. Яремчук. – К.: ІСДО, 1993. – 100 с.
2. Войналович О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20-30 рр. / О. Войналович. – К. – Полтава: «Рідний край», 1992. – 150 с.;
3. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр.. ХХ століття / Т.І. Єременко. – К.: Інтел, 1994. – 74 с.
4. Стронський Г.Й. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20-30-ті роки. – Тернопіль, 1992. – 63 с.
5. Скрипник М. О. Перебудовними шляхами. (Проблеми культурного будівництва національностей України) / М. О. Скрипник // Комуністична освіта. – 1931. – № 7-8. – С. 16-33.
6. Чирко Б.В. Під пресом імперської ідеології: Початок формування національної школи та її денационалізація в умовах тоталітарного режиму (1920– 30-і роки) / Б.В. Чирко // Відродження. – 1993. – №1. – С. 68 -77.
7. Iwanow M. Polacy w Związku Radzieckim w latach 1921-1939 / M. Iwanow. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1990. – 336с.
8. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств: 8-11 января 1927 г.: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. – Х.: Издание ЦКНМ при ВУЦИК, 1927. – 230 с.;
9. Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 27-30 ноября 1930 года: Стенографический отчет и постановления. – М. – Х. – Минск: Центриздат, 1930. – 160 с.
10. Народное просвещение на Украине. – Х.: Червоний шлях, 1924. – 75 с.
11. Тимошенко В.І. Поляки в Україні в 20-30-ті рр. очима польських дипломатів / В.І. Тимошенко // Поляки на Волині: історія і сучасність: Науковий збірник «Велика Волинь». / Голов. ред. Костриця М.Ю.. – Т.30. – Житомир: Видання М. Косенко, 2003. – С. 50-54.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп.20, спр.2688. – арк.92.
13. Державний архів Вінницької області (ДАВО), ф. Р-256, оп.1, спр.306. – арк.632
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 413, оп.1, спр.318. – 25 арк.
15. Нестеренко В.А. Польські освітні заклади Південно-східної Волині в 20-30-ті роки ХХ ст. // Поляки на Волині: Історія і сучасність. – Житомир: М. Косенко, 2003. – 68 с.
16. Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924-25 рр. – Х.: ДВУ, 1926. – 162 с.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп.20, спр.2702. – 117 арк.
18. ЦДАВО України, ф.1, оп.3, спр.2122. – 38 арк.
19. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта на Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.) / В.К. Майборода. – К.: Либідь, 1992. – 196 с.
20. Список інститутів, технікумів та робфаків: за даними на початок 1926-1927 учбового року. – Олександрія, 1927. – 39 с.
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп.20, спр.2930, 49 арк.
22. Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: lata 1917-1939. – Przemysl.: Poludniowo-wschodni instytut naukowy w Przemyslu, 1998. – Т. 1. – С. 260-261.
23. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки / В.В. Липинський. – Донецьк: РВА Дон ДТУ, 2000. – С. 103.
24. До всеукраїнської конференції польського вчителства // Радянська Волинь. – 1929. – 24 серпня. – С. 2.
25. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: К 10-й годовщине Октябрьской революции: По материалам центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. – Х.: Издание ЦК Нацмен при ВУЦИК, 1927. – 109 с.
26. ДАВО, ф.Р-256, оп.1, спр.72. – 34 арк.
27. ДАВО, ф.Р-254, оп.1, спр.764. – 22 арк.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп.20, спр.6226. – 86 арк.

29. Гітлянський А. Друга Всеукраїнська нацмен нарада / А. Гітлянський // Радянська Україна. – №11. – 1930. – С. 16-21.
30. ДАВО, ф. П-29, оп.1 спр.620. – 193 арк.

Nikolina I.I., Voznyuk A.M. Problems of Polish secondary schools in the USSR in the 20s-early 30s of XX century.

This paper examines evolution of a secondary school for pupils of Polish nationality in the USSR in the 20s-early 30s of XX century. The author reveals the difficulties faced by the Polish secondary schools during this period.

Keywords: school, Poles, minorities, teachers, students, books, school premises.

Николина И.И., Вознюк О.Н.. Проблемы развития общеобразовательной школы в УССР в 20-х – начале 30-х гг. XX в.

В статье исследуется эволюция общеобразовательной школы для польской национальности в УССР в 20-х – начале 30-х гг. XX в. Раскрываются сложности, стоящие перед польскими общеобразовательными учебными заведениями в этот период.

Ключевые слова: общеобразовательная школа, поляки, национальные меньшинства, учителя, ученики, учебники, школьные помещения.

УДК 94:378.6:618.2(447-25) «1941/1942»

А. В. Балицька

КИЇВСЬКА ФЕЛЬДШЕРСЬКО-АКУШЕРСЬКА ШКОЛА У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1942)

Аналізується діяльність Київської фельдшерсько-акушерської школи у 1941-1942 навчальному році, під час німецько-фашистської окупації столиці. Досліджується широке коло проблем, що стояли перед населенням окупованого міста, перед викладачами та студентами закладу.

Ключові слова: окупація, фельдшерсько-акушерська школа, навчання, викладач, студент.

Київська фельдшерсько-акушерська школа має понад сторічну історію. Це один з найстаріших середніх медичних закладів країни, який розпочав працювати у середині XIX століття. Однак, на жаль, її історія мало привертала увагу дослідників. Лише у низці робіт таких дослідників як Я. Ганіткевич [1], М. Шегедін та Н. Мудрик [2], пов'язаних з історією середньої медичної освіти в Україні, в довідниках та загальних енциклопедичних виданнях з історії Києва («Історія Києва» [3], «Київ.Енциклопедичний довідник» [4]), зустрічаються невеликі за обсягом дані стосовно закладу. Більш широке уявлення про діяльність закладу в роки окупації можна отримати тільки завдяки архівним джерелам, які на сьогодні є майже зовсім не дослідженими. [5-13]

Фельдшерську школу було засновано у 1842 році за рішенням Київського «Наказу суспільного Піклування (Приказа общественного Призрения)». 1 жовтня того ж року її було відкрито у невеликому бараці при Кирилівській церкві. Це був перший в Україні середній медичний заклад на 15 осіб. У 1907 році у школі вже навчалося 102 учні, тому заклад було перенесено до спеціально збудованого приміщення на вулиці Велика Дорогожицька № 50. У закладі навчалися тільки хлопці, а після того, як 1908 році на організованих при школі курсах почали готувати фельдшериць-акушерок, медичну освіту в ній почали здобувати й дівчата. У вересні 1910 року школу було перейменовано на фельдшерсько-акушерську. Строк навчання тривав від 4 (фельдшери) до 5 років (фельдшери – акушери).

Вподовж наступних років заклад ще неодноразово змінював своє найменування: у 1919 році, перейшовши у підпорядкування Наркомату просвіти, школа отримала назву Медпрофшколи, 1923-1926 – Київська школа помічників лікарів по догляду за хворими, 1931-1935 — Київський державний медичний технікум №1. [12, арк. 1; 4, с. 382; 14, с. 159; 15, с. 12; 16, с. 38-40]

29. Гітлянський А. Друга Всеукраїнська нацмен нарада / А. Гітлянський // Радянська Україна. – №11. – 1930. – С. 16-21.
30. ДАВО, ф. П-29, оп.1 спр.620. – 193 арк.

Nikolina I.I., Voznyuk A.M. Problems of Polish secondary schools in the USSR in the 20s-early 30s of XX century.

This paper examines evolution of a secondary school for pupils of Polish nationality in the USSR in the 20s-early 30s of XX century. The author reveals the difficulties faced by the Polish secondary schools during this period.

Keywords: school, Poles, minorities, teachers, students, books, school premises.

Николина И.И., Вознюк О.Н.. Проблемы развития общеобразовательной школы в УССР в 20-х – начале 30-х гг. XX в.

В статье исследуется эволюция общеобразовательной школы для польской национальности в УССР в 20-х – начале 30-х гг. XX в. Раскрываются сложности, стоящие перед польскими общеобразовательными учебными заведениями в этот период.

Ключевые слова: общеобразовательная школа, поляки, национальные меньшинства, учителя, ученики, учебники, школьные помещения.

УДК 94:378.6:618.2(447-25) «1941/1942»

А. В. Балицька

КИЇВСЬКА ФЕЛЬДШЕРСЬКО-АКУШЕРСЬКА ШКОЛА У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1942)

Аналізується діяльність Київської фельдшерсько-акушерської школи у 1941-1942 навчальному році, під час німецько-фашистської окупації столиці. Досліджується широке коло проблем, що стояли перед населенням окупованого міста, перед викладачами та студентами закладу.

Ключові слова: окупація, фельдшерсько-акушерська школа, навчання, викладач, студент.

Київська фельдшерсько-акушерська школа має понад сторічну історію. Це один з найстаріших середніх медичних закладів країни, який розпочав працювати у середині XIX століття. Однак, на жаль, її історія мало привертала увагу дослідників. Лише у низці робіт таких дослідників як Я. Ганіткевич [1], М. Шегедін та Н. Мудрик [2], пов'язаних з історією середньої медичної освіти в Україні, в довідниках та загальних енциклопедичних виданнях з історії Києва («Історія Києва» [3], «Київ.Енциклопедичний довідник» [4]), зустрічаються невеликі за обсягом дані стосовно закладу. Більш широке уявлення про діяльність закладу в роки окупації можна отримати тільки завдяки архівним джерелам, які на сьогодні є майже зовсім не дослідженими. [5-13]

Фельдшерську школу було засновано у 1842 році за рішенням Київського «Наказу суспільного Піклування (Приказа общественного Призрения)». 1 жовтня того ж року її було відкрито у невеликому бараці при Кирилівській церкві. Це був перший в Україні середній медичний заклад на 15 осіб. У 1907 році у школі вже навчалося 102 учні, тому заклад було перенесено до спеціально збудованого приміщення на вулиці Велика Дорогожицька № 50. У закладі навчалися тільки хлопці, а після того, як 1908 році на організованих при школі курсах почали готувати фельдшериць-акушерок, медичну освіту в ній почали здобувати й дівчата. У вересні 1910 року школу було перейменовано на фельдшерсько-акушерську. Строк навчання тривав від 4 (фельдшери) до 5 років (фельдшери – акушери).

Вподовж наступних років заклад ще неодноразово змінював своє найменування: у 1919 році, перейшовши у підпорядкування Наркомату просвіти, школа отримала назву Медпрофшколи, 1923-1926 – Київська школа помічників лікарів по догляду за хворими, 1931-1935 — Київський державний медичний технікум №1. [12, арк. 1; 4, с. 382; 14, с. 159; 15, с. 12; 16, с. 38-40]

У 1936 році, після виходу постанови Ради Народних Комісарів СРСР від 8 вересня за № 1649 « Про підготовку середніх медичних, зуботехнічних та фармацевтичних кадрів », школа не лише вкотре міняє назву на Київську фельдшерсько-акушерську, а змінюється й сам тип навчального закладу і термін навчання в ньому. Згідно з постановою у фельдшерських школах країни вводився трьохрічний строк навчання студентів з новими навчальними планами. [2, с. 163]

З початком німецько-радянської війни, КФАШ не припинила свою діяльність і 27 серпня 1941 року розпочала навчальний процес на усіх трьох курсах (I ; II і III). Натомість, внаслідок стрімкого просування німецької армії вглиб території України, заклад було евакуйовано на схід. [7, арк. 6; 16, с. 41]

У вересні 1941 року Київ було окуповано гітлерівськими військами. Ставлення нової окупаційної влади до відкриття навчальних закладів для українців було досить негативним. Проте, окупанти усвідомлювали, що для запобігання виникнення небезпечних хвороб у місті та для обслуговування цивільного населення потрібні лікарі та медсестри, а тому роботу вищої та середньої медичних шкіл у Києві було відновлено. [1, с. 135-136].

До війни КФАШ підпорядковувалася Обласному відділу охорони здоров'я та після об'єднання з міською Школою акушерок і медсестер, яка містилася за адресою Кадетська соша 24,(зараз Повітрофлотський проспект) в приміщенні гінекологічного корпусу інституту Охорони материнства та дитинства, і з початком окупації припинила свою діяльність як самостійний заклад, перейшла у підпорядкування відділу охорони здоров'я Київської міської управи, яка була розташована по вулиці Покровській № 6. [7, арк. 6; 8, арк. 131; 17, с. 216]. У перших числах жовтня, через брак коштів, діяльність закладу було тимчасово припинено. Проте, після того, як із новоорганізованим відділом медосвіти при Міській управі були залагоджені всі проблемні питання й дотримані певні формальності , а саме: було отримано дозвіл на діяльність; забезпечення майном; складено кошторис; надані для затвердження в управління шефа персоналу німецького комісара Києва списки адміністративного, педагогічного, технічного персоналу, а також студентів школи; виконані необхідні ремонтні роботи (головний корпус було пошкоджено під час бомбардувань), проведено воду, налагоджено електропостачання та телефонний зв'язок, у листопаді 1941 року , Київська фельдшерсько-акушерська школа відновила свою діяльність. [7, арк. 6, 13; 8, арк. 23] На початок нового навчального року (листопад-грудень 1941 року) у школі навчалося 325 студентів і працювало 40 викладачів та службоців, а на кінець липня 1942 року їх кількість збільшилася майже вдвічі. [6, арк.1; 10, арк. 1] Така велика кількість бажаючих навчатися і працювати пояснювалася тим, що більша частина мешканців міста і передмістя столиці з різних причин не евакуювалася і змушена була залишитися на окупованій ворогом території, а в напівпустілому, напівзруйнованому, напівголодному місті виживати було досить складно. Натомість, наявність постійної роботи і навчання надавали можливість юнакам та дівчатам уникнути вивезення їх на примусові роботи до Німеччини. Хоча у місті знаходилося чимало таких, хто з власних міркувань, погоджувалися на добровільну співпрацю з новою владою, можливо, через вороже ставлення до більшовицького ладу, який спровокував страшний голод в Україні 1932-1933 років, а можливо, через репресії 30-х-40-х років , що прокотилися країною.

Викладачі й допоміжний персонал закладу, перш ніж розпочати роботу, повинні були зареєструватися за місцем проживання , отримати робітничу картку та направлення з біржі праці , яку було створено у місті окупаційною владою згідно з наказом А.Розенберга від 5серпня 1941року про введення трудової повинності в окупованих східних областях . У наказі, зокрема, зазначалося, що усі кияни віком від 14 до 65 років мали обов'язково реєструватися на біржі праці і систематично, чотири рази на місяць, там відмічатись. Всілякі операції з працевлаштування, перевodu чи звільнення з роботи проводилися тільки з її відома. Бажаючих знайти роботу ретельно перевіряли на політичну благонадійність, вимагали від них досвіду роботи, гідної поведінки, а також, що було обов'язковим, і для студентів у тому числі, надати довідку про національне походження, підписану двома свідками, про те, що людина, аж до третього коліна не мала єврейського коріння. [9, арк. 7,17; 11, арк. 52; 7, арк. 6; 13, арк. 10; 17,с.241,247; 18,с.101; 19,с.325]

Свою роботу КФАШ відновила за старою адресою – вулиця Дорогожицька 50, у головному навчальному корпусі закладу, де знаходилися кабінети, аудиторії, канцелярії. Приміщення школи по вулиці Дорогожицькій 53, де до війни розташовувався гуртожиток ,

Наукові записки

зайняла німецька поліція. Будинки по вулиці Дорогожицькій 54 та 59, плодовий та декоративний сади, город та великий двір також залишилися за школою. Загальна площа будівель та прилеглих земельних ділянок, що належали закладу, складала 6.158 кв.м [11, арк. 36; 8, арк. 32]

Окупаційна влада, погодившись на відкриття закладу, передбачала його функціонування тільки за власний кошт, тому навчання у школі було платним і становило 150 крб. за семестр. Для організації повноцінного навчального процесу цих коштів було замало. Загальна сума внесена студентами за навчання складала всього 1\6 частку суми кошторису мінімально потрібного для діяльності закладу [7, арк. 13; 9, арк. 60]. Ще однією, не меш важливою проблемою, стала організація навчально-практичної бази, яку через брак приміщень створити при школі було досить проблематично. Директору школи, пану Шараєвському у грудні 1941 року, вдалося отримати дозвіл від Земельного відділу та відділу охорони здоров'я при Київській міській управі, на володіння будинками по вул. Дорогожицькій 54 з усім його майном (до війни це було приміщення дитячого карантину) та по вул.Дорогожицькій 59 під помешкання для сівробітників школи та для облаштування гуртожитку, а також добитися згоди на безкоштовне отримання медикаментів та обладнання аптеки Туберкульозного стаціонару, що містився на території Покровського монастиря. Німецька окупаційна влада дала також дозвіл на відкриття при школі амбулаторії-стаціонару, аптеки, медичної та хімічної лабораторій, які стали навчальною базою для проведення медичної практики, а також комбінованої майстерні до складу якої входили механічна, електрична, склярна та пічна майстерні, які не лише мали обслуговувати школу, а й приймати замовлення від організацій та приватних осіб для поповнення бюджету закладу і поліпшення його фінансово-економічного стану . За адресами вказаними Відділом охорони здоров'я, для потреб школи було придбано певну кількість майна, що вилучалося, переважно, у медзакладах які припинили свою діяльність, або після огляду і оцінки інспектора житлового відділу районної управи, з квартир евакуйованих киян. На всі приміщення і майно школи було отримано охоронну грамоту від Відділу охорони здоров'я Софіївської районної управи. [7, арк. 1,2; 8, арк. 32,69; 9, арк. 115]

Умови праці й навчання студентів і співробітників закладу (окрім викладачів у школі працювала ще велика кількість людей : бібліотекар, бухгалтер, касир, двірники, електрики, слюсарі, теслярі, нічні вартові , кухарі, прибиральниці, швейцари, навіть художник та ін.), можна було б назвати задовільними , враховуючи те, що більшість містян, просто голодувала, не маючи змоги працевлаштуватися, навіть за наявності біржі праці.

У школі , як і в усіх установах міста, було запроваджено шестиденний робочий тиждень і 8-ми годинний робочий день з однією годиною на перерву. Напередодні вихідного – суботи, або свят, тривалість праці скорочувалася на дві години. Заняття розпочиналися о 8 годині ранку, але з січня 1942 року початок занять було перенесено на 9 годину , через припинення в місті трамвайного руху і значну на той час, віддаленість закладу від центру міста, проте навесні рух трамваїв було відновлено. [5, арк. 52,73].

Навчальний процес проводили згідно з ще довоєнними навчальними планами. Школа була повністю забезпечена викладацькими кадрами. З окремих дисциплін лекції читали спеціально запрошені викладачі Київського медичного інституту. У школі працювала бібліотека, все майно якої (книги, журнали тощо), відповідно до розпорядження відділу пропаганди міської управи від 6 жовтня 1941року, було повністю збережене. Додаткову медичну літературу та деякі підручники студенти мали змогу купувати у книгарні видавництва «Час» відкритого при медичному інституті, з адміністрацією якого дирекція школи уклала договір про співпрацю. [8, арк. 106; 17, с. 221]

Всі співробітники КФАШ отримували заробітну плату. Згідно з розпорядженням Рейхскомісара України Коха від 19 лютого 1942 року § 4 п.3 та з наказами №1044 від 15 травня 1942 року завідуючого Відділу охорони здоров'я міської управи Шульца та завідуючого відділу фінансів Київської міської управи № 1867 від 20 травня 1942 року на всіх робітників закладу розповсюджувалася система заохочувань. Усі, без винятку, службовці, які не працювали перекладачами, могли отримувати надбавку до зарплати за знання німецької мови у розмірі від 5% до 25% до основної посадової ставки в залежності від рівня знань. Службовці, які вільно розуміли мову і розмовляли, отримували 5% ; ті, що могли вільно перекладати та відповідати на листування – 15% ; працівники, які закінчили лінгвістичні інститути або німецькі учбові заклади – 25%. Дирекція також заохочувала працівників, виплачуючи їм за

.....
сумлінне ставлення до своїх обов'язків і досвід роботи 20% або 10% надбавки до зарплати (кожна кандидатура розглядалася індивідуально). Службовцям, які належали до фольксдойче, етнічним німцям, а це засвідчувала довідка від німецького бюро Міттельштелле, виплачувалася надбавка у розмірі 50% до основної ставки. Викладачі та службовці школи користувалися цією можливістю і вже у січні 1942 року заявку на вивчення мови подали 15 осіб. [11, арк. 1,27,52,59,68] З дозволу урпавління трамвайного господарства, співробітники школи отримували посвідчення на право проїзду у міському трамваї. Їм також надавали службове житло, у будинку по Дорогожицькій 59. Мешканців будинку непрацюючих у закладі просто виселяли. З квітня 1942 року земвідділ міської управи надавав працівникам, за бажанням, землю під городи площею 1 га, яким скористалися 22 родини. Після того, як відділом харчування міської управи КФАШ було включено до переліку установ з плановим постачанням продуктами, з середини січня 1942 року викладачі і технічний персонал тричі на місяць отримували по робітничих картках пайки, до складу яких входили крупа, борошно, хліб, іноді кістки або ковбаса, пшоно, мило тощо. Проте продукти видавали, як правило, несвоєчасно і в дуже невеликій кількості. Всі без винятку студенти і працівники закладу, отримували картки на хліб з розрахунку 200 г хліба на день. [8, арк. 21-23,124; 9, арк. 17, 51, 84; 17, с. 251]. При школі було організовано їдальню на 375 осіб. Продукти харчування для учнів та хворих, які лікувалися у шкільній амбулаторії, закупали по селах. У січні 1942 року, Київською фельдшерсько-акушерською школою, для потреб їдальні було закуплено 5т картоплі у Вищедубечанському районі під Києвом. [7, арк. 3, 13; 9, арк. 36]

З огляду на те, що заклад був на самофінансуванні, за всі продукти харчування для їдальні та стаціонару, гас для освітлення приміщень, паливні матеріали для опалення 58 пічок, придбання обладнання та нових навчальних посібників тощо, школа мусила розраховуватися готівкою (німецькими марками, або новими карбованцями, які у 1942 році були випущені Центральним емісійним банком окупаційної влади в Україні та були в обігу на загарбаній ворогом території) або укладати угоди на основі взаємовигідних розрахунків. Так, наприклад, дирекція КФАШ пропонувала голові Пашківської сільської управи свої послуги щодо постачання ліків, медичного інструментарію та господарчого інвентарію (простирадла, ковдри, халати), а також лікування населення села у шкільній амбулаторії та консультації столичних фахівців, не безкоштовно, а по державній ціні, в обмін на харчові продукти на таких же умовах. [9, арк. 19,36,43,97; 11, арк. 5; 8, арк. 87; 20]

У період німецької окупації медико-санітарний стан міста був вкрай незадовільний, все частіше фіксувалися спалахи небезпечних хвороб. Лише в лютому 1942 року у школі було зареєстровано 5 випадків захворювання на висипний тиф. За наказом міського голови, відділ охорони здоров'я міської управи розробив низку заходів, щодо профілактики та лікування хворих на малярію, туберкульоз, різноманітні види тифів та інфекційних захворювань. Міський голова постановою за №132 від 8 червня 1942р.» Про обов'язкове проведення профілактичних щеплень проти віспи, дифтерії, черевного тифу та дизентерії» запровадив безкоштовні щеплення всіх категорій працюючих та студентів від 12 до 50 років у всіх лікувальних та профілактичних установах міста. Виключення становили тільки ті, що мали документально підтверджені протипоказання. Ухилення від щеплень каралося стягненням штрафу у розмірі 200 крб. або примусовими роботами до двох тижнів. Щодо туберкульозу та малярії, то контроль, лікування та облік хворих покладався відповідно на Туберкульозний інститут, Малярійну станцію, міську та районні санітарноепідеміологічні станції, які діяли у місті. Районний епідеміолог регулярно проводив медогляди студентів та службовців закладу, які були обов'язковими. [8, арк. 68,70; 11, арк. 69,57]

Однак, не зважаючи на таку здавалося б сприятливу для праці та навчання атмосферу, життя в окупованому місті було досить непростим. Люди були налякані і пригнічені, перебували у постійній напрузі. Майже щодня з міста на роботи до Німеччини відправлялася велика кількість людей у віці від 16 до 55 років. З вересня 1941 року почалися масові розстріли у Бабиному Яру, у місті окупантами було створено два концтабори – Сирецький та Дарницький. Німецькі зондер-команди, з метою залякування, знищували мешканців Києва сотнями, про що сповіщали у розклеєних по місту об'явах: «... сьогодні розстріляно 300 мешканців Києва. За кожен новий випадок підпалу або саботажу буде розстрілюватись значно більша кількість мешканців. 2 листопада 1941г. Генерал-майор та комендант міста

Ебергард.» Роботу знайти було важко, майже всі магазини були закриті, харчі та одяг можна було придбати тільки на базарі за дуже високими цінами тощо. [17,с.236; 19,с.332-334; 13]

Життя окупованого міста регламентувалося чисельними заборонами, а діяльність всіх працюючих підприємств та установ столиці підлягала тотальному контролю з боку окупаційної влади, і Фельдшерсько-акушерська школа не стала виключенням. Всі свої дії, починаючи з налагодження навчального процесу (обов'язкове погодження з відділом медосвіти); постачання закладу харчами, медикаментами для амбулаторії та аптеки, різними матеріалами та реактивами для хімічної лабораторії, паливом (керосин, бензин, дрова, спирт тощо) можна було отримати тільки з дозволу на заявку від КФАШ до Шефа охорони здоров'я громадського забезпечення при генеральному комісарі України д-ра Терне. Щомісяця дирекція надавала владі відповідні описи та акти на списання використаного на опалення пального, медпрепаратів та реактивів, використаних для учбових цілей (у разі не подання цих відомостей в строк, як зазначалося у відповідному наказі від 19 лютого 1942 року «... у керівництва закладом можуть бути неприємності з боку контролю»). Фельдшерсько – акушерська школа зверталася до біржі парці у вирішенні питань щодо працевлаштування та трудової повинності, просила про звільнення учнів школи від громадської праці, поскільки це відривало учнів від навчання, приводило до прогулів і негативно відбивалося на успішності. [8, арк. 72,92,126; 18,с.97]

Проте, проіснувавши рік, у липні 1942 року, не зрозуміло з яких причин (чи то через брак коштів, чи з забаганки окупаційної влади), згідно з наказом Міського голови за №54 від 20.07.42р, навчальний заклад припинив свою діяльність. Всі функції школи були передані ліквідаційній комісії. Приміщення на Дорогожицькій 54 переходило дитячому будинку №4, а решта будівель була віддана у власність Здороввідділу Міської управи. Дані про звільнених співробітників закладу та їх робочі картки адміністрація школи повинна була надіслати на біржу праці. Усім учням КФАШ I, II та III курсів, було запропоновано через дирекцію школи подати заяву про вступ до Київського медичного інституту, до якого всі охочі, наказом дирекції КМІ, мали бути зараховані на I-й курс. Всі студенти, вже не існуючої школи, по закінченню літньої сесії, за розпорядженням Генералкомісаріату, повинні були поїхати на сільськогосподарчі роботи. [3, арк. 8,15; 8, арк. 11,51]

Отже, 1941-1942 навчальний рік для викладачів та студентів Київської фельдшерсько-акушерської школи, яка на початку гітлерівської окупації вже мала майже сторічну історію, став одним з найважчих за роки її існування. Утім, не зважаючи на моральні та матеріальні негаразди, люди намагалися здобути освіту, а часом – просто вижити у тих надскладних умовах. Хоча після закінчення війни багато хто з них зіштовхнувся з повним непорозумінням, осудом і реальними проблемами (людей звинувачували у співпраці з окупантами). Та попри все, вже на початку 1944 року, після звільнення міста від німецьких загарбників КФАШ відновила свою діяльність і продовжує плідно працювати і в наші дні (зараз це Перший Київський медичний коледж), протягом багатьох років удосконалюючи медичну і педагогічну роботу, випускаючи висококваліфікованих середніх медичних працівників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах / Я.Ганіткевич – Львів, 2004. 365с.
- 2.Шегедін М.Б Історія медицини та медсестринства /М.Б.Шегедін, Н.О. Мудрик – Тернопіль, 2003 – 191с.
3. Історія Києва : [в 2 т.] / ред.кол. В.О.Голубоцький ; О.К.Касименко(гол.ред.) ; Ін-т історії Акад. наук УРСР. — Київ: вид-во Акад.наук Укр.РСР, 1960.— Т. 2
4. Киев.Энциклопедический справочник. / Под ред. Кудрицкого А.В.— К., 1986 — 736с.
- 5.Державний архів м.Києва (далі ДАК) ф.Р-601, оп. 2, спр. 1.– 123 арк.
- 6.ДАК ф.Р-601, оп. 2, спр. 3.— 1 арк.
- 7.ДАК ф.Р-601, оп. 2, спр. 10. – 7 арк.
- 8.ДАК ф.Р-601, оп. 2, спр. 11. — 57арк.
- 9.ДАК ф.Р-601,оп. 2, спр. 12. — 194 арк.
- 10.ДАК ф.Р-601,оп. 2, спр. 21.— 19 арк.
11. ДАК ф.Р-601,оп. 2, спр. 23. – 78 арк.
- 12.ДАК ф.Р-1508,оп. 1, спр. 17.— 1 арк.
13. Центральний Державний архів громадських об'єднань України, Ф-1, оп. 23, спр. 121. – 43 арк.
14. Обзор деятельности Киевского губернского земства за 1904-1917г.г. – К., 1918.—Ч.1.— 196с.

15. Памятные историко-медицинские места города Киева (К 150-летию Киевского Медицинского института). – К., 1991.—21с.
16. Фельдшер і акушерка. — 1962. – №7
17. Київ у дні нацистської навали (за документами радянських спецслужб). [ред.рад. Лисенко О.С.(відп.ред.) та ін.] – Київ-Львів, 2003.— 526с.
18. Історія Української РСР: [у 8т.,10кн.] — К.: Наукова думка, Т.7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945рр.), 1977.– 536с.
19. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945).Документы и материалы : [в 3т.]– К.: Наукова думка , 1985.— Т.1.– 518с.
20. Марченко М. Правда про війну : без пафосу й ретуші / М.Марченко// Вечірній Київ.– 2013. — № 46
21. Кальницький М. У визволеному Києві /М.Кальницький // – Вечірній Київ.—2013. – № 44

Balytska A.V. Kiev medical and obstetric school during the German occupation (1941-1942).

The author analyzes the activity of Kyiv medical and obstetric school in the 1941-1942 academic year during the Nazi occupation of the capital. The article reveals a wide range of problems faced by the population of the occupied city, teachers and students of the school.

Keywords: occupation, midwifery school, education, teacher, student.

Балицкая А.В. Киевская фельдшерско-акушерская школа во время немецкой оккупации (1941-1942).

Анализируется деятельность Киевской Фельдшерско-Акушерской Школы в 1941-1942 учебном году, во время немецко-фашистской оккупации города. Исследуется широкий круг проблем, которые стояли перед жителями оккупированного города, перед преподавателями и студентами учебного заведения.

Ключевые слова: оккупация, фельдшерско-акушерская школа, обучение, преподаватель, студент.

УДК 930.1:94(477.54) «1941/1945»

Ю.Ф. Скрипниченко

**МЕДИЧНИЙ ОГЛЯД – ОБОВ'ЯЗКОВА УМОВА ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ З
ОКУПОВАНОЇ НАЦИСТАМИ ХАРКІВЩИНИ ДО НІМЕЧЧИНИ**

Дослідження присвячене маловідомій, практично недослідженій в повній мірі в історичній науці темі проходження громадянами Харківщини медичного огляду, як обов'язкової умови депортації населення з окупованої окупантами території Харківщини до Німеччини. Основні ідеї викладені на основі невідомих та маловідомих документальних матеріалів Державного архіву Харківської області, праць відомих наукових дослідників. Значна увага приділена вивченню засобів, які застосовували представники окупаційної влади до громадян Харківщини, щоб активізувати їх прихід до збірних пунктів для проходження медичного огляду і подальшої відправки на різноманітні роботи до Третього рейху. Зроблено висновок про те, що проходження громадянами Харківщини медичного огляду було необхідною умовою для депортації цивільного населення до Третього рейху на примусові різноманітні роботи і невід'ємною складовою частиною нацистського нового порядку на окупованій території міста і області. Для вітчизняної і зарубіжної історичної науки дане дослідження має важливе значення, оскільки воно дає можливість всебічно і більш правдиво розкрити одну із найбільш трагічних подій в історії людства – історію Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, депортація, збірні пункти, медичний огляд, повістка, повідомлення.

У сучасній історичній науці перспективним дослідженням залишається висвітлення історії депортації нацистами цивільного населення Харківщини на різноманітні примусові роботи до Третього рейху. У даній тематиці надзвичайний інтерес викликає питання проходження громадянами, яких нацисти відправляли до Німеччини, медичного огляду як обов'язкової умови депортації. Науковці, на протязі тривалого часу у своїх працях лише поверхносно розглядали це питання [1-7].

15. Памятные историко-медицинские места города Киева (К 150-летию Киевского Медицинского института). – К., 1991.—21с.
16. Фельдшер і акушерка. — 1962. – №7
17. Київ у дні нацистської навали (за документами радянських спецслужб). [ред.рад. Лисенко О.С.(відп.ред.) та ін.] – Київ-Львів, 2003.— 526с.
18. Історія Української РСР: [у 8т.,10кн.] — К.: Наукова думка, Т.7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945рр.), 1977.— 536с.
19. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945).Документы и материалы : [в 3т.]– К.: Наукова думка , 1985.— Т.1.– 518с.
20. Марченко М. Правда про війну : без пафосу й ретуші / М.Марченко// Вечірній Київ.– 2013. — № 46
21. Кальницький М. У визволеному Києві /М.Кальницький // – Вечірній Київ.—2013. – № 44

Balytska A.V. Kiev medical and obstetric school during the German occupation (1941-1942).

The author analyzes the activity of Kyiv medical and obstetric school in the 1941-1942 academic year during the Nazi occupation of the capital. The article reveals a wide range of problems faced by the population of the occupied city, teachers and students of the school.

Keywords: occupation, midwifery school, education, teacher, student.

Балицкая А.В. Киевская фельдшерско-акушерская школа во время немецкой оккупации (1941-1942).

Анализируется деятельность Киевской Фельдшерско-Акушерской Школы в 1941-1942 учебном году, во время немецко-фашистской оккупации города. Исследуется широкий круг проблем, которые стояли перед жителями оккупированного города, перед преподавателями и студентами учебного заведения.

Ключевые слова: оккупация, фельдшерско-акушерская школа, обучение, преподаватель, студент.

УДК 930.1:94(477.54) «1941/1945»

Ю.Ф. Скрипниченко

**МЕДИЧНИЙ ОГЛЯД – ОБОВ'ЯЗКОВА УМОВА ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ З
ОКУПОВАНОЇ НАЦИСТАМИ ХАРКІВЩИНИ ДО НІМЕЧЧИНИ**

Дослідження присвячене маловідомій, практично недослідженій в повній мірі в історичній науці темі проходження громадянами Харківщини медичного огляду, як обов'язкової умови депортації населення з окупованої окупантами території Харківщини до Німеччини. Основні ідеї викладені на основі невідомих та маловідомих документальних матеріалів Державного архіву Харківської області, праць відомих наукових дослідників. Значна увага приділена вивченню засобів, які застосовували представники окупаційної влади до громадян Харківщини, щоб активізувати їх прихід до збірних пунктів для проходження медичного огляду і подальшої відправки на різноманітні роботи до Третього рейху. Зроблено висновок про те, що проходження громадянами Харківщини медичного огляду було необхідною умовою для депортації цивільного населення до Третього рейху на примусові різноманітні роботи і невід'ємною складовою частиною нацистського нового порядку на окупованій території міста і області. Для вітчизняної і зарубіжної історичної науки дане дослідження має важливе значення, оскільки воно дає можливість всебічно і більш правдиво розкрити одну із найбільш трагічних подій в історії людства – історію Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, депортація, збірні пункти, медичний огляд, повістка, повідомлення.

У сучасній історичній науці перспективним дослідженням залишається висвітлення історії депортації нацистами цивільного населення Харківщини на різноманітні примусові роботи до Третього рейху. У даній тематиці надзвичайний інтерес викликає питання проходження громадянами, яких нацисти відправляли до Німеччини, медичного огляду як обов'язкової умови депортації. Науковці, на протязі тривалого часу у своїх працях лише поверхносно розглядали це питання [1-7].

Актуальність даного дослідження викликано науковим і суспільним інтересом до даної тематики, оскільки ця тема в історичній науці й по сьогоднішній день залишається малодослідженою.

Мета статті полягає у об'єктивному, комплексному дослідженні історії проходження громадянами Харківщини медичного огляду, як обов'язкової умови для депортації на ринноманітні роботи до нацистської Німеччини.

Виконуючи розпорядження німецького командування щодо депортації до Третього рейху цивільного населення, окупаційна влада Харкова і області запроваджувала багаточисленні кроки. Одним із яких був медичний огляд. Громадяни Харківщини, яких нацисти відправляли до Німеччини, повинні були бути обов'язково фізично здоровими. Із умов проживання і роботи для тих, хто відправляється до Німеччини, які були опубліковані в збірнику «Харківщина у Великій Вітчизняній війні: документи і матеріали»: «1. Чоловіки і жінки, що їдуть до Німеччини без родичів, повинні бути здоровими» [8, с.133]. Тому перед відправкою до Третього рейху, згідно розпорядження Рейхскомісара Коха, вони зобов'язані були на збірних пунктах, окрім реєстрації, пройти медичний огляд. Бабій М. Л., у книзі «Партизанськими стежками Вінниччини» наголошує на тому, що «для огляду повинні бути приставлені всі особи, що підлягають цьому призову, терміну огляду треба точно притримуватися. Причини, зв'язані з працею, яку виконує дана особа, за станом здоров'я або сімейними обставинами, які потребують відстрочки від виїзду до Німеччини, будуть перевірені під час огляду. Приналежні, виїхавши до Німеччини, згідно розпорядження Рейхскомісара України від 19.11.1942 р., будуть одержувати допомогу. Хто не зголоситься на огляд – буде важко покараний, так само, як той, хто обманом спробує уникнути від цього призову. – Гебітскомісар» [9, с.42]. Олександра Іванівна Понеділок (Щербина), у своїх спогадах, які були опубліковані у збірнику «Невигадане. Усні історії остарбайтерів»: «Привезли нас у Харків. Нам сказали, що буде медогляд, хто хворий – того відпустять додому» [10, с.223]. Із повідомлення Обербургомістра Госсла, Володимиру Гонтареву 1915 року народження, який проживав по Ключківській 55, першого району м. Харкова і працював скрепельщиком котельного цеху: «Ви повинні 11/ I. 43., о 8 годині з'явитися на медичну комісію Спархіяльна (Артема) 30, Харків. Після огляду Вам буде повідомлено про день явки. Це повідомлення мати при собі» [11, арк.27].

Про результати проведених медоглядів регулярно повідомляли у вигляді звітів до органів управління. Наприклад, у звіті про діяльність бірж праці Харкова у період з 16 вересня до 15 жовтня 1942 року підкреслювалося: «Під час звіту були досліджені 1722 чоловік, із них 1079 працездатні... Досліджені були 1264 жінок і дівчат, із них 212 здорових, а 1052 хворі непрацездатні» [12, арк.16].

За результатами медичних оглядів, які досить часто проходили з елементарними порушеннями, лікарі визначали фізичну придатність населення до робіт. Із спогадів Торговцевої Олександри Петрівни: «приїхавши до Харкова, ми проходили комісію. Нас оглядали як скот: очі дивилися, руки, ноги є – значить здоровий» [13, арк.57].

Лікарі давали висновок про задовільну фізичну придатність навіть у тих випадках, коли та чи інша особа хворіла на різні захворювання. Із спогадів Олександри Яковлівної Ткаченко: «Я, заходячи до лікаря, розпочала скаржитися на те, що я хворію малярією і очима, то при перевірці мене лікарем, лікар відповів: «це не хвороба, з цим не пропадеш, сміло можеш їхати до Німеччини» [13, арк.46]. Хмусова Ганна Іванівна, колишня остарбайтерка із Харківщини, згадуючи свій медичний огляд у німецьких лікарях, підкреслювала те, що: «Була в Харкові комісія: руки, ноги є – добре, їдь дальше» [13, арк. 87].

Щоб не з'являтися на медогляд до вербувальної комісії і щоб не бути відправленими до Німеччини, деяка молодь робила собі різноманітні каліцтва. Ю.В. Давидович, у доповіді «Неповнолітні мешканці міста Харкова в умовах нацистської окупації (1941-1943рр.), на міжнародній науковій конференції «Красзнавство і учитель – 2015» підкреслювала те, що: «Підлітки, щоб уникнути вивезення до Німеччини, свідомо завдавали шкоди своєму здоров'ю. Вони жалили тіло кропивою, а водянки, які з'являлися на тілі, проколювали брудним гострим предметом, щоб занести в рани інфекцію. Поширеними були випадки заподіяння навмисних хімічних опіків кислотою» [14, с.48]. Л. Рутківська у шкільному творі: «Що я пережила під час окупації» наголошувала на тому, що «багато дівчат різали собі руки і ноги, травили кислотою рани, робили себе каліками тільки, щоб не потрапити в Німеччину» [15, арк.91зв]. М. Губаренко,

.....
що із Богодухова, пригадуючи ті часи підкреслює те, що: «Була повістка і сестрі. Тоді вона, щоб не їхати на каторгу, обпекла кислотою собі обидві ноги. Важко було дивитися на її муки. Але все ж таки каторги unikла» [15, арк.84].

Однак, згідно з матеріалів Державного архіву Харківської області(ДАХО), удалося установити, що були непоодинокі випадки, коли лікарі під час медичного огляду давали заключення про не придатність до важкої праці. Згідно медичного огляду, який проводив лікар Черняк, 14 вересня 1942 року, громадянка Лашина В., яка проживала по Дагестанській вулиці, по причині порока серця, була визнана непридатною до важкої праці [16, арк.61]. Зміст іншої довідки, яка була видана 14 вересня 1942 року лікарем Черняк, заключався у тому, що «громадянка Духанова Є. А., до фізичної праці непригодна: хронічна малярія, ентерокаліт» [16, арк.18]. Винесення нацистськими лікарями заключення про непридатність до важкої праці сестрі описує у письмовій роботі: «Що я пережила під час окупації», від 4 травня 1944 року Пересада Анастасія, учениця 8-го класу, Валківського району Харківської області: «Їх відправили на комісію. Та небагато повертала ця комісія додому. Більшість було відправлено до Німеччини. Рядом з кімнатою, в якій й відбувалась комісія була кімната для тих, що вже були назначені для відправки. Вікна в ній були забиті дошками, а щілини виглядали блідні обличчя людей, назначених до Німеччини. З повними сліз очима, вони дивилися в останній раз на своє рідне місто, своїх батьків, знайомих. Ми з хвилюванням чекали, куди повернуть наших дівчат. Прошло довгих п'ять хвилин, раптом двері відчинили і показала моя сестра. Вона держала в руках якийсь папірець. На пальцях були якісь чорні плями. То була німецька печать, що вона непридатна до праці. Вона повернулась додому» [17, арк. 1зв; 2].

Таким чином, аналіз архівних матеріалів і наукових праць дослідників дає можливість зробити висновок, що проходження громадянами обов'язкового медичного огляду було невід'ємною частиною нацистської окупаційної політики щодо вивезення цивільного населення Харківщини на різноманітні роботи до Третього рейху. Для реалізації її в життя, нацисти використовували спектр заходів: від розсилання громадянам численних повісток, повідомлень до тюремного ув'язнення і навіть до смертної страти. Незважаючи на те, що окупаційна влада приймала такі сурові заходи, населення Харківщини досить поспішало до збірних пунктів, щоб там пройти медичний огляд і бути відправленими до нацистської Німеччини.

Оскільки тематика даної статті малодосліджена то її перспективами слід назвати всебічний, глибокий аналіз наукових публікацій вітчизняних і закордонних істориків, матеріалів центральних, обласних і районних архівів. Сьогоднішнє комплексне дослідження цієї проблеми буде стимулювати появу питань і пошуків відповідей на них у дослідників наступних поколінь. Тому досить актуальним і цікавим є подальше дослідження історії проходження громадянами медичного огляду як обов'язкової умови депортації населення з окупованої нацистами території Харківщини до Німеччини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 45рр.) / М.В. Коваль. – К.: Альтернатива, 1999. – 336с.
2. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 53рр.) / Т. В. Пастушенко. – К., 2009. – 282с.
3. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939 – 1944рр.) / К. Курилишин. Издательство: ЛННБУ України ім. В. Стефаника. 2010., – 328с.
4. Сигал О. С. Оккупационный режим немецко – фашистских захватчиков на Харьковщине в период октябрь 1941 – август 1943г. / О.С. Сигал. Дис. канд. ист. наук. – Х., 1946, – 297с.
5. Скоробагатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). / А.В. Скоробагатов. – Х.: 2004. – 368с.
6. Скоробагатов А. В. Підкупаційні будні Харкова (1941 – 1943). / А. В. Скоробагатов. Вісн. Харк. нац. ун – ту ім. В. Н. Каразіна. – Історія. – Х., 2004. – С. 59 – 68.
7. Війна очима дітей. Збірник архівних документів. Ф.О.П Тарасенко. Ред. колегія: Л.М. Юдіна, С.О. Куц, С.М. Куделко. – Х., 2013. – 220с.
8. Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали. Укладач О.В. Дьякова. «Видавництво Сага», Харків. 2010. – С.133.
9. Бабій М. Л. Партизанськими стежками Вінниччини / М. Л. Бабій, В. І. Кравчук. – О.: Маяк, 1975. – 44с.
10. Невигадане. Усні історії остарбайтерів. Автор – упорядник Г. Г. Грінченко. – Х., Видавничий Дім «Райдер». 2004. – 236с.

11. Державний архів Харківської області, ф.3086, оп.1, спр.24. – 27арк.
12. ДАХО. ф. 3080, оп.1с, спр.37.- 16арк.
13. ДАХО. ф. 3746, оп.1, спр.177.
14. Давидович Ю. В. Неповнолітні мешканці міста Харкова в умовах нацистської окупації (1941-1943рр.). / Ю. В. Давидович. // «Краєзнавство і учитель – 2015»: тези доповідей міжнародної наукової конференції (27 лютого 2015., Україна, м. Харків) / Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Харків: Колегіум, 2015. – С.46-48.
15. Державний архів Харківської області, ф.3746, оп.1, спр.107.
16. ДАХО, ф.3070, оп.1, спр.190.
17. ДАХО, ф.3746, оп.1, спр.110. -1зв-2арк.

Skrpnicenko Y.F. Medical examination as mandatory condition of the deportation of the population from Nazi-occupied Kharkiv region to Germany

The research is devoted to the little known and poorly researched topic of Kharkiv citizens' medical examination as a mandatory condition for deportation from the occupied territory to Germany. The main ideas are based on unknown and less-known documents of the State archive of the Kharkiv region, works of well-known scientific researchers. The author pays considerable attention to the study of means used by the representatives of the occupying power to the citizens of the area to insure their arrival at the points of medical examination and subsequent departure to the countries of the Third Reich to perform a variety of jobs. The author concludes that Kharkiv citizens' medical inspection was a prerequisite for the deportation of the civilian population to the Reich and an integral part of the Nazi new order on the occupied territory of the city and region. This study is important for historical science because it gives an opportunity to comprehensively and more truthfully reveal one of the most tragic events in the history of mankind – the history of the second World War.

Key words: World War II, deportation, prefabricated items, medical examination, summons, notice.

Скрипниченко Ю.Ф. Медицинский осмотр – обязательное условие депортации населения с оккупированной Харьковщины в Германию.

Исследование посвящено малоизвестной, практически не исследованной в полной мере в исторической науке теме прохождению гражданами Харьковщины медицинского осмотра, как обязательного условия депортации населения с оккупированной территории Харьковщины в Германию. Главные идеи выложены на основе неизвестных и малоизвестных документальных материалов Государственного архива Харьковской области, трудов известных научных исследователей. Значительное внимание уделено средствам, которые использовали представители оккупационной власти к гражданам Харьковщины, чтобы активизировать их приход к сборным пунктам для прохождения медицинского осмотра и дальнейшей отправки на разнообразные работы в Третий рейх. Сделано вывод о том, что прохождение гражданами Харьковщины медицинского осмотра было необходимым условием для депортации гражданского населения до Третьего рейха на принудительные разнообразные работы и составной частью нацистского нового порядка на оккупированной территории города и области. Для отечественной и зарубежной исторической науки данное исследование имеет важное значение, поскольку даёт возможность более правдиво раскрыть одно из наиболее трагических событий в истории человечества – историю Второй мировой войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, депортация, сборные пункты, медицинский осмотр, повестка, уведомление.

**ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛЬОВОЇ ЖАНДАРМЕРІЇ
У ВОСННІЙ ОКРУЗІ 4 «ГОВЕРЛЯ» (1944 – 1945 РР.)**

У статті вперше, на основі невідомих та маловідомих документів висвітлюється питання особливостей функціонування військово-польової жандармерії Воєнної округи 4 «Говерля». Установлено, що на воєнно-польову жандармерию возлагались чрезвычайно важные задачи, которые без преувеличения обеспечивали жизнедеятельность УПА. Выяснено, что ВПЖ делилась на областную, окружную, уездную, районную и становилась распорядительным органом командира, которая действовала параллельно с территориальной сетью и ее структурами (СБ). Выявлена структура ВПЖ УПА Станиславовской области, одновременно относительно существования ВПЖ в ВО-5 «Маковка» значительно меньше информации, неизвестным вопросом остается существование отдельного аппарата ВПЖ УПА на Буковине. Доказано, что именно благодаря умелой борьбе ВПЖ против вражеской агентуры, провокаций, а также открытой боевой и пропагандистской деятельности отделы УПА в ВО-4 «Говерля» просуществовали до 1949.

Ключові слова: військово-польова жандармерія, ВО-4 «Говерля», Д. Вітовський.

Одним з найцікавіших та водночас найтаємничіших питань в історії є діяльність спецслужб. Не є винятком і спеціальні підрозділи у структурі українського визвольного руху, передовсім, військово-польова жандармерія Української повстанської армії (далі – ВПЖ УПА) та служба безпеки Організації українських націоналістів (далі – СБ ОУН). Сама ВПЖ та її діяльність завжди були огорнуті таємницею. І не дивно, адже специфіка діяльності вимагала якнайглибшої конспірації.

Однією з перших публікацій, присвячених діяльності Служби безпеки та частково ВПЖ була праця С. Мудрика-Мечника [1]. Питання кадрового складу структур ВПЖВО-4 «Говерля» та СБ 1940–1950-х років, зокрема крайового та окружних проводів Карпатського краю, вперше широко розглянуто у дослідженні Петра Содоля [2]. Із відновленням незалежності України дослідники отримали змогу працювати з раніше недоступними архівними фондами, в результаті чого світ побачили дослідження з історії спеціальних служб Я. Антонюка, Д. Веденєєва і Г. Биструхіна, О. Лисенка та І. Патриляка, А. Русначенка, [3; 4; 5; 6]. В останні роки з'явилося досить багато публікацій, які торкаються життя і діяльності окремих керівників та працівників ВПЖ, реферетур СБ крайового та окружних проводів. Їх авторами або упорядниками є Роман Грицьків [7], Василь Ільницький та Тарас Батюк [8] та ін. Окремі відомості про керівний склад ВПЖ містяться в регіональних дослідженнях діяльності ОУН, серед яких більшу цінність представляють праці О. Зварчука про Надвірнянщину [9], Д. Проданика про Буковину, Д. Проданика та С. Лесіва про Станиславівщину [10; 11]. Окремо необхідно відзначити працю знаного дослідника українського визвольного руху В. В'ятровича, присвячену життєвому та бойовому шляху першого командира ВПЖ Станиславівщини Дмитру Вітовському [12]. Проте цілісне дослідження, присвячене особливостям функціонування ВПЖ УПА ВО-4 «Говерля», відсутнє. Відсутність відповідних досліджень щодо ВПЖ ВО-4 «Говерля» серйозно гальмує вивчення діяльності підпілля на території Івано-Франківської, Закарпатської, Чернівецької та південної частини Львівської областей. Частково вирішити дану проблему покликана ця стаття. Хронологічні межі визначаються часом створення та ліквідації ВПЖВО-4 «Говерля» (1944 р. – травень 1945 р.).

Завдання та роль військово-польової жандармерії у національно-визвольній боротьбі надзвичайно велика. З початком другої більшовицької окупації західноукраїнських земель карально-репресивний апарат розгорнув масштабну боротьбу проти українського визвольного руху, використовуючи не лише військові чи військово-чекістські операції, а й широку мережу агентури, провокаційно-компрометаційні заходи, цілу систему спеціальних засобів, у тому числі й діяльність сумнозвісних спецгруп. Можна без перебільшення сказати, що ВПЖ забезпечувала життєдіяльність УПА. До її обов'язків входило займатися слідством і судом, проводити розшуки і арешти, здійснювати бойові і каральні функції та вести розвідувальну і контррозвідувальну роботу, виявляти і ліквідувати нестійкі кадри організації [13, арк. 271]. Тобто військово-польова жандармерія у відділах УПА мала близькі функції до СБ ОУН. ВПЖ

УПА була створена наказом командира ВО-4 «Говерля» М. Твердохліба-«Грома» в листопаді 1944 р. Структурно ВПЖ поділялася на обласну, окружну, повітову, районну. Про створення ВПЖ на теренах ВО-4 «Говерля» писав у своєму дослідженні С. Фрасуляк-«Хмель»: «Для утвердження порядку в повстанських відділах, для боротьби з ворожою агентурою і дезерцією та слідування за повстанцями, щоб не робили в терені бешкетів, організовано ВПЖ, яка підпорядковувалась хор «Зміюці» [14, с. 79]. У підпіллі видали спеціальну інструкцію стосовно організації Військово-польової жандармерії УПА, в якій визначалися завдання ВПЖ: «[...] 6. Військово-польова жандармерія твориться з найкращих сил УПА. 7. Револьюційна свідомість свого чину, взірцева дисципліна, висока мораль і стійкість – такі повинні мати риси працівники ВПЖ. 8. Покликана для нагляду за дотриманням револьюційної законності, встановлення порядку в УПА відповідними командними чинниками, ВПЖ повинно в своїй діяльності бути принциповою, безоглядною, але справедливою і свідомою свого чину» [15, арк. 4]. До функцій ВПЖ входила боротьба з дезертирством (самовільне відлучення більше, ніж на 2 години, вважалось дезертирством), невиконанням наказів, крадіжками і продажем військового майна, п'янством та аморальністю, дотриманням зв'язків, зловживанням або перевищенням наданих військовими приписами службових прав, зрадою інтересів УПА, шпигунством, виявлення і збір військового майна, зброї, перевірка підозрілих осіб, виявлення агентури супротивника, розвідка, підтримка дисципліни у лавах повстанців. Покладені обов'язки ВПЖ виконувала шляхом постійного перебування представників ВПЖ при військових відділах, контролем ввіреної території. Слідство щодо того чи іншого порушення ВПЖ могла розпочинати: а) після встановлення факту порушення підрозділами ВПЖ; б) за поданням командира; в) після отримання факту порушення з інших джерел. До речі, у разі затримання ВПЖ ворожих розвідників чи шпигунів, після з'ясування всіх необхідних обставин, їх необхідно було передати у розвідувальний відділ групи. Для більш ефективної діяльності ВПЖ могла організовувати на території своєї діяльності агентурну сітку. Полонених вояків ворожих армій, партизан відділ ВПЖ мав охороняти, несучи за це повну відповідальність [15, арк. 4]. Олексій Додяк і Олексій Рижко на допитах виділяли практично аналогічні функції ВПЖ: 1) боротьба з дезертирством; 2) вилучення зброї у населення, одягу і боєприпасів; 3) виявлення серед стрільців УПА шпигунів, ненадійних, порушників дисципліни, яких арештовували і передавали СБ; 4) ВПЖ мала свою агентурну сітку як серед стрільців і населення, від яких отримували інформацію [16, арк. 43; 17, арк. 31]. У наказі для ВПЖ від 25 травня 1946 р. поручник «Поль» зазначав: «ВПЖ це внутрішній орган відділу. Розвідку і зв'язок веде ВПЖ і поза відділом. Справи безпосередньої загрози відділу і справи шпигунства, справи національних злочинів (зрада народу, зрада військової і державної таємниці, дезерції, непослух, невиконання наказу, крадіж (ВПЖ перебирає на полагодження нехайно, а пізніше повідомляє командира і відповідні органи безпеки. Всі інші слідства і господарчі справи ВПЖ може тільки виконувати як помічний орган теренових провідників» [18, арк. 3]. Таким чином, військово-польова жандармерія ставала розпорядчим органом командира (наказ ГВШ «10/44 від 25.11.1944 р.»), яка діяла паралельно з територіальною сіткою та її структурами (СБ) [19, арк. 104-105; 20, арк. 2-3].

Цікаві думки стосовно ВПЖ висловлював О. Луцький, стверджуючи, що в групі УПА-Захід польової жандармерії не було. Водночас він відзначав: питання наявності жандармерії при відділах УПА часто вважалось справою командира відділу. Організуючи таку структуру, командир виділяв декілька осіб для виконання функцій жандармів, які у своїй роботі керувалися лише вказівками свого командира [21, арк. 89; 22, арк. 187; 23, с. 721]. Дезертирів, агентів, порушників ВПЖ затримували, опісля відбувалися розслідування, суд і виносився вирок (до речі, переважно дезертирам виносили смертну кару) [23, с. 721].

Керівником ВПЖ Станіславівської області в листопаді 1944 р. призначили ад'ютанта старшинської школи «Олені» Д. Вітовського-«Зміюку», який пропрацював на цій посаді до самої ліквідації структури у травні 1945 р. (щоправда, як стверджує Д. Вітовський, наказ про ліквідацію ВПЖ видали у березні 1945 р.). Саме тоді відбулося розформування ВПЖ [23, с. 721]. У своїх зізнаннях він розповів, що за період його керування обласним ВПЖ в області було страчено 240 осіб, які стали дезертирами або ухилилися від служби в УПА [23, с. 722; 24, арк. 13]. Наприклад, для розгляду справи сотні «Месники», бійці якої грабували населення, не виконували наказів, пиячили, за зиму не здійснили жодної акції, у с. Козаківка (тепер у складі м. Болехів Івано-Франківської обл.) прибули З. Тершаковець-«Федір», Д. Вітовський-

«Андрієнко», М. Бобанич-«Грясило» та інші [25, с. 146]. Командир Д. Вітовський-«Андрієнко» прийняв рішення здесяткувати (командира сотні і кожного десятого розстріляти) і розформувати влітку 1945 р. сотню «Месників» (ТВ-24 «Маківка»). Вирок виконали, сотню розформували, а стрільців, які залишилися, перевели в інші відділи [25, с. 148-149; 24, арк. 12]. Військовий трибунал розглядав також справу командира сотні «Гайдамаки» (ТВ-23 «Магура») Володимира Верещинського-«Ясьміна» через те, що той не zorganizував належний перехід лінії фронту, більше того, розпустив бійців із сотні по місцях проживання та не зміг їх zorganizувати знову [26, арк. 490].

ВПЖ УПА Станіславівської області безпосередньо підпорядковувалася командирі М. Твердохлібу-«Грому» [23, с. 723]. Стосовно існування ВПЖ у ВО-5 «Маківка» збереглося дуже мало інформації. Навіть невідомо, хто був керівником обласної ВПЖ. Так само залишається невідомою інформація, чи був створений окремий апарат ВПЖ УПА на Буковині. Відомо про існування структури ВПЖ у Буковинському курені «Перебийноса», який складався з командира ВПЖ і 9 – 10 жандармів [16, арк. 43; 17, арк. 31].

Важливою функцією жандармерії були контррозвідка всередині підрозділів УПА. У підпорядкуванні командира жандармерії штабу були командири жандармерії військових округ. Останнім підпорядковувалися командири жандармерії загонів і куренів. Свою роботу жандармерія штабу координувала із СБ крайового проводу ОУН, військової округи із СБ окружного проводу ОУН. Відділ військової розвідки займався збором свідчень військового характеру (про наявність частин ЧА, озброєння, чисельний стан, дислокацію, розташування військових складів і військової промисловості). Командиру – начальнику відділу розвідки штабу були підпорядковані командири розвідки військових округ, останнім – командири розвідки загонів, далі – куренів і сотень [27, арк. 51]. Згідно із інструкціями при штабі кожної військової групи організовувався відділ ВПЖ у складі: а) коменданта ВПЖ групи; б) заступника коменданта ВПЖ групи; в) слідчих у необхідній кількості; г) писаря; д) необхідної кількості військових жандармів. При кожному курені (загоні), групи ВПЖ організовувалися станиці ВПЖ у складі: а) коменданта станиці ВПЖ; б) писаря; в) необхідної кількості військових жандармів. Станиця ВПЖ загону підпорядковувалася командирі загону. Обов'язком станиці ВПЖ при загоні був лише контроль війська і території діяльності загону. Усі розслідувані справи ВПЖ групи передала командирі групи. Командир ВПЖ групи підпорядковувався безпосередньо шефу штабу групи і мав: а) керувати роботою ВПЖ групи та контролювати працю станиць ВПЖ при загонах; б) провадити фаховий вишкіл працівників ВПЖ; в) розробляти план роботи ВПЖ на кожний місяць; г) давав завдання станицям ВПЖ та військовим жандармам; д) притягувати до відповідальності порушників з ВПЖ та заохочувати кращих, ініціативних жандармів. Командир станиці ВПЖ при загоні у службовому плані підпорядковувався командирі загону, а у фаховому – командирі ВПЖ групи. До його обов'язків входило: а) стежити за виконанням приписів УПА в загоні та тереном діяльності загону; б) давати завдання підпорядкованим йому жандармам, вказуючи термін виконання; в) звітувати перед ВПЖ групи за зроблену роботу. Заступник коменданта ВПЖ допомагав командирі ВПЖ в його роботі та виконував обов'язки коменданта ВПЖ на час його відсутності. Слідчий ВПЖ проводив слідство та відповідав за правдивість слідчих матеріалів. Писар ВПЖ проводив всю канцелярську роботу та відповідав за збереження і чіткість документації. За наявності достатньої кількості бійців ВПЖ, командир ВПЖ міг створювати окремі відділи ВПЖ і призначати у них командирів. За роботою самих жандармів встановлювався суворий контроль [15, арк. 5].

У відповідних інструкціях були розроблені чіткі правила, за якими дозволялося заарештовувати і проводити розслідування. Зокрема, потрібно було мати вагому причину (факт вчинення злочину), наказ на арешт видавав командир чи його заступник (або ж коли винного впіймано «на гарячому»). Акцентувалася увага на ретельному фіксуванні, описі всіх вилучених речей у заарештованих. Усі затримані обліковувалися за спеціальною книгою. У разі втечі затриманого винний ніс сувору відповідальність. Чіткі вказівки стосувалися самого ведення слідства. Значалася методика перехресного допиту кількома слідчими, ретельне фіксування відповідей на питання, а, відтак, аналіз відповідей. Назагал заборонялося застосовувати заходи фізичного впливу на допитуваного, як виняток, це міг дозволити собі командир ВПЖ [15, арк. 7].

Аналогічно були розроблені певні межі застосування дисциплінарних покарань у війську. При цьому зазначалося, що право карати мали сотенний чи чотовий самостійної чоти. Відповідно визначали форму і міру покарання за аналогом до діючих регулярних армій незалежних держав. Щоправда, суворо заборонялося використовувати покарання, яке могло порушити здоров'я, гідність вояка (фізичне побиття, тортури, голодування, непристойні чи принизливі дії, зверталася увага на справедливість покарання тощо). Допускалися т.зв. козацькі суди, де вирок, особливо за важкі провини (грабіж, крадіжка, злочинна поведінка поза відділом тощо), видавав зібраний на суд відділ (при цьому допускалися фізичні кари). Після козацького суду і відбуття покари, стрілець користувався всіма правами вояка. Присуд козацького суду затверджував з правом пом'якшення кари командир частини. Козацькі суди не дозволялося використовувати щодо будь-яких дрібних провин. Козацький суд скликав командир відділу. У випадку важкого злочину, коли навіть найменше зволікання у виконанні покарання загрожувало відділу, терену чи поодиноким особам, або коли винний старався чи міг unikнути покарання втечею чи визволення ворогом, командир мав право без суду виконати смертний вирок. Проте після виконання такого вироку командир мав зробити детальний опис цієї справи на розгляд і затвердження Военного суду. Останній розглядав усі важкі провини вояків, цивільних осіб на військовій службі та полонених, коли ці провини не належали до компетенції поодиноких командирів, а так само і провини цивільного населення, спрямовані проти війська, його дій, майна, устрою та осіб. Военні суди у складі трьох суддів, прокурора і захисника скликали командир ВО та вищі командири. Вироки Военних судів щодо підстаршин затверджували командири ВО з правом поновити розгляд справи, вирок на старшин та осіб, що займали керівні, рівнорядні посади у війську (не військові), затверджував Крайовий командир [28, арк. 217-217зв.].

Усі речі, конфісковані при ліквідації банд чи поодиноких осіб, вояки чи відділи мали передавати своїм зверхникам. За присвоєння навіть найменшої речі загрожував польовий суд. У відділах УПА запроваджувалася сувора військова дисципліна. Командири стежили за належною поведінкою вояків як, безпосередньо, у відділах, так і поза ними. Будь-які проступки підлягали суворим покаранням [21, арк. 293].

Діяльність як ВПЖ, так і референтури СБ, надалі не знаходить однозначної оцінки у дослідників. Одні вважають діяльність цих структур плямою на всій історії національно-визвольної боротьби, інші, – навпаки, однозначно позитивно оцінюючи її заходи, закривають очі на помилки та прорахунки, які траплялися у роботі цієї референтури. Однак, на нашу думку, усвідомлюючи всі негативні сторони у діяльності ВПЖ, варто зазначити, що вона в українському визвольному русі відіграла колосальну роль. Впродовж перших років жорстокої боротьби з найсильнішими у світі репресивно-каральними органами ВПЖ проявила себе на рівні з світовими спеціальними службами. По-суті, саме завдяки умілій боротьбі ВПЖ проти ворожої агентури, провокацій, а також відкритої бойової та пропагандистської діяльності відділи УПА у ВО-4 «Говерля» проіснували аж до 1949 р. Перспективним напрямком дослідження є вивчення та характеристика діяльності ВПЖ у ВО-2 «Буг» та ВО-3«Лисоня».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Мудрик-Мечник С. Служба безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ / С. Мудрик-Мечник. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1994. – 128 с.
2. Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943– [19]49. Довідник / Петро Содоль. – Нью-Йорк: [б.в.], 1994. – 199 с.
3. Антонюк Я. Діяльність служби безпеки ОУН. Історико-краєзнавче видання / Ярослав Антонюк. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 176 с.
4. Веденєв Д. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: Монографія / Дмитро Веденєв, Геннадій Биструхін. – К.: К.І.С., 2007. – 568 с.
5. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. / [упоряд. Лисенко Олександр, Іван Патриляк]. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. – 254 с.
6. Русначенко А. За Україну, проти більшовицької тоталітарної імперії СРСР: Служба безпеки ОУН / А. Русначенко // Мандрівець. 2005. – 2(55) березень–квітень. – С. 14–20.
7. «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали / [упор. Грицьків р.]. – Торонто-Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2008. – Кн. 5. – 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди»).
8. Ільницький В. Заходи репресивно-каральних органів із розшуку Миколи Твердохліба-«Грома» (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) / Василь Ільницький, Тарас

- Батюк // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / [ред.-упоряд. В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря]. – Дрогобич: Посвіт, 2015. – Вип. 12. – С. 22–31.
9. Надвірнянщина: хресна дорога народного болю / [упоряд. О. О. Зварчук]. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008. – 568 с.
  10. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 19: Підпілля ОУН на Буковині: Документи і матеріали. 1943–1951 / [упоряд. Дмитро Проданик]. – К.; Торонто: [б.в.], 2012. – 840 с.
  11. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 22: Станиславівська округа ОУН: документи і матеріали 1945–1951 / [упоряд. Дмитро Проданик, Степан Лесів]. – К.; Торонто: [б.в.], 2013. – 1376 с.
  12. В'ятрович В. Дмитро Вітовський, син Дмитра / В. В'ятрович // Історія з грифом «Секретно». – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 328 с.
  13. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 2-Н, оп. 63 (1953), спр. 1, т. 1. – 275 арк.
  14. Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка-«Хмеля» / [ред. і упоряд. Р. Забілій]. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. – 424 с.
  15. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 61. – 250 арк.
  16. Архів управління Служби безпеки України у Чернівецькій області (далі – АУСБУ ЧО), спр. 9973. – 94 арк.
  17. АУСБУ ЧО, спр. 7334, 172 арк.
  18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3836, оп. 1, спр. 29. – 9 арк.
  19. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 23. – 451 арк.
  20. ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 70. – 10 арк.
  21. ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67418, т. 1. – 289 арк.
  22. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 4. – 373 арк.
  23. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА / [упоряд. Олександр Іщук, Сергій Кокін]. 1944 – 1945. – К.; Торонто: [б.в.], 2007. – 912 с.
  24. ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67449. – 98 арк.
  25. Федорівський С. Нотатки повстанця / Степан Федорівський. – Нью-Йорк: Прометей, 1962. – 207 с.
  26. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 62. – 289 арк.
  27. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 55 (1953), спр. 5, т. 1, 401 арк.
  28. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 60. – 300 арк.

Ilnytskyj V.I. Functioning of field gendarmerie in Military Department–4 «Hoverla»(1944–1945).

The article is based of the unknown or little known documents and highlights the peculiarities of field gendarmerie of Military Department–4 «Hoverla's». It establishes that the field gendarmerie (FG) was given very responsible tasks which ensured activities of the Ukrainian Insurgent Army (UIA). FG was subdivided into regional, circuit (okruha), county (povit), and district departments and it was the administrative organ of a commander, functioning simultaneously with the territorial network and its structures (Secret Service). The author describes Stanislav (now Ivano-Frankivs'k) region UIA FG structure and states that there is much less information as to the existence of a FG in Military District – 5 «Makivka» but remains still uncertain on the question of the existence of a separate UIA's FG apparatus in the Bukovyna land. The articles provides evidence that it was but due to the FG's masterly struggle against the hostile agents and provocations, as also to its open battle and propagandistic activity that the UIA's units in MD – 4 «Hoverla» continued to function until 1949.

Key words: field gendarmerie, Military Department – 4«Hoverla», Dmytro Vitovs'kyi.

Ильницкий В.И. Функционирования военно-полевой жандармерии в военном округе 4 «Говерля» (1944 – 1945 гг.).

В статье впервые на основе неизвестных и малоизвестных документов освещается вопрос особенностей функционирования военно-полевой жандармерии Военного округа 4 «Говерля». Установлено, что на военно-полевую жандармерию возлагались чрезвычайно важные задачи, которые без преувеличения обеспечивали жизнедеятельность УПА. Выяснено, что ВПЖ делилась на областную, окружную, уездную, районную и становилась распорядительным органом командира, которая действовала параллельно с территориальной

.....
сетью и ее структурами (СБ). Выявлена структура ВПЖ УПА Станиславовской области, одновременно относительно существования ВПЖ в ВО-5 «Маковка» значительно меньше информации, неизвестным вопросом остается существование отдельного аппарата ВПЖ УПА на Буковине. Доказано, что именно благодаря умелой борьбе ВПЖ против вражеской агентуры, провокаций, а также открытой боевой и пропагандистской деятельности отделы УПА в ВО-4 «Говерля» просуществовали до 1949.

Ключевые слова: военно-полевая жанжармерия, ВО-4 «Говерля», Д. Витовский.

УДК 657. 2 : 625.173.004.67 (477) « 1945/1950»

І.В. Мазило

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВІДНОВЛЮВАЛЬНИХ РОБІТ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ УКРАЇНИ 1945 – 1950 – Х РР.

Стаття присвячена аналізу основних напрямків відбудови залізничного транспорту України у післявоєнний період.

Ключові слова: відбудова, залізничники, мости, вокзали, об'єкти соціальної сфери.

Однією з актуальних проблем післявоєнної відбудови народного господарства України є відновлення залізничної інфраструктури. Аналіз архівних матеріалів дає змогу висвітлити масштаби виконаних робіт у цій галузі та оцінити їх результати. У зв'язку з цим, автор поставив за мету окреслити основні напрямки відбудовчих робіт на залізничному транспорті України у зазначений період.

Для вивчення проблеми певне значення мають праці: В.М.Даниленка і В.К. Барана, Ю.Л. Дьякова, О. Бровара, І. Ветрова [1].

Відомі дослідники історії України періоду Другої світової війни вважають, що відбудовна епоха умовно поділяється на два періоди: перший – від звільнення певних регіонів республіки до завершення війни; другий – від ухвалення 5-річного плану в 1946 р. до початку 50- х років [2, с.692]. Дана періодизація на думку автора цієї розвідки, є, до певної міри, характерною і для відбудовчих процесів на залізничному транспорті в Україні. Першочергові відбудовчі роботи були проведені в кінці 1944 р., коли на залізницях республіки відновили й перешили на східну – російську (1520 мм) колію 20 292 км [3, с.667].

Відбудова залізниць починалась в регіонах. Так, на Вінницькій магістралі у 1944 - 1945 рр. здійснили відбудовчі роботи першої черги понад заплановану суму – 100 млн. рублів [4, с.403] . 28 жовтня 1944 року територія західних областей України була повністю очищена від німецьких військ. Це дозволило протягом 1944 р. і до жовтня 1945 р. відновити і перешити із західноєвропейської колії (1435 мм) на східну – російську 2312 км. головних і станційних колій та 2613 стрілочних переводів [5, с.184]. Складно відбувався процес відбудови залізничних магістралей Закарпаття. Транспорт на території краю наприкінці 1944 р. практично вивели з ладу [6, с.108]. Декретом Народної ради Закарпатської України від 17 серпня 1945 р. націоналізували розташовані на території Закарпатської України залізничний транспорт і засоби зв'язку [7, с.54]. 10 грудня того ж року Рада Народних Комісарів СРСР закарпатське залізничне господарство ввела до складу Львівської залізниці [8, с.185]. Допомогу у відбудові надали військові частини Червоної армії. План відновлювальних робіт виконали у 1944 р. на 86%, 1945 – на 77%. У кінці 1945 – на початку 1946 рр. транспорт Закарпаття почав оживати. Спочатку поїзди курсували лише по території області, а з березня 1946 р. налагодили зв'язок зі Львовом і Києвом [9, с.108].

Повоєнні роки також стали надто важкими для відбудови залізничного транспорту. Індустрія зазнала важких втрат. Загарбники цілеспрямовано знищили: Донецький вугільний, Криворізький залізничний і Нікопольський марганцевий басейни, всі головні електростанції України. На руїни перетворено 16 150 підприємств. Найтяжчими виявилися людські втрати республіки. Кількість робітників, інженерно – технічних працівників та службовців зменшилася на 45,5% [10, с.689]. Головним джерелом постачання матеріалів, при відбудові залізниць, продовжували бути, як і на першому етапі відбудови, власні ресурси магістралей і областей в Україні.

.....
сетью и ее структурами (СБ). Выявлена структура ВПЖ УПА Станиславовской области, одновременно относительно существования ВПЖ в ВО-5 «Маковка» значительно меньше информации, неизвестным вопросом остается существование отдельного аппарата ВПЖ УПА на Буковине. Доказано, что именно благодаря умелой борьбе ВПЖ против вражеской агентуры, провокаций, а также открытой боевой и пропагандистской деятельности отделы УПА в ВО-4 «Говерля» просуществовали до 1949.

Ключевые слова: военно-полевая жанжармерия, ВО-4 «Говерля», Д. Витовский.

УДК 657. 2 : 625.173.004.67 (477) « 1945/1950»

І.В. Мазило

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВІДНОВЛЮВАЛЬНИХ РОБІТ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ УКРАЇНИ 1945 – 1950 – Х РР.

Стаття присвячена аналізу основних напрямків відбудови залізничного транспорту України у післявоєнний період.

Ключові слова: відбудова, залізничники, мости, вокзали, об'єкти соціальної сфери.

Однією з актуальних проблем післявоєнної відбудови народного господарства України є відновлення залізничної інфраструктури. Аналіз архівних матеріалів дає змогу висвітлити масштаби виконаних робіт у цій галузі та оцінити їх результати. У зв'язку з цим, автор поставив за мету окреслити основні напрямки відбудовчих робіт на залізничному транспорті України у зазначений період.

Для вивчення проблеми певне значення мають праці: В.М.Даниленка і В.К. Барана, Ю.Л. Дьякова, О. Бровара, І. Ветрова [1].

Відомі дослідники історії України періоду Другої світової війни вважають, що відбудовна епоха умовно поділяється на два періоди: перший – від звільнення певних регіонів республіки до завершення війни; другий – від ухвалення 5-річного плану в 1946 р. до початку 50- х років [2, с.692]. Дана періодизація на думку автора цієї розвідки, є, до певної міри, характерною і для відбудовчих процесів на залізничному транспорті в Україні. Першочергові відбудовчі роботи були проведені в кінці 1944 р., коли на залізницях республіки відновили й перешили на східну – російську (1520 мм) колію 20 292 км [3, с.667].

Відбудова залізниць починалась в регіонах. Так, на Вінницькій магістралі у 1944 - 1945 рр. здійснили відбудовчі роботи першої черги понад заплановану суму – 100 млн. рублів [4, с.403] . 28 жовтня 1944 року територія західних областей України була повністю очищена від німецьких військ. Це дозволило протягом 1944 р. і до жовтня 1945 р. відновити і перешити із західноєвропейської колії (1435 мм) на східну – російську 2312 км. головних і станційних колій та 2613 стрілочних переводів [5, с.184]. Складно відбувався процес відбудови залізничних магістралей Закарпаття. Транспорт на території краю наприкінці 1944 р. практично вивели з ладу [6, с.108]. Декретом Народної ради Закарпатської України від 17 серпня 1945 р. націоналізували розташовані на території Закарпатської України залізничний транспорт і засоби зв'язку [7, с.54]. 10 грудня того ж року Рада Народних Комісарів СРСР закарпатське залізничне господарство ввела до складу Львівської залізниці [8, с.185]. Допомогу у відбудові надали військові частини Червоної армії. План відновлювальних робіт виконали у 1944 р. на 86%, 1945 – на 77%. У кінці 1945 – на початку 1946 рр. транспорт Закарпаття почав оживати. Спочатку поїзди курсували лише по території області, а з березня 1946 р. налагодили зв'язок зі Львовом і Києвом [9, с.108].

Повоєнні роки також стали надто важкими для відбудови залізничного транспорту. Індустрія зазнала важких втрат. Загарбники цілеспрямовано знищили: Донецький вугільний, Криворізький залізничний і Нікопольський марганцевий басейни, всі головні електростанції України. На руїни перетворено 16 150 підприємств. Найтяжчими виявилися людські втрати республіки. Кількість робітників, інженерно – технічних працівників та службовців зменшилася на 45,5% [10, с.689]. Головним джерелом постачання матеріалів, при відбудові залізниць, продовжували бути, як і на першому етапі відбудови, власні ресурси магістралей і областей в Україні.

Першочергово оздоровленню підлягало колійне господарство. Верхня будова колії посилювалася заміною легкого типу рейок на більш важкий, заміною рейкових рубок та додаванням у колію баласту. Так, в Південно – Західному окрузі залізничних доріг, у 1947 р. на відтинках : Шепетівка – Здолбунів (Вінницької магістралі) завершували будівництво другого шляху; Кориштовка – Александрія (Одеської) – розпочали відбудову другої колії; на дорогах Закарпаття перешивали загальноєвропейську колію на східну –російську [11, арк.6]. Остання робота була складна. Тому залізничники проводили її поетапно. Спочатку від Чопа на Мукачево – Сваляву – Воловець, далі Чоп – Берегове, Хуст – Тячево. Згодом і Чоп – Ужгород – Ужок. Залізничникам допомагали військові, інженерно-технічні працівники з Києва, Харкова, Дніпропетровська. Важливу роботу закінчили у березні 1948 року [12, с.108]. У 1948 р. розпочалося відновлення залізничної колії на напрямку Самбір – Сянки – Ужгород із реконструкцією тунелів і віадуків та приведення їх до вимог стандартів залізничної колії – 1524 мм. Лише у 1956 р. рух по цьому напрямку відновили [13, с.210].

Реконструкції підлягали раніше побудовані мости, зокрема, через Карпатський перевал. У лютому 1948 р. на ім'я голови Ради Міністрів України Д. Коротченка надійшла доповідна записка, в якій сповіщалось, що мости на закарпатських дільницях Львівської залізниці як за технічним станом, так і прольоти, не забезпечують, як показав зимовий паводок 1947-1948 рр., безперерійного руху поїздів і вимагають негайної відбудови. Особливо потребує реконструкції гірська дільниця Стрий – Мукачево – Чоп, єдиний вихід із Закарпаття, який зв'язував колишній СРСР з Чехословаччиною і Угорщиною. Капітально потрібно відновити 23 мости. За планом капітальної відбудови Львівської залізниці 1948 р., на виконання цих робіт передбачили асигнування в сумі – 38 400 тис. рублів [14, арк.61,64]. Крім того, відбудовані в цьому регіоні мости були переважно дерев'яної конструкції із 2 – річним терміном експлуатації, це в Закарпатті при великих весняних й частих дощових водах влітку, при звужених руслах річок від великої кількості опор та великої швидкості течії. Подібна ситуація негативно вплинула на стан мостових споруд , що у свою чергу, призвело до зниження швидкості поїздів до 5 км. на годину. Однак, НКШС, замість капітально відбудувати мости, виділив 7 млн. рублів для ремонту дерев'яних мостів слабкої конструкції. Щоб якось покращити ситуацію, місцеві органи влади клопотали перед вищими інстанціями надіслати компетентну комісію, яка б прийняла рішення про зміну габаритів мостів шляхом перешивки верхньої колії із західної на східну – російську колію [15, арк.27].

Підлягали реконструкції раніше збудовані мости воєнного часу на інших магістралях України. Так, Міністерство шляхів сполучення 16 вересня 1946 р. зобов'язало компетентну комісію провести огляд штучних споруд Південно-Західної залізниці. Інспекція перевірила 163 дерев'яних мостів. Було встановлено, що 13 – перебували в незадовільному стані, а на 9 – швидкість поїздів не перевищувала 15 км. на годину, ще на чотирьох – відповідно 25 км [16,с.214].

Бракувало штучних споруд на залізничних магістралях України. Уряд України виділяв кошти на прохання місцевих органів влади для будівництва мостів. Так, Держплан республіки, в серпня 1949 р., підтримавши клопотання місцевих органів влади Херсонщини, надав дозвіл на виділення грошей на будівництво мосту через р. Дніпро в обласному центрі. На рахунки дирекції Південно-Західного залізничного округу було переказано 8 200 тис. рублів, з яких – 300 тис. на пошукові роботи [17 , арк.168 – 169].

Відбудові підлягало пасажирське господарство. На Південно-Західній залізниці – це вокзали – Київ-пасажирський, Житомир, Чернігів, Біла Церква, Лубни; Вінницькій – Вінниця, Жмеринка, Калинівка, Бар; Одеській – 2 вокзали; Львівській – Львів-пасажирський, Мукачево, Коломия, Чоп; Ковельській – Здолбунів [18 , арк. 5- 6].

Від окупантів дуже постраждало вокзальне господарство Донецького округу залізничних доріг. Були зруйновані на 100% приміщення: Харків-пасажирський, Суми, Лозова, Кременчук Південної залізниці; Артемівськ, Дебальцево, Никитівка, Купянськ Північно-Донецької; Сталіно, Ясинувата, Словянськ, Південно-Донецької магістралей; Запоріжжя, Мелітополь – Сталінської та інших магістралей. Із 565 вокзалів, що діяли до війни, 506 були не придатні для експлуатації. У 1948 р. стан справ із відновленням вокзалів видно з таблиці:

Таблиця 1. Функціонування залізничних вокзалів по магістральних лініях.

Назва залізниці	Було вокзалів до війни	Діяли станом на 1.1.1948 р.	Підлягали відбудові
Південна	164	53	111
Сталінська	178	78	100
Північно-Донецька	130	52	78
Південно-Донецька	93	42	51
Усього	565	225	340

Вокзали, на момент відбудови були розташовані в пристосованих приміщеннях: Сталіно в 2-х бараках, Дніпропетровськ – в частині школи, Суми – житловому будинку, Ясинувата – в 2-х бараках. У подібному становищі перебували й інші. МШС, у 1948 р., на відбудову вокзалів виділило 14 600 тис. рублів, з яких на капітальний і поточний ремонт – 2 500 тис. і відповідно – 2 230 тис. рублів [19, арк.70,71,74]

Збільшення пасажирських перевезень залежало від темпів прискорення відбудовчих робіт. Працівники залізниць вирішити це завдання власними силами не могли. На допомогу їм прийшли військові залізничники. Частинами 1 – го корпусу під командуванням Картенєва були розгорнуті роботи з будівництва вокзалу станції Сталіно, з частковим вводом в експлуатацію 1 травня і остаточною здачею в експлуатацію – 1 грудня 1948 р. Військовослужбовці відбудували вокзали – Дебальцево, Червоний Лиман, Микитівку [20, арк. 80].

У 1949 р., у відповідності з постановою Ради Міністрів СРСР від 6 квітня цього року, на Вінницькій, Ковельській, Львівській, Одеській, Північно-Донецькій, Сталінській, Південно-Західній, Південній, Південно-Донецькій і Московсько-Київській залізницях запланували ввести в експлуатацію 47 вокзалів, у 1950-му – завершити будівництво ще 28. Профінансували ці роботи в сумі 81,6 млн. рублів. Відбудова вокзалів станцій: Чернігів, Сталіно, Лубни, Біла Церква, Вінниця, Бобровиці, Бобрин, Носівка, Здолбунів, Лихачово, Дергачі, й інших відбувалася успішно, незадовільно вокзалів: Києва, Лозової, Дебальцево, Никитівки інших. Роботи по відбудові цієї групи об'єктів мали профінансувати в сумі – 62 млн. рублів. Із запланованих коштів, на 10 вересня 1950, використали лише 19,8%. Схоже становище склалося із відбудовою приміщень вокзалів: Шепетівка, Мукачєво, Чоп, Тернопіль, Фастова, Котовська, Підгородної, Затишку, Ковеля, Ромадана, Дебальцево, Краматорська, Константинівки, Ясинуватої, Славгорода, Софіївки, Попово та інших [21, арк.43-44].

Пригальмували відбудову вокзалів, окрім усього іншого, протиріччя тодішньої моделі планової економіки. Так, М.Ковальов, заступник голови Держплану України, повідомляв в Державну планову комісію, Управління справами Ради Міністрів УРСР, що не може внести на розгляд Уряду клопотання начальника Південної залізниці товариша Дмитрюка про виділення будівельних матеріалів через постачання залізниці матеріалами централізовано, за рахунок фондів Міністерства шляхів СРСР. Це за ситуації, коли Управлінням БВР Південної залізниці, станом на 8 грудня 1949, було розпочато зведення вокзалів – Лозової і Ромадана. З 1 січня 1950 р. мали розпочати відбудову ще 30 середніх вокзальних приміщень [22, арк.120,135].

Доволі напружена ситуація склалася з відбудовою вокзалів на Південно-Західному залізничному окрузі, на прикордонних станціях Чоп, Львівської і Унгени, Кишинівської магістралей. На станції Чоп роботи були розпочаті ще у 1946 р. У 1949 р. запланували витратити на них 1 482 тис. рублів. Освоїли лише 450 тисяч. Будівельники працювали мляво. Встигли завершити лише дрібний ремонт, побілку і прибирання. Не закінчили облицювання стін мармуром і не сповна відремонтували жодне з приміщень. Адміністрація залізничного округу, щоб покращити ситуацію з виконання робіт, вдалася до адміністративних покарань. Звільнили начальника вокзалу станції Чоп. Сувору догану оголосили начальнику станції [23, арк.14,18].

Відбудову залізничних вокзалів продовжувала і в 50-х рр. Так, в Донецькому залізничному окрузі, станом на 10 червня 1951 р., запланували ввести в експлуатацію ще 27 вокзалів. На 21 велися роботи. Відсоток їхньої готовності становив: до 20% – 1, від 20 – 40% – 5, від 40 – 75% – 10, від 75% і вище – 6. Не розпочинали роботи на вокзалах Куп'янськ і Червоне [24, арк.4].

Керівництво Кіровоградської області лише у липні 1951 клопотало перед Радою Міністрів республіки про будівництво вокзалу в обласному центрі, поскільки попередньо його

.....
служби перебували в пристосованих житлових приміщеннях, яких не вистачало для розселення мешканців [25, арк.44].

Як видно з нижченаведених даних, відбудова вокзалів Вінницької магістралі йшла до завершення у 1951 р.: [26 , арк. 71].

Таблиця 2: Стан робіт по станціях Вінницької залізниці

Назва вокзалу	Стан робіт
Шепетівка	Проводяться облицювальні роботи
Вінниця	Зданий в експлуатацію 19.12.1950
Проскурів	Проводяться облицювальні роботи
Наркевичі	Зданий в експлуатацію 4.8.1951
Хмільник	Зданий в експлуатацію 29.6.1951
Війтівці	Зданий в експлуатацію 28.12.1950
Антоніни	Зданий в експлуатацію 31.12.1950.

Стан відбудови вокзалів на Львівській магістралі, на серпень 1951, був наступним: [27, арк. 64]

1.Вокзал станції Тернопіль. Роботи кошторисною вартістю 4 144 тис., роботи виконані на 2 375 тис. рублів. Стан технічної готовності – 62%.

2.Вокзал станції Стрий. Роботи кошторисною вартістю 8 207 тис., виконані на 2 218 тис. рублів. Стан технічної готовності – 70%.

3.Вокзал станції Мостиська. Роботи кошторисною вартістю – 108,3 тис. виконані на 164 тис. рублів. Стан технічної готовності – 20%.

4.Вокзал станції Сколе. Роботи кошторисною вартістю – 378 тис., виконані на 330 тис. рублів. Стан технічної готовності – 99%.

5.Вокзал станції Славське. Роботи кошторисною вартістю – 290 тис., виконані на 238 тис. рублів. Стан технічної готовності – 99%.

Одразу після завершення війни, одночасно із відбудовою, робилися перші кроки по модернізації залізничного господарства. Так, у 1945 році, в план фінансування капітальних робіт Південно-Західної залізниці включили суму – 5 млн. рублів – для проведення підготовчих робіт, на Київському залізничному вузлі з переведення руху поїздів на електричну тягу [28, арк. 26]

У роки окупації України фашистські загарбники зруйнували не лише залізничне господарство, підприємства, а й соціальну сферу транспорту. В післявоєнні роки розпочали відбудову лікувальних установ, шкіл, дитячих садків, закладів громадського харчування, житла. Так, в Дарниці, на Південно-Західній залізниці, відбудували поліклініку і дитячий садок. Дошкільні заклади поновили роботу в Житомирі, Києві, Ужгороді, на Закарпатті Львівської магістралі, Здолбунові Ковельської магістралі. Поліклініку відбудували в Гребінці , Києві – санперепусник. У Жмеринці відновили лікарню, Гречанах – амбулаторію і дитячі ясла, Вінниці – дитячий заклад (Вінницької магістралі). Розпочав роботу дитячий садочок в Знам'янці (Одеської магістралі). У Стрию відновили лікарню, Ворохті – санаторій Львівської дороги, Ковелі – дитячі ясла [29 , арк. 10,11].

Відновлювали роботу шкіл. На Південно –Західній залізниці, в Дарниці, розпочали навчальний процес у школі № 22, у Знам'янці – школі №10, Шевченковому – школі № 22, Одесі-порт – школі №4, Котовську – школі № 16 (Одеської магістралі), школі в Ківерцях Ковельської залізниці [30, арк. 11]

Відбудували і житловий фонд. В Південно-Західному залізничному окрузі запланували поновити у перші повоєнні роки 42000 квадратних метрів житла, з яких на Південно-Західній залізниці – 11000 м., Вінницькій – 7000 м. [31, арк. 11].

Вищенаведені факти ілюструють певні напрямки відбудовчих процесів на залізничному транспорті України в післявоєнні роки. Їхня інтенсивність позначалася як на роботі транспорту, так і усій економіці республіки, адже залізниці суттєво сприяли відбудові економіки регіонів, галузей промисловості. Недарма їх називають артеріями життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-ті рр.).- Т.13 / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – Київ: Альтернативи, 1999 . – 302 с; Дьяков Ю.Л.Развитие транспортно-дорожной сети СССР в 1941 – 1945 гг./ Ю.Л.Дьяков. – Москва: Институт российской истории, 1997.- 416 с; Бровар О.

- Відбудова промисловості республіки (1943 -1950) / О.Бровар, І.Ветров, М.Лобода, Л.Хойнацька // Україна в Другій світовій війні погляд з ХХІ століття. Книга друга. – Київ: Наукова думка, 2011 . – С. 688-735.
2. Бровар О. Відбудова промисловості республіки (1943- 1950) / О.Бровар, І.Ветров, М.Лобода, Л.Хойнацька // Україна в Другій світовій війні погляд з ХХІ століття. Книга друга . – Київ: Наукова думка,2011 . – С.688 – 731.
  3. Мазило І. Залізничний транспорт України в період війни і перші повоєнні роки/ І.Мазило // Україна в Другій світовій війні погляд з ХХІ століття. Книга друга. – Київ: Наукова думка,2011. – С 661- 687.
  4. Мазило І.З історії відбудови залізничного транспорту Поділля 1944 – 1950 – х рр. Мовою документів / І.В.Мазило // Воєнна історія Поділля та Буковини. – Кам'янець- Подільський, 2009. – С.403- 406.
  5. Перша колія. До 150 – річчя Львівської залізниці / Ю.С.Томін, Ю.О.Романишин. – Львів: ЗУКЦ, 2011. – 495 с.
  6. Нариси історії Закарпаття / І.М. Гранчак. – Ужгород: Управління у справах преси та інформації, 2003. – Т.3. – 644 с.
  7. Мазило І.Проект створення Закарпатської залізної дороги у 1944 – 1945 рр. / І.В.Мазило // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – 2007. – Вип.19. – С.53 – 56.
  8. Перша колія. До 150 – річчя Львівської залізниці / Ю.С.Томін, Ю.О.Романишин. – Львів: ЗУКЦ, 2011. – 495 с.
  9. Нариси історії Закарпаття / І.М. Гранчак. – Ужгород: Управління у справах преси та інформації, 2003. – Т.3. – 644 с.
  10. Бровар О. Відбудова промисловості республіки (1943- 1950) / О.Бровар, І.Ветров, М.Лобода, Л.Хойнацька // Україна в Другій світовій війні погляд з ХХІ століття. Книга друга . – Київ: Наукова думка,2011 . – С.688 – 731.
  - 11.ЦДАВО України, ф. Р – 2, оп.7,спр.5683, 108 арк.
  12. Нариси історії Закарпаття / І.М. Гранчак. – Ужгород: Управління у справах преси та інформації, 2003. – Т.3. – 644 с.
  - 13.Перша колія. До 150 – річчя Львівської залізниці /Ю.С.Томін, Ю.О.Романишин . – Львів: ЗУКЦ, 2011 . – 495 с
  - 14.ЦДАВО України, ф. Р – 2, оп.7, спр.7390, 86 арк.
  - 15.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7, спр.4052, 120 арк.
  - 16.Мазило І. З історії відбудови мостів, штучних споруд на залізничному транспорті України 1943 – 1948 рр. / І.Мазило,Т.Шелейко // Сторінки воєнної історії України. – 2012. – Вип15. – С.209-217.
  - 17.ЦДАВО України, ф. Р – 2, оп.7, спр.8031, 96 арк.
  - 18.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7, спр.5683, 108 арк.
  - 19.ЦДАВО України, Ф.Р – 2, оп.7, спр.7390, 86 арк.
  - 20.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7, спр.7390, 86 арк.
  - 21.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7, спр.9737, 134 арк.
  - 22.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7, спр.9737, 134 арк.
  - 23.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7, спр.9849, 115 арк.
  - 24.ЦДАВО України, ф.Р -2, оп.7, спр.3188, 98 арк.
  - 25.ЦДАВО України, ф.Р -2, оп.8, спр.3188, 98 арк.
  - 26.ЦДАВО України, ф. Р – 2, оп,8, спр.3158, 87 арк.
  - 27.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп,8, спр.3188, 98 арк.
  - 28.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7, спр.7376, 106 арк.
  - 29.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7,спр.5683,108 арк.
  - 30.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7, спр.5683, 108 арк.
  - 31.ЦДАВО України, ф.Р – 2, оп.7, спр.5683, 108 арк.

Mazylo I.V. The main approaches to restoration works of the Ukrainian railway transport in 194 –1950.

This articles analyzes the main approaches to the restoration works at the railway transport. These works were performed during the post – war period of the Ukrainian history.

Key words: railway men, bridges, railway stations, social sphere objects.

Мазыло И.В. Основные направления восстановительных работ на железнодорожном транспорте Украины в 1945-1950 –х гг.

Статья посвящена исследованию основных направлений восстановления железнодорожного транспорта Украины в послевоенный период.

Ключевые слова: восстановление, железнодорожники, мосты, вокзалы, объекты социальной сферы.

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЛЯ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА УРСР В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

У статті висвітлюються характерні особливості податкової політики радянської держави по відношенню до колгоспного селянства України в перше повоєнне десятиріччя. Наша увага сконцентрована першочергово на системі селянських грошових повинностей у досліджуваній період.

Ключові слова: система, колгоспне селянство, держава, село, податки, гроші, позика, повинності.

Податкова політика – важливий інструмент впливу на суспільство, а виражена податкова політика в аграрному секторі – запорука економічного процвітання України. Тому питання про місце та роль податкової системи в українському селі особливо важливе в сучасних умовах, коли відбувається реформування сільського господарства України.

Побудова нового неможлива без урахування минулого досвіду, зокрема, вивчення проблеми радянської податкової політики в українському селі у повоєнні десятиріччя.

Саме тому метою означеної публікації є об'єктивний аналіз висвітлення характерних особливостей державної податкової політики щодо селянства перших повоєнних років, з'ясування форм, методів і наслідків діяльності влади в її стосунках із колгоспним селянством республіки у досліджуваній період.

В історіографії радянського періоду вітчизняної історії проблема дослідження повинностей безпосередньо, ставилася лише стосовно до часу «воєнного комунізму», нової економічної політики, колективізації сільського господарства.

Податковій політиці радянської влади, по відношенню до колгоспного селянства, присвячено ряд сучасних узагальнюючих досліджень [1, 2, 3, 4].

Окремі аспекти організації податкового тиску на селянство розглядалися в працях В. Литвина [5], В. Гаврилова [6], В. Попова [7], О. Бажана [8], В. Марченко [9].

Особливої уваги заслуговують праці В. Даниленка [10]. На регіональному рівні окремі аспекти досліджуваної проблеми знайшли своє висвітлення в працях І. Сушика [7] та інших дослідників.

Однак, загалом дана проблема ще не знайшла належного вивчення в науковій літературі, а тому й досі залишається перспективною щодо вивчення.

Система селянських повинностей, особливо в контексті розгляду питань взаємин селянства і держави в економіко-господарській сфері в другій половині 1940 – першій половині 1950-х рр., включала натурально-продуктову, відробіткову і грошову повинності.

Відробіткова повинність остаточно сформувалася до кінця 1940-х рр. Вона включала в себе обов'язкові відпрацювання в громадському господарстві колгоспу, трудову і гужову повинність на лісозаготівлях і торфорозробках (залежно від природних умов регіону), роботу з будівництва та ремонт доріг, а також в деяких інших галузях, де потрібно було сезонне збільшення числа робочих рук (лісохімії, рибпромислах, цегельної промисловості та ін.).

Формування відробіткової повинності в громадському господарстві колгоспу йшло паралельно становленню колгоспного ладу. Вже Зразковий Статут сільгоспартії 1935 р. встановлював стягнення, аж до виключення з артілі, для колгоспників, що не вийшли без поважних причин на роботу [4, с. 234].

Тоді ж було встановлено обов'язкове вироблення трудоднів за періодами сільгоспробіт для дорослих працездатних колгоспників. Цим же документом вперше був зафіксований обов'язковий мінімум трудоднів для підлітків – членів сімей колгоспників в кількості 50 трудоднів на рік.

Підвищений на період війни обов'язковий мінімум трудоднів був збережений за рекомендацією лютогового 1947 Пленуму ЦК ВКП(б). Постанова Ради Міністрів СРСР від 31 травня 1947 р. затвердила це рішення. Незабаром були прийняті заходи по збільшенню інтенсивності праці [2, с. 301].

Натурально-продуктові повинності були введені у формі обов'язкових поставок державі окремих, а потім майже всіх основних продуктів, вироблених в присадибному господарстві

(зерно, рис, картопля, м'ясо, молоко, шерсть, шкіряну сировину, яйця, сир-бринза, тютюн і махорка).

Спочатку обов'язкові поставки з присадибних ділянок колгоспників встановлювалися на 5% нижче норми одноосібників і на 5% вище норми колгоспів. Але потім розміри обов'язкових поставок з присадибних ділянок колгоспників були прирівняні до норм одноосібних господарств відповідного району. Надалі в країні був введений погектарний принцип обчислення обов'язкових поставок з колгоспників. Частково погектарний принцип поширювався і на селянські двори. Крім того, в обов'язковому порядку здавалися всі шкури великої рогатої худоби, одержувані від забою або падежу від незаразних захворювань.

Податковий тиск на присадибну ділянку здійснювався як в грошовій, так і в натуральній формах. Щоб мати кошти для сплати грошового податку, селяни були змушені продавати продукти харчування, а для сплати натурального – навпаки, їх купувати (молоко, яйця). Введені у 1948 р. зміни в оподаткуванні були непосильними для села: скасовувалася знижка у 15% , яка діяла для сімей колгоспників чи одноосібників, якщо на одного працездатного члена сім'ї було двоє і більше дітей та якщо на утриманні двох працездатних було троє і більше дітей до 12 років. Сім'ї, у складі яких були діти віком до восьми років, а єдиною працездатною особою була мама, мали сплачувати 50% податку [9, с.9].

Починаючи з 1948 р. ставки податку на продукцію присадибного господарства колгоспників постійно зростали. В рамках всього СРСР такий податок становив у 1949 р. 8,6 млрд. руб., а в 1952 р. – 10,0 млрд. Нарком фінансів доповідав після смерті Сталіна Маленкову: «Якщо зіставити зростання податку за вказанні роки із зростанням доходів, то утворюється диспропорція в бік економічно не виправданого збільшення податкового обкладання селян» [5, с.136].

Так, середня сума грошового податку з селянського двору в 1949 р. становила 419 руб., а в 1950 р. – 431, в 1951 р. – 471, в 1952 р. – 528 руб. Одночасно в середньому з кожного колгоспного двору податкові інспектори стягували до 40 кг м'яса, від 5 до 100 штук яєць, від 280 до 320 л молока [5, с.136].

При цьому слід пам'ятати, що кількість великої рогатої худоби на селянському подвір'ї обмежувалася адміністративними засобами, а вироблену м'ясо-молочну продукцію колгоспник продавав на ринках, щоб мати гроші для сплати нарахованого грошового податку.

Такі податки стягувалися з селян жорстокими засобами. У березні 1951 р. міністерство юстиції СРСР виступило з таким роз'ясненням: «За судовими рішеннями про стягнення з колгоспників окремих громадян недоїмок з обов'язкових поставок і штрафів за невиконання зобов'язань в строк, стягнення може бути звернуте на єдину в господарстві недоїмника корову» [5, с. 136].

Податковий терор стосовно селян призвів до того, що вони почали самовільно нищити худобу, скорочувати посіви. В 1951 р. кількість корів, свиней, овець у підсобних господарствах колгоспників стала меншою, ніж у роки війни. Як мінімум дві п'ятих усієї чисельності колгоспних дворів не мали корів. Втеча селян у міста набула величезних розмірів. У результаті міграції сільське населення СРСР за роки післявоєнної п'ятирічки скорочувалося в середньому на мільйон осіб на рік. По суті, саме в ці роки і розпочалось обезлюднення, «постаріння сіл», яке пізніше набуло катастрофічних розмірів [10, с.371].

Фіналом податкової війни проти селян стане закон «Про сільськогосподарський податок з колгоспників» і «Про прибутковий податок з колгоспів», які були прийняті у 1952 р. цими законами в черговий раз підвищувалася загальна сума податків, збільшувалися норми прибутковості для підсобних господарств колгоспників. Крім того, до загального нормативного доходу від усіх сільськогосподарських джерел особистих господарств, що встановлювалася єдина 105 надбавка на інші доходи (від птахівництва, вирощування молодняка худоби, збору ягід, грибів) незалежно від розмірів цих доходів.

Особливістю законів 1952 р. було те, що вперше до сплати податку зараховувалися доходи колгоспників, отримані на трудовні в колгоспі у грошовій та натуральній формі. Таке не практикувалося навіть у роки війни. Закон про сільськогосподарський податок 1952р. скасував пільги для господарств сільських учителів, лікарів, агрономів та інших сільських спеціалістів. У цілому сума сільгосподатку, з урахуванням усіх підвищень, зросла в 1952 р., порівняно з 1951 р., в середньому у 1,5-2 рази [10, с.371].

Одним із головних засобів викачування коштів із села стала політика цін і заготівель сільськогосподарської продукції. З 1928 р. до 1953 р. ціни на зерно, картоплю й продукцію тваринництва не змінювалася, тоді як на промислову – постійно зростали [6, с.12].

Рівень життя селянської родини цілком залежав від проведення державних програм. Вилучення сільгосппродукції, у першу чергу зерна, не дозволяло нормально розвиватись колгоспам і особистим господарствам колгоспників.

Ще однією важливою формою здійснення грошової повинності селянства були державні позики. Державні позики представляли собою залучення грошових або натуральних коштів населення із зобов'язаннями повернення цих коштів після закінчення певного терміну.

Перші позики мали натуральну форму. Надані позики ставали щорічними, причому розмір їх розміщення постійного зростав.

Вся підписка контролювалася партійними органами. Особливе значення надавалося масовості участі селян у позиковій кампанії. Позикова кампанія починалася з офіційного оголошення підписки. Одночасно з розміщенням позики вважалося важливим зібрати не менше 50% готівки від підписаної суми. Розміщення державних позик відновлення і розвитку народного господарства СРСР проводилося до 1958 року. Дуже часто при зборі позики порушувались принципи добровільності.

Отже, відсутність матеріальних стимулів виробництва сільськогосподарської продукції, соціальна незахищеність, тотальна експлуатація, панування бюрократичних методів управління сповільнювали відновлення та розвиток аграрного сектору економіки, породжували негативне ставлення до колгоспної системи і впливали на появу різних форм соціального протесту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т.2. – К.: Наукова думка, 2006. – 653 с.
2. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. Рада: В.М. Литвин (голова), Т.В.Боряк, В.М.Геєць та ін.; відп. Ред. В.А. Смолій; авт.кол.: Т.А. Балабушевич, В.К. Баран та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка Центр, 2011. – Т.2. – 608 с.
3. Українське село у 20-90-х роках ХХ століття: короткий історико-економічний нарис / Л.Ю. Бернштейн, П.П.Панченко та ін. – К., 1998. – 122 с.
4. Історія селянства Української РСР. – Т.2.: Від Великого Жовтня до наших днів / ред.кол. І. Компонієць, І. Ганжа, І. Слинко. – К.: Наукова думка, 1967. – 534 с.
5. Литвин В.М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946-1955) / В.М. Литвин. –К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 240 с.
6. Гаврилов В. Соціальне становище сільського населення у 1943 -1953 рр. (за матеріалами областей Північного Лівобережжя України) / Володимир Миколайович Гаврилов: автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. –К., 2004. -20 с.
7. Попов В.П. Крестьянские налоги в 40-е гг. / В.П.Попов // Социологические исследования. – 1997. -№2. – С.95-114.
8. Бажан О.Г. Особливості відбудовчого періоду в Українській РСР у другій половині 1940-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. / О.Г.Бажан // Наукові записки На УкМА. – 2005. –Т.41: Історичні науки. – С.20-28.
9. Марченко В. Повсякденне життя повоєнного села Наддніпровської України (1944 – початок 1950-х рр.) / Валентина Олексіївна Марченко: автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. –Дніпропетровськ, 2004. -20с.
10. Даниленко В. Держава і колгоспи / В.М.Даниленко, І.М. Романюк // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т2. – К.: Наукова думка, 2006. – С.359-372.
11. Сушик І. Волинське село у перше повоєнне десятиріччя (1944-1953) / І. Сушик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич: Каменярь, 2002. –С.474-485.

Romanyk B.I. The features of the state tax policy on UkSSR collective farmers in the early postwar years.

The article analyses tax policy features of the Soviet State in relation to the collective farmers of Ukraine in the early postwar decades. The attention is primarily focused on the system of rural financial obligations in the period under study.

Keywords: system, collective farmers, state, village, taxes, money, loan, duties.

Романюк Б.И. Особенности государственной налоговой политики для колхозного крестьянства УССР в первые послевоенные годы.

В статье освещаются характерные особенности налоговой политики советского государства по отношению к колхозному крестьянству Украины в первое послевоенное десятилетие. Наше внимание сконцентрировано в первую очередь на системе крестьянских денежных повинностей в исследуемый период.

Ключевые слова: система, колхозное крестьянство, государство, село, налоги, деньги, заём, повинности.

УДК [94:37.014.3](477)

І.М. Романюк, О.Ю. Яніцький

ПРОБЛЕМИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВИПУСКНИКІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ТРУДОВИХ ПОЛІТЕХНІЧНИХ ШКІЛ УКРАЇНИ В 1958-1964 РР.

У статті розглянуто причини труднощів з працевлаштуванням випускників загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл у 1958-1964 роках в Українській РСР у контексті проведеної в ці роки реформи системи освіти. Проаналізовано позитивний та негативний вплив освітньої реформи 1958 року на стан працевлаштування випускників шкіл у республіці.

Ключові слова: Працевлаштування учнів, політехнізація молоді, освітня реформа, праця, трудові школи, професія, бронювання робочих місць.

Становлення ринкових відносин в Україні супроводжується багатьма відчутними соціально-економічними наслідками. Одним з найболючіших серед безлічі інших є безробіття населення. Проблеми з працевлаштуванням особливо актуальні для молодих людей, учорашніх випускників шкіл, професійно-технічних та вищих навчальних закладів. Такий стан речей вимагає всебічного дослідження, у тому числі й історичною наукою. Адже з позицій сучасних завдань державотворення важливим є використання досвіду із залучення молоді в промислове та сільськогосподарське виробництво. У цьому контексті варто проаналізувати наслідки освітньої реформи 1958 року, використавши її позитивні та негативні моменти.

Метою написання даної статті є вивчення досвіду впровадження трудової й політехнічної підготовки в школах УРСР та проблем з працевлаштування підлітків та випускників шкіл під час проведення освітньої реформи 1958-1964 років.

Тема є надзвичайно актуальною, зважаючи на перехід старшої школи в Україні на профільне навчання і створення професійних шкіл та ліцеїв, які повинні будуть забезпечити здобуття професійної освіти та надати випускникам можливість виходу на ринок праці [1].

У науковій літературі радянського часу є чимало досліджень, присвячених проблемі реформування освіти в другій половині п'ятдесятих років. Однак праць, які б розкривали проблему працевлаштування та пов'язаних з нею наслідків, надзвичайно мало [2, 3]. В сучасній українській історіографії тема працевлаштування випускників загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл також висвітлюється в основному в контексті інших, більш широких тем [4, 5]. Основний масив інформації з даної тематики міститься в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління [6-9] та частково в Російському державному архіві новітньої історії [10].

Починаючи з середини 1950-х років, перед керівництвом СРСР стояло нагальне завдання з працевлаштуванням молоді, адже переважна більшість випускників після закінчення навчання йшла працювати на виробництво, не маючи при цьому ніякої теоретичної чи практичної підготовки. Керівники підприємств неохоче брали на роботу випускників шкіл, оскільки вони не мали ні спеціальності, ні стажу роботи, до того ж їх потрібно було навчати певної професії, що вимагало додаткового часу і коштів. Враховуючи такий стан, Центральним комітетом КПРС і Радою Міністрів СРСР було видано постанову від 12 вересня 1957 року №1112 «Про залучення в промислове і сільськогосподарське виробництво молоді, яка закінчила середні загальноосвітні школи», якою зобов'язувала центральні комітети компартій союзних республік, крайкоми, обкоми, Ради Міністрів союзних і автономних республік та інші

Романюк Б.И. Особенности государственной налоговой политики для колхозного крестьянства УССР в первые послевоенные годы.

В статье освещаются характерные особенности налоговой политики советского государства по отношению к колхозному крестьянству Украины в первое послевоенное десятилетие. Наше внимание сконцентрировано в первую очередь на системе крестьянских денежных повинностей в исследуемый период.

Ключевые слова: система, колхозное крестьянство, государство, село, налоги, деньги, заём, повинности.

УДК [94:37.014.3](477)

І.М. Романюк, О.Ю. Яніцький

ПРОБЛЕМИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВИПУСКНИКІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ТРУДОВИХ ПОЛІТЕХНІЧНИХ ШКІЛ УКРАЇНИ В 1958-1964 РР.

У статті розглянуто причини труднощів з працевлаштуванням випускників загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл у 1958-1964 роках в Українській РСР у контексті проведеної в ці роки реформи системи освіти. Проаналізовано позитивний та негативний вплив освітньої реформи 1958 року на стан працевлаштування випускників шкіл у республіці.

Ключові слова: Працевлаштування учнів, політехнізація молоді, освітня реформа, праця, трудові школи, професія, бронювання робочих місць.

Становлення ринкових відносин в Україні супроводжується багатьма відчутними соціально-економічними наслідками. Одним з найболючіших серед безлічі інших є безробіття населення. Проблеми з працевлаштуванням особливо актуальні для молодих людей, учорашніх випускників шкіл, професійно-технічних та вищих навчальних закладів. Такий стан речей вимагає всебічного дослідження, у тому числі й історичною наукою. Адже з позицій сучасних завдань державотворення важливим є використання досвіду із залучення молоді в промислове та сільськогосподарське виробництво. У цьому контексті варто проаналізувати наслідки освітньої реформи 1958 року, використавши її позитивні та негативні моменти.

Метою написання даної статті є вивчення досвіду впровадження трудової й політехнічної підготовки в школах УРСР та проблем з працевлаштування підлітків та випускників шкіл під час проведення освітньої реформи 1958-1964 років.

Тема є надзвичайно актуальною, зважаючи на перехід старшої школи в Україні на профільне навчання і створення професійних шкіл та ліцеїв, які повинні будуть забезпечити здобуття професійної освіти та надати випускникам можливість виходу на ринок праці [1].

У науковій літературі радянського часу є чимало досліджень, присвячених проблемі реформування освіти в другій половині п'ятдесятих років. Однак праць, які б розкривали проблему працевлаштування та пов'язаних з нею наслідків, надзвичайно мало [2, 3]. В сучасній українській історіографії тема працевлаштування випускників загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл також висвітлюється в основному в контексті інших, більш широких тем [4, 5]. Основний масив інформації з даної тематики міститься в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління [6-9] та частково в Російському державному архіві новітньої історії [10].

Починаючи з середини 1950-х років, перед керівництвом СРСР стояло нагальне завдання з працевлаштуванням молоді, адже переважна більшість випускників після закінчення навчання йшла працювати на виробництво, не маючи при цьому ніякої теоретичної чи практичної підготовки. Керівники підприємств неохоче брали на роботу випускників шкіл, оскільки вони не мали ні спеціальності, ні стажу роботи, до того ж їх потрібно було навчати певної професії, що вимагало додаткового часу і коштів. Враховуючи такий стан, Центральним комітетом КПРС і Радою Міністрів СРСР було видано постанову від 12 вересня 1957 року №1112 «Про залучення в промислове і сільськогосподарське виробництво молоді, яка закінчила середні загальноосвітні школи», якою зобов'язувала центральні комітети компартій союзних республік, крайкоми, обкоми, Ради Міністрів союзних і автономних республік та інші

.....
органи радянської влади розглянути за участю раднаргоспів і місцевих управлінь трудових резервів стан справ з працевлаштуванням осіб, які закінчили середні школи, а також підлітків, які не отримали середньої освіти, і забезпечити залучення всієї молоді в промислове і сільськогосподарське виробництво, охопити її професійною освітою [6, арк.1].

Але дана постанова не вирішувала основного питання, як надати фах уже працюючим на виробництві випускникам та підліткам, які не закінчили середню школу. До того ж значним був і відсоток ніде не працевлаштованих учнів. Станом на 1 грудня 1957 року з 266 603 учнів, які закінчили десятирічку, продовжило навчання трохи більше третини – 91 289. Отримало роботу на підприємствах раднаргоспів і місцевої промисловості, а також в колгоспах республіки – 130 362 випускники. Залишилося не працевлаштованими 26 798 чол., або 10% від загальної кількості [6, арк.5]. У багатьох областях УРСР кількість молоді, що закінчила десятирічку в 1957 і не була працевлаштованою, становила більш як 15%. Подібна ситуація з працевлаштуванням простежувалася і в інших союзних республіках. Загалом по СРСР ніде не працювали і не навчалися 112 800 чоловік [10, арк. 25].

Після прийняття вказаної постанови в Раду Міністрів СРСР продовжували надходити листи з різних міст Української РСР. У більшості з них йшлося про проблеми з працевлаштуванням учнів, які закінчили середні школи і з ряду причин не могли продовжувати навчання. Найскладнішою була ситуація з отриманням першого місця роботи в дівчат, особливо в промислово розвинених регіонах України, де переважала важка індустрія. Так, у Кривому Розі з 1109 непрацевлаштованих випускників середніх шкіл більшість становили дівчата, які не досягли 18-річного віку. Подібною була ситуація і в Нікополі, де з 262 непрацевлаштованих випускників 90% становили дівчата [6, арк.3].

Часто труднощі з працевлаштуванням виникали також через невідповідність робочих місць бажанням самих учнів, які не хотіли йти працювати на будівництво чи в сільське господарство, не отримавши при цьому ніякої кваліфікації і фактично маючи обмежені можливості отримати її в майбутньому.

Вихід з цієї ситуації вбачався в прийнятому Верховною Радою СРСР 24 грудня 1958 року законі «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР». Верховна Рада УРСР продублювала даний закон 17 квітня 1959 року. Цей документ передбачав структурну перебудову загальноосвітньої школи: впровадження обов'язкової восьмирічної освіти; перетворення середньої десятирічної школи в одинадцятирічну і навіть у дванадцятирічну; створення матеріально-технічної бази для оволодіння учнями шкіл однією з масових робітничих професій. Стратегічним напрямом розвитку школи в законі було визначено політехнізацію, посилення зв'язку школи з виробництвом, навчання з продуктивною працею, особливо в середній ланці [4, с.40]. Випускники восьмирічної школи мали три шляхи для отримання повної середньої освіти:

1) Середні загальноосвітні школи робітничої і сільської молоді (вечірні, змінні) з терміном навчання 3 роки.

2) Середні загальноосвітні трудові політехнічні школи з виробничим навчанням з терміном навчання 3 роки.

3) Технікуми та інші середні спеціальні навчальні заклади [11, с.7].

Для кожного з IX-XI класів усіх середніх шкіл на виробниче навчання виділялося по два дні на тиждень. Перший випуск з одинадцятого класу вже реформованих трудових політехнічних шкіл відбувся в 1962-1963 навчальному році [7, арк.2]. Випускники цих шкіл, окрім атестата про середню освіту, отримували також свідоцтво про присвоєння кваліфікації за обраною професією. Виробничі спеціальності для вивчення в школах мали визначатися відділами народної освіти при безпосередній участі керівників підприємств, колгоспів, радгоспів, планових органів і всіх установ, на базі яких мало здійснюватися виробниче навчання. При цьому мала також враховуватися потреба різних галузей народного господарства в робітниках масових професій, наявність вчительських кадрів і бази для виробничого навчання і праці учнів.

Однак на практиці основними факторами, які визначали професії по яких велася профпідготовка в 9-11 класах середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл були матеріальна база школи чи базового підприємства та наявність викладацьких кадрів з виробничого навчання. Потреби народного господарства часто до уваги бралися в останню чергу. Особливо звертали на себе увагу великі міські промислові центри: Дніпропетровської,

Луганської, Харківської, Донецької областей, у яких середні загальноосвітні школи готували учнів за такими спеціальностями, з яких тільки 38-44% приймалися промисловими підприємствами, будівництвами, підприємствами транспорту і зв'язку, решта випускників повинна була перекваліфіковуватися, тому що за спеціальністю, вказаною у шкільних свідоцтвах, підприємства цих випускників не приймали [8, арк.12]. Загалом же в Українській РСР з 42 512 випускників 11 класів, які після закінчення школи одразу пішли працювати, лише 14563 або 34% працювали за присвоєною в школі професією, що свідчило про надзвичайно низьку ефективність профілізації у середній школі [9, арк.2]. Через відсутність єдиного планування підготовки кадрів у середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням в окремих школах УРСР допускалися помилки з вибором профілю промислового навчання для учнів [2, с.158]. Так, у школах Дніпропетровської, Кримської, Станіславської, Миколаївської й інших областей вивчалися важкі для школярів спеціальності (ковалі, котельники, ливарники, автогенники, електрозварники, емальовальники та ін.). У багатьох школах вивчалися професії для спеціалістів середньої кваліфікації (технолог рибної промисловості, агротехнік, теплотехнік, бухгалтер та ін.), підготовка до яких проводилася в технікумах, училищах та інших спеціальних навчальних закладах. Були і випадки, коли в окремих школах вивчалися дуже вузькі спеціальності (пасічник, штампувальник, обмотник, ретушер, копіювальник, в'язальниця та ін.), освоєння яких не потребувало трьох років вивчення і могло проводитися в якості гурткової чи інших форм позакласної і позашкільної роботи [7, арк.50].

Для підвищення якості працевлаштування учнів, не маючи інших важелів впливу, окрім адміністративних, Рада Міністрів Української РСР прийняла постанову від 17 грудня 1963 року №1361 «Про поліпшення трудовлаштування підлітків», якою в числі іншого зобов'язувала підприємства та установи встановити «бронювання» для прийому на роботу випускників шкіл та підлітків в межах 3-5% від загальної кількості робітників та службовців. Така дія, на думку керівництва республіки, мала надати учням більше шансів на отримання першого місця роботи, оскільки деякі керівники підприємств, колгоспів чи радгоспів продовжували ігнорувати учнівські кадри, попри те, що більшість з них уже мали професію. Не зважаючи на вжиті заходи, питання працевлаштування підлітків, особливо на підприємствах, підпорядкованих Київському раднаргоспу, міст Житомира і Бердичева, було незадовільним. Так, на підприємствах м. Бердичева, підпорядкованих Київському раднаргоспу, де працювало 13 700 робітників, облвиконкомом було встановлено «бронювання» для влаштування підлітків у кількості 390 чоловік. Раднаргосп затвердив ліміт по праці для цих підприємств лише 76 чоловік, що складало 0,5% до загальної кількості працюючих. Внаслідок цього значна кількість підлітків залишилася не працевлаштованою [8, арк. 68].

У сільській місцевості ситуація з працевлаштуванням учнів трудових політехнічних шкіл була ще складнішою. Маючи недостатню навчально-виробничу базу та обмежений вибір професій, сільська школа не могла надати якісну професійну підготовку своїм учням. Основною формою організації навчання тут була учнівська виробнича бригада. Нерідко головним завданням якої було виконання господарських планів школи та колгоспу. Багато підприємств, колгоспів і радгоспів за рахунок годин, передбачених програмою на трудове виховання, просто залучали школярів на сільськогосподарські роботи [5, с.142]. Хоча в деяких випадках шкільні бригади і навчально-дослідні господарства шкіл досягали високих виробничих показників і ставали носіями передового досвіду в сільському господарстві, проте їх було небагато.

Тому кількість учнів, працевлаштованих у сільському господарстві по отриманій у школі професії була також невисокою. З 42 512 випускників 11 класів загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл, які закінчили школу в 1963 році і були працевлаштовані, тільки 6 451 працював у сільському господарстві. По отриманій в школі спеціальності працювало 3 149 колишніх учнів, або 49% [9, арк.2]. Такі цифри були яскравим свідченням того, що переважна більшість випускників не пов'язувала свого майбутнього з селом і працею в сільському господарстві.

Однак попри успішність та не досконалість освітньої реформи 1958 року, вона справила значний вплив на проблему працевлаштування підлітків в УРСР. Кількість непрацевлаштованих випускників зменшилася з 10% в 1957 році до 2% в 1963. У середніх загальноосвітніх школах, де спеціальності при відборі були продумані і навіть обговорювалися

з учнями та батьками, а потім добре було організовано виробниче навчання, випускники після закінчення школи були працевлаштовані за отриманою спеціальністю на базових підприємствах. Кількість учнів працевлаштованих в народному господарстві зросла з 143,8 тисяч в 1959 році до 200,9 тисяч в 1964 році [3, с.228]. Протягом зазначеного періоду значно зросла навчально-матеріальна база та мережа шкіл, що дозволило збільшити кількість охоплених навчальним процесом учнів. Також вагомим здобутком реформи освіти було те, що вчорашні учні, які закінчили 11 клас, не маючи в силу різних обставин можливості йти далі навчатися, могли йти працювати в народне господарство, маючи уже яку-не-яку професію.

Тому в цілому освітню реформу 1958 року не можна назвати повністю невдалою щодо вирішення проблем з працевлаштуванням випускників загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл. Однак вона однозначно не виконала поставлених перед нею завдань по профілізації та спеціалізації середньої школи. Це стало однією з вагомих причин її згорання в середині 1960-х років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Концепція розвитку освіти України на період 2015-2025 років. Проект. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/ua/pr-viddil/1312/1390288033/1414672797/>
2. Завадська О.Я. Школи України в період перебудови системи народної освіти/ О.Я. Завадська. – К.: «Радянська школа», 1964. – 164 с.
3. Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959-1968 гг.)/ О.А. Завадская. – К.: «Радянська школа», 1968. – 268 с.
4. Пироженко Л.В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. ХХ століття) : Монографія/ Л.В. Пироженко. – К.: Педагогічна думка, 2013. – 304 с.
5. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття./ І.М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф.р-2, оп.9, спр.5004. – 149 арк.
7. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.2928. – 128 арк.
8. ЦДАВО України, ф.р-2, оп.10, спр.3491. – 194 арк.
9. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.3717. – 98 арк.
10. Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ), ф.5, оп.35, д.89. – 98 л.
11. Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» // Радянська школа. – 1959. – №6. – С. 3-19.

Romanyk I.M., Yanickiy A.Y. Problems with employment of Ukrainian secondary labour polytechnic school leavers in 1958-1964.

The article discusses the difficulties with employment of secondary labor polytechnic school leavers in the Ukrainian SSR in 1958-1964 after the education reform carried out in those years. It analyzes positive and negative effects of 1958 educational reform on the state of employment of school leavers in the country.

Keywords: Employment, politehnizatsiya, educational reform, labor schools, booking jobs.

Романюк І.М., Яницький А.Ю. Проблеми трудоустроїства випускників общеобразовательных трудових політехнічних шкіл України в 1958-1964 гг.

В статье рассмотрены причины трудностей с трудоустройством выпускников общеобразовательных трудовых політехнічних шкіл в 1958-1964 годах в Украинской ССР в контексте проводимой в эти годы реформы системы образования. Проанализированы позитивное и негативное влияние образовательной реформы в 1958 году на состояние трудоустройства выпускников школ в республике.

Ключевые слова: Трудоустройство політехнізації, образовательная реформа, трудовые школы, бронирование рабочих мест.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ПРОТЕСТАНТСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ У ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХ СТ.

У статті аналізується мережа, структура та склад протестантських релігійних організацій. Охарактеризована нормативно-правова база регулювання питань культової релігійної діяльності. Розкрита роль і завдання окремих державних інституцій у здійсненні урядової антирелігійної політики.

Ключові слова: релігія, протестантські релігійні громади, антирелігійна політика, державно-церковні відносини.

Проблема розвитку відносин між партійно-державною владою та протестантськими релігійними організаціями радянської доби відноситься до актуальних тем сучасної української історії. Їх вивченню присвячена низка праць істориків та дослідників даного періоду.

Підходи до дослідження державно-протестантських взаємовідносин післявоєнного часу в Україні були зумовлені соціально-історичним розвитком країни. Релігійна історія починає створюватися на основі ситуацій, що розгортались у республіці. Історики відтворюють події за власними спостереженнями та джерелами. Однак намальована ними картина розвитку історичних явищ виявилась дещо спотвореною, оскільки пануюча в країні адміністративно-командна система наклала жорстке табу на висвітлення та аналіз багатьох подій і явищ, без розкриття яких не можна було об'єктивно відновити реальний хід подій тих часів.

Роботи сучасних науковців характеризують різні сторони життя та діяльності протестантських релігійних громад, їх взаємовідносини з радянською владою, реакцію тогочасної політики на розвиток релігійних груп та об'єднань, причини виникнення антирелігійної ідеології саме в цей період. Нові факти ставлення державної влади до протестантських релігійних організацій повоєнного періоду, які тривалий час приховувалися від громадського ока в матеріалах з позначками «таємно» та «цілком таємно», розкрито в наукових працях Єленського В., Панченка П.П., Войналовича В.В., Лисенка О.Є., Грушової Т.В., Яроцького П., Меркатуна І.П. та інших [1]. Автори звертають увагу на становище та розвиток релігійних організацій. Визначають державну політику радянської влади як реакційну щодо протестантських громад України.

Історичний досвід періоду радянської влади в Україні свідчить про те, що державно-релігійні стосунки на різних етапах розвитку мають свої особливості. Характерними рисами відрізняється і післявоєнний період. Він зумовлений, передусім, змінами релігійного життя після Другої світової війни. Це, насамперед, зростання релігійності населення, збільшення кількості віруючих, спонтанне відродження релігійного життя під час окупації на сході країни, відновлення релігійних структур, знищених режимом у передвоєнні роки, утворення нових релігійних центрів. Важливу роль у розвитку українського протестантизму післявоєнного періоду зіграло і возз'єднання у 1939 році західноукраїнських земель з Радянською Україною. У західних регіонах країни склалися стійкі протестантські традиції, сформувалися чисельні громади віруючих та досвідчений корпус проповідників, що сприяло активному розвитку релігійного напрямку і в інших регіонах України.

У роки війни протестантські релігійні організації надавали допомогу радянським збройним силам, пораненим воїнам, сім'ям загиблих, сиротам, відігравали важливу роль в консолідації суспільства, доклали чимало зусиль для зміцнення обороноздатності країни. Церкві, як православного, так і сектантського віросповідання, відводилося одне з перших місць у далекосяжних планах сталінського керівництва. За її рахунок радянська влада намагалася забезпечити єдність народу в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, включенням релігійних організацій в антифашистський блок, підтримати міжнародний авторитет СРСР. У післявоєнні роки церква не втратила своєї значущості і влада мала рахуватися з її принципами. Керівництво СРСР переорієнтувало політичну лінію щодо релігії та церкви. Лозунги «войовничого атеїзму» змінилися на стратегію співробітництва з релігійними організаціями.

Але дії керівництва країни не були скеровані турботою про релігію, церкву та віруючих, а відповідали лише його власним інтересам. Радянська влада, не вступаючи у конфлікт з

віруючими, намагалася взяти під свій контроль їхні релігійні формування, вдатися до інтриг, що могли б закрити очі релігійникам на реальне становище. Перший секретар ЦК КПРС Й.Сталін створив зовнішню видимість благополуччя в релігійному питанні, щоб внутрішньо поставити релігію під жорсткий контроль та вмонтувати її в систему режиму своєї влади.

Для отримання більшого контролю над релігійними осередками, була організована, згідно з постановою РНК СРСР від 14 вересня 1943 р., Рада у справах Руської Православної церкви (РПЦ). Її правляча еліта отримала на той час роль основного провідника державної релігійної політики.

Через своїх уповноважених РПЦ мала «опікуватися» питаннями реєстрації церковних громад та відкриття нових парафій, вивчати стан і перебіг внутрішньоцерковних процесів, неодмінно доповідати про них вищим партійним та державним органам [2, с. 209].

Але етнічна строкатість населення радянської країни зумовила доволі широкий віросповідний спектр суспільства. Тому для ретельного контролю над релігійним життям, а особливо над різними конфесійними угрупованнями, владне керівництво мало організувати відповідний орган самостійний та незалежний від Ради у справах РПЦ. Так, 19 травня 1944 р. постановою Ради Народних Комісарів (РНК) № 572 було створено Раду у справах релігійних культів (РСРК) при РНК СРСР (з 1946 р. при Раді Міністрів СРСР) з інститутом уповноважених при союзних республіках та обласних виконкомах [3, арк.7].

Ця установа стала посередником між урядом країни та релігійними громадами і організаціями. З її допомогою уряд СРСР виносив ті чи інші рішення стосовно культової релігійної діяльності, в тому числі і сектантського віросповідання.

Характер, методи і спрямування роботи органів РСРК були визначені 29 травня 1944 р. РНК СРСР постановою № 628 «Про затвердження положення про Раду у справах релігійних культів при РНК СРСР, штатів, посадових окладів працівників Ради». Згідно з нею РСРК мала опікуватися питаннями релігійних культів, що потребували вирішення урядом СРСР. До того ж в її відомство входила розробка проектів законодавчих актів, постанов з питань сектантського віросповідання, інструкцій по їхньому впровадженню у життя, а також надання Раднаркому СРСР звіту з проведеної роботи. Рада у справах релігійних культів складала загальний опис церков та молитовних будинків, упорядковувала статистичні зведення, що надходили до її відомства від місцевих радянських органів [4, 346].

Апарат Ради очолювали досвідчені працівники відділів НКДБ, що займалися виключно релігійними питаннями. Цей факт ще раз наводить на роздуми про те, чи насправді радянська влада змінила своє ставлення до релігії.

Реальне відношення атеїстичного режиму викладене у «Закритому листі ЦК КП(б)У у питанні релігії», надісланому 27 березня 1945 року ЦК КП(б)У партійним організаціям республік. Його зміст наголошує на тому, що «ідеологія церкви суперечить науковому марксистсько-ленінському світогляду, що вона глибоко реакційна і в кінцевому рахунку повинна бути подолана» [5, арк. 29].

Найбільша увага зверталася на заходи центрального апарату щодо громад протестантських релігійних об'єднань. Особливо це стосувалося найчисельніших об'єднань, які мали велику впливову силу серед населення. Активний нагляд за процесами сфери діяльності сектантських релігійних організацій долучався спецорганам республіки. В інформаційному звіті уповноваженого РСРК при РН СРСР по Українській РСР за травень-червень 1945 р.наголошуються конкретні заходи щодо згаданих громад. Сам звіт був здійснений за особистим дорученням секретаря ЦК КП(б)У та голови РНК УРСР М. Хрущова та надісланий до ЦК КП(б)У народним комісаром держбезпеки УРСР С.Савченком. Зазначені заходи передбачали посилення роботи з обліку громад різних релігійних організацій і завершення їхньої реєстрації до кінця 1945 р.;облік релігійних громад і груп антирадянських сект, їхніх керівників та передачу матеріалів на них до органів НКДБ для вживання відповідних заходів;передачу органам КДБ наявних матеріалів стосовно фактів антирадянських проявів чи відмови від військової повинності з боку представників релігійних громад;заборону урочистих водних хрещень сектантів;домагання повсюдного возз'єднання громад «євангельських християн» і «баптистів» та підпорядкування їх Всесоюзній Раді євангельських християн і баптистів (ВРСХ і Б); активізацію дії партійних, комсомольських і громадських організацій з метою «обробки й відриву молоді від впливу сектантів»; запровадження штрафних санкцій щодо релігійних громад, у приміщеннях яких здійснювались

.....
спеціальні дитячі зібрання з метою пропаганди релігійного вчення; посилення роботи по лінії органів КДБ щодо виявлення і застосування репресивних дій щодо організаторів і керівників антирадянських нелегальних релігійних організацій [6, арк. 87-90].

Кількісне скорочення громад релігійних культів визначалося найважливішим завданням для державних контролюючих органів і мало на меті досягнення одноманітності конфесійної структури. Уповноважений Ради по УРСР П. Вільховий зауважував: «Проведенням цієї роботи ми намагаємося скоротити мережу релігійних громад – розплідників релігійно-містичної пропаганди серед населення, вживаючи заходів до недопущення штучного організаційного зміцнення громад» [7, арк. 74].

У результаті заходів по скороченню мережі громад релігійних культів, чисельність віруючих з кожним наступним роком зменшувалась. Так, на 1 січня 1948 р. в Україні нараховувалось 1 788 релігійних громад евангельських християн-баптистів, 141 група адвентистів сьомого дня, а на 1 січня 1956 року їх кількість значно зменшилась і складала: 1 351 релігійних громад (СХБ) та 115 груп (АСД) [8, 258].

Одним з методів дезактивації діяльності протестантських релігійних громад була їхня обов'язкова реєстрація в державних органах. Ця умова стала найважливішою для законного існування та розвитку об'єднань віруючих. Повна процедура реєстрації викладалась у постанові Раднаркому СРСР №1325 від 28 листопада 1943 р. «Про порядок відкриття церков», яка представляла повний перелік необхідних документів. Їх зібрання та оформлення забирало багато часу, що відтягувало факт реєстрації на декілька місяців. Та протестантське релігійне товариство і служитель культу могли розпочати свою діяльність лише з отримання від обласного уповноваженого Ради довідки про реєстрацію [9, арк. 14-17].

У більшості випадків, зібрати необхідні документи було просто неможливо. Головною перешкодою ставало те, що релігійна громада не мала молитовного будинку або його стан не відповідав критеріям технічної, санітарної чи пожежної інспекції, а на покращення показників у громади не вистачало коштів. Багаточисельні заявки релігійників на реєстрацію громади відхилялися у зв'язку з «неможливістю використання та аварійністю» їхнього молитовного будинку.

Причиною не реєстрування або зняття з реєстрації релігійної громади була і її малочисельність. «Зняття з реєстрації з причини припинення діяльності та у зв'язку з відсутністю необхідного числа віруючих», – зазначалося у рішеннях Ради у справах релігійних культів [10, арк. 8].

Всі протестантські релігійні громади, які не мали змоги отримати реєстрацію в органах державної влади, були оголошені поза законом, а їхня діяльність опинилась під забороною.

Возз'єднання громад «євангельських християн» і «баптистів» та підпорядкування їх Всесоюзній Раді євангельських християн і баптистів (ВРЄХ і Б) було одним із обов'язкових етапів у роботі по обмеженню діяльності релігійних культів. Уряд вирішив створити єдину, легкоконтрольовану церковну організацію та, поставивши на її чолі «слухняне» керівництво, повністю контролювати релігійну свідомість та церкви віруючих найбільших протестантських організацій в Україні. Штучне об'єднання призвело до дезорганізації обох культів, обмеження їх проповідницької діяльності, втрати соціально-політичного значення в країні.

Не дивно, що за таких умов значна частина громад виступала проти возз'єднання «євангельських християн» і «баптистів». Щоб не допустити повного краху блискавичної ідеї, радянський уряд знаходить засоби для «урегулювання» небажаних ситуацій. Рада у справах релігійних культів УРСР пропонує своїм уповноваженим вирішувати проблему відмови громад від об'єднання таким чином: «керівництво релігійних громад, яке не погодилось об'єднатися, зняти з реєстрації, а громади розпустити, приміщення їх молитовних будинків закрити» [11, арк. 3]. Всі не діючі храми пристосовували під потреби установ культури: клуби, кінотеатри, спортзали, а також використовували під склади мінеральних добрив, паливно-мастильних матеріалів, вугілля, під зернову та іншу сільськогосподарську продукцію.

Антирелігійна політика радянської влади повоєнного періоду призвела до того, що кількість громад євангельських християн баптистів значно скоротилася. Загальна кількість громад ЄХБ у 1947 році складала 1 871 з чисельністю 95 497, а вже у 1955 році – 1 187, що нараховували 84 877 осіб [12].

Серія: ІСТОРІЯ

Таблиця 1: Кількість громад та членів євангельських християн баптистів у 1947-1951 рр.

Назва області	1947 рік		1948 рік		1949 рік		1950 рік		1951 рік	
	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів
Вінницька	79	3404	93	3979	85	3868	73	3556	73	3603
Волинська	77	6091	76	5969	66	6027	63	5384	63	5327
Ворошиловградська	37	1996	37	2099	35	2396	32	2469	30	2689
Дрогобицька	11	1005	13	371	12	386	10	315	11	347
Дніпропетровська	82	5801	77	5124	72	5127	61	5025	60	8192
Житомирська	67	3754	65	3688	54	2788	54	2750	48	2616
Закарпатська	81	2122	35	1171	36	1266	36	1320	31	1214
Запорожська	79	4193	72	3497	68	3259	62	3458	52	3419
Ізмаїльська	50	1751	45	1636	50	1860	46	1766	46	1831
Київська	201	8764	185	8298	174	7995	151	8297	152	8470
Кіровоградська	67	3167	56	3109	65	3139	60	3161	60	3131
Каменець-Подільська	138	6197	129	5738	93	4751	82	4348	76	4165
Львівська	51	2060	44	2304	45	2451	39	2159	40	2084
Миколаївська	37	1791	33	1525	26	1492	22	1301	20	1236
Одеська	37	1449	52	1873	33	1647	32	1685	30	1746
Полтавська	47	2711	58	2769	54	2507	51	2503	48	2459
Рівненська	185	13038	203	13907	177	11834	185	12653	180	12509
Сталінська	85	5654	78	6211	81	7003	75	7067	76	7827
Сумська	112	4892	144	4908	97	4999	77	4527	73	4505
Станіславська	9	382	9	382	9	358	8	418	8	421
Тернопільська	82	3436	77	3888	74	3802	57	3691	51	3381
Херсонська	38	1455	35	1270	28	1277	23	1216	20	1195
Харківська	93	5164	86	5460	73	5857	63	5889	59	5750
Чернігівська	69	2610	71	2840	68	2925	63	2798	63	2761
Черновицька	57	2610	59	3015	51	2624	48	2998	46	3076
Всього	1871	95497	1802	95031	1626	91638	1473	90754	1416	89749

Всі дані підраховані автором, але не можна їх вважати остаточними, оскільки відомості щодо кількості і чисельності громад євангельських християн баптистів по деяких областях України відсутні.

Позиція радянської влади щодо сектантських релігійних громад дещо змінилась у 1953 році. Посаду першого секретаря ЦК КПРС зайняв М.С.Хрущов і оголосив новий політичний курс. Він зауважував, що сталінський «лібералізм» по відношенню до релігії та церкви не відповідає принципам марксизму-ленінізму, а тим більше новому напрямку – побудові комунізму. Релігійне питання повністю переходить у сферу впливу партійної ідеології.

Таблиця 2.

Назва області	1952 рік		1953 рік		1954 рік		1955 рік	
	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів	Кількість громад	Кількість членів
Вінницька	71	9824	70	3667	68	3624	68	3639
Волинська	63	5187	62	4919	62	5178	62	5256
Ворошиловградська	30	2828	29	2927	30	3118	30	3314
Дрогобицька	11	439	9	328	7	295	7	294
Дніпропетровська	59	5081	57	5380	57	5471	55	5495
Житомирська	48	2708	47	2698	47	2626	47	2696
Закарпатська	32	1217	31	1068	27	1063	25	1050
Запорожська	51	3420	51	3484	49	3677	49	3752
Ізмаїльська	43	1820	42	1725	41	1785	немає даних	немає даних
Київська	151	8477	151	8624	95	5735	95	5801
Кіровоградська	56	2851	55	2946	44	4132	45	2380
Каменець-Подільська	69	3500	70	3397	68	3241	немає	немає

Наукові записки

							даних	даних
Львівська	39	1992	39	2037	39	2121	39	2117
Миколаївська	17	1201	17	1199	17	1243	24	1599
Одеська	28	1805	28	1835	27	1906	59	3377
Полтавська	47	2523	46	2508	38	2209	38	2310
Рівненська	177	11345	168	10529	167	10427	168	10664
Сталінська	72	7881	73	7922	73	8660	73	8764
Сумська	72	4497	71	4676	72	4514	71	4531
Станіславська	8	424	7	402	8	452	8	437
Тернопільська	48	3334	47	3296	44	2869	44	3061
Херсонська	60	5929	58	6044	58	6154	17	1228
Харківська	19	1196	18	1209	17	1278	58	6898
Чернігівська	63	2716	62	2744	60	2612	59	2742
Черновицька	46	3129	46	3084	46	3289	46	3472
Всього	1353	89395	1326	85402	1261	87679	1187	84877

7 липня 1954 року ЦК КПРС прийняв постанову «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення», яка засуджувала попередню політику влади щодо примирення з релігією та церквою, вимагала негайного наступу на релігійні осередки і висувала конкретні заходи щодо цього [13, 71-77].

Реалізація постанови супроводжувалася втручанням посадових осіб у справи релігійних організацій, грубим адмініструванням та образами релігійних почуттів віруючих. Політика викликала незадоволення мирян і служителів культу. Активний протест з їхнього боку вплинув і на міжнародний статус всієї країни, чого, безумовно, не могла проігнорувати партійна влада.

Вже 10 листопада 1954 року ЦК КПРС прийняв чергову постанову «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», в якій вказувалося на неприпустимість образи релігійних почуттів віруючих у процесі науково-атеїстичної пропаганди, пропонувалися інші, основані на підвищенні наукового та матеріалістичного пізнання, заходи щодо її поліпшення [14].

Ще однією поступкою з боку влади стала постанова Ради міністрів СРСР від 17 лютого 1955 року «Про зміну порядку відкриття молитовних споруд», де надавалося право реєструвати церковні громади, які діяли без офіційного дозволу [15, 148]. Та, насправді, це був лише черговий засіб для посилення контролю за організаціями, що діяли у підпіллі.

Таким чином, державна політика у сфері релігійного життя періоду першого післявоєнного десятиліття свідчить про те, що режим лише формально визнавав засади відокремлення церкви від держави та свободу віросповідання і діяльності релігійних культур. Насправді ж, радянська влада дотримувалася принципу зменшення віруючої частини населення та знищення релігійних осередків сектантських культур. Політична ідеологія базувалася на підтримці та розвитку атеїстичної пропаганди, обмеженні діяльності та повній ліквідації «шкідливих релігійних об'єднань».

Усвідомлення помилок та досвіду державної політики у ставленні до релігії та церкви післявоєнного періоду є важливим аспектом у визначенні релігійної політики незалежної України. Саме формування релігійної свідомості населення країни – одне із перших її завдань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини (1917-1991). – К., 1991; Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – 90-ті рр.). Історичні зошити. – К., 1993; Войналович В.В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (II пол. 40-х – 50-ті рр.) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997. – №1/2; Лисенко О.Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941-1946 рр. – К., 1999; Грушова Т.В. Радянська держава і церква п'ятидесятників в Україні (поч. 1920-х – 1991 рр.). – Запоріжжя, 2000; Яроцький П. Український протестантизм учора і сьогодні // Віче. – 1994. – №11(32); Меркатун І.П. Антирелігійна компанія 50-60-х років на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – №10.
2. Войналович В. Голгофа для віруючих. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. – № 1-2 (4-5).

3. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.1.
4. Хронологическое собрание законов, указов президиума Верховного совета, постановлений УССР. – Т.1. – К., 1963.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1641.
6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1639.
7. Там само. – Спр.4555.
8. Зінько Ю.А. Політика радянської влади щодо протестантських релігійних громад у документах державного архіву Вінницької області // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вип.ІІ. – Вінниця, 2000.
9. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.17.
10. Там само. – Спр.168.
11. Державний архів Харківської області. – Ф.3858. – Оп.3. – Спр.301.
12. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.36, Спр.56, Спр.79, Спр.101, Спр.120, Спр.137, Спр.160, Спр.186; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4556
13. О религии и церкви. Сборник документов. – М.: Изд-во политической литературы, 1965.
14. Правда. – 1954. – 11 листопада.
15. Бажан О. Пожвавлення релігійного життя в Україні в перші роки «Хрущовської відлиги» // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Книга 1. – Львів. – 2007.

Zinko I.Y. Soviet State policy towards Protestant religious organizations in the first post-war decade of XX century.

The author analyzes the system, structure and composition of protestant religious organizations, describes normative and legal base for adjustment of questions of cult religious activity, and exposes the role and tasks of certain state institutes in realization of governmental anti-religious policies.

Зинько И.Ю. Государственная политика советской власти по отношению к протестантским религиозным организациям Украины в первое послевоенное десятилетие XX в.

В статье анализируется сеть, структура и состав протестантских религиозных организаций. Охарактеризована нормативно-правовая база регулирования вопроса культовой религиозной деятельности. Разкрыта роль и задания отдельных государственных институтов в осуществлении правительственной антирелигиозной политики.

Ключевые слова: религия, протестантские религиозные организации, антирелигиозная политика, государственно-церковные отношения.

УДК 94: [34:26-78](477)»1919/1991»

В. В. Кононенко

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ІУДЕЙСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД (1919-1991 РР.)

У статті аналізується правова база діяльності іудейських релігійних громад в Україні протягом радянського періоду. Автор аналізує становище іудеїв в контексті релігійної політики радянської влади в СРСР і УРСР. Детально досліджуються основні положення нормативних актів, що регулювали діяльність релігійних громад. У статті проаналізовано особливості антирелігійної політики влади стосовно іудейських громад та особливості правового статусу іудеїв у порівнянні з іншими релігійними конфесіями.

Ключові слова: СРСР, УРСР, іудеї, іудейські громади, радянська влада, релігійна політика, правове регулювання, нормативна база.

Після лібералізації релігійного законодавства та зняття дискримінаційних обмежень стосовно діяльності іудейських релігійних громад в Україні під час діяльності Тимчасового уряду Росії та урядів УНР, Української держави, які визначали релігію як один із невід'ємних

3. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.1.
4. Хронологическое собрание законов, указов президиума Верховного совета, постановлений УССР. – Т.1. – К., 1963.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1641.
6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1639.
7. Там само. – Спр.4555.
8. Зінько Ю.А. Політика радянської влади щодо протестантських релігійних громад у документах державного архіву Вінницької області // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вип.ІІ. – Вінниця, 2000.
9. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.17.
10. Там само. – Спр.168.
11. Державний архів Харківської області. – Ф.3858. – Оп.3. – Спр.301.
12. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.36, Спр.56, Спр.79, Спр.101, Спр.120, Спр.137, Спр.160, Спр.186; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4556
13. О религии и церкви. Сборник документов. – М.: Изд-во политической литературы, 1965.
14. Правда. – 1954. – 11 листопада.
15. Бажан О. Пожвавлення релігійного життя в Україні в перші роки «Хрущовської відлиги» // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Книга 1. – Львів. – 2007.

Zinko I.Y. Soviet State policy towards Protestant religious organizations in the first post-war decade of XX century.

The author analyzes the system, structure and composition of protestant religious organizations, describes normative and legal base for adjustment of questions of cult religious activity, and exposes the role and tasks of certain state institutes in realization of governmental anti-religious policies.

Зинько И.Ю. Государственная политика советской власти по отношению к протестантским религиозным организациям Украины в первое послевоенное десятилетие XX в.

В статье анализируется сеть, структура и состав протестантских религиозных организаций. Охарактеризована нормативно-правовая база регулирования вопроса культовой религиозной деятельности. Разкрыта роль и задания отдельных государственных институтов в осуществлении правительственной антирелигиозной политики.

Ключевые слова: религия, протестантские религиозные организации, антирелигиозная политика, государственно-церковные отношения.

УДК 94: [34:26-78](477)»1919/1991»

В. В. Кононенко

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ІУДЕЙСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД (1919-1991 РР.)

У статті аналізується правова база діяльності іудейських релігійних громад в Україні протягом радянського періоду. Автор аналізує становище іудеїв в контексті релігійної політики радянської влади в СРСР і УРСР. Детально досліджуються основні положення нормативних актів, що регулювали діяльність релігійних громад. У статті проаналізовано особливості антирелігійної політики влади стосовно іудейських громад та особливості правового статусу іудеїв у порівнянні з іншими релігійними конфесіями.

Ключові слова: СРСР, УРСР, іудеї, іудейські громади, радянська влада, релігійна політика, правове регулювання, нормативна база.

Після лібералізації релігійного законодавства та зняття дискримінаційних обмежень стосовно діяльності іудейських релігійних громад в Україні під час діяльності Тимчасового уряду Росії та урядів УНР, Української держави, які визначали релігію як один із невід'ємних

.....
принципів особистої свободи, із встановленням радянської влади розпочалася відверта антирелігійна боротьба та пропаганда.

Метою статті є вивчення нормативно-правової бази релігійної політики радянської влади, що визначала становище та особливості функціонування іудейських релігійних громад в Україні зазначеного періоду. Завданнями статті є аналіз основних положень нормативних актів, що визначали релігійну (антирелігійну) політику радянської влади, правовий статус іудейських релігійних громад в Україні, характеристика українського законодавства в контексті релігійного законодавства СРСР.

У статті проаналізовано наукові праці з зазначеної проблеми вітчизняних та зарубіжних дослідників. Зокрема, наукові дослідження І. Шафаревича [1], О. Гури [2], В. Даниленка, П. Бондарчука, В. Крупини [3], Б.Пінкуса [4]. Проте, основний акцент зроблено на аналізі нормативно-правових актів, які визначали релігійну політику влади та становище релігійних громад. Серед основних із них були Декрет Ради Народних Комісарів «Про відділення церкви від держави і школи від церкви» (1918 р.), Постанова ВЦВК і РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання» (1929 р.), «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР» (1976 р.), Закон СРСР «Про свободу совісті і релігійні організації» (1990 р.), Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.).

Стосунки влади й іудаїзму в радянський період розглядалися в контексті остаточного розв'язання єврейського питання, що, насамперед, передбачало асиміляцію євреїв та втілення в життя принципів інтернаціоналізму, заперечувало існування національних особливостей життя (крім певних звичаїв і традицій) та будь-якого прояву національної релігії. Слід погодитися з авторами збірника виданих документів центральної і місцевої влади щодо іудаїзму «Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920-1937 и 1945-1953 гг.», що остаточному розв'язанню єврейського питання заважали дві сили: сіоністи і синагоги, оскільки для євреїв релігія була дещо більшим ніж товариство єдиновірців [5, с.3]. Підтвердження цих слів знаходимо у книзі відомого «борця» з іудаїзмом та сіонізмом 1960-х рр. Т.Кічка «Іудаїзм і сіонізм», який дозволяв собі писати з санкції влади те, що остання не могла сказати в голос сама: «Сіонізм з самого початку свого існування проголосив намір використати іудаїзм як ідеологічну основу власного кредо. Ідеологія іудаїзму дає сіоністам релігійну санкцію на їх дії, а сіоністи, в свою чергу, підтримують іудаїзм. Взаємність ця цілком закономірна. Вона впливає перш за все з націоналістичних засад соціології іудаїзму. Саме цю особливість і взяли сіоністи на своє озброєння» [6, с.64].

На відміну від відвертої дискримінаційної релігійної політики царського уряду стосовно іудеїв, коли окремими нормативними актами (наприклад, «Положенням про євреїв» 1835 р.) визначалося якими мають бути синагоги чи молитовні будинки іудеїв, і на якій відстані вони мають будуватись від православних храмів, радянська влада формально проголошувачи особисту свободу, не приймала нормативно-правових актів антиіудейського спрямування. Проте, декларуючи одне, на практиці, застосовуючи різноманітні форми та методи релігійної політики та антирелігійної пропаганди, досягала зовсім іншого, бажаного для себе результату, спрямованого якщо й не на повне знищення цієї релігії (як то було із Українською автокефальною чи Греко-католицькою церквою), то значного обмеження її впливу.

Із встановленням радянської влади в Україні стосунки між церквою і державою формувалися на основі Декрету Ради Народних Комісарів «Про відділення церкви від держави і школи від церкви» від 2 лютого 1918 р. Даний декрет формально проголошував право на свободу віри, але якщо це право не порушувало громадського порядку і не супроводжувалось посяганням на права громадян Радянської Республіки. Церковні і релігійні товариства були позбавленні права власності і прав юридичної особи, а усе релігійне майно було націоналізовано і могло передаватись у безоплатне користування місцевим органам влади. Фактично релігійна діяльність підпадала у повну залежність від місцевих органів радянської влади.

Положення Декрету лягли в основу першої радянської Конституції УРСР 1919 р., в якій зазначалось, що з метою забезпечення за трудящими дійсної свободи, а також недопущення використання релігії і церкви з метою збереження класового ладу, церква відділяється від держави, а за всіма громадянами визнавалось право пропаганди релігійних учень, що не переслідують політичних чи соціальних цілей, а також антирелігійних учень, які за своїм духом не суперечать комуністичному світогляду [7, с.230]. Насправді, дана норма Конституції

УРСР 1919 р. була прогресивною, оскільки у ній за релігійними громадами ще зберігалось право на пропаганду релігійного вчення на відміну від подальших нормативних актів радянської влади, де це право обмежувалось лише можливістю сповідувати певну релігію.

У довоєнний період, на думку американський дослідника з історії євреїв СРСР Б. Пінкуса, (Pinkus Benjamin) можна виділити декілька етапів боротьби держави з проти іудаїзму: 1917-1920 рр. (боротьба з іудаїзмом велась через новоутворені радянські єврейські структури управління цією національною меншиною: Єврейську секцію та Комісаріат по єврейським національним справам (Євком). Побоюючись звинувачень у антисемітизмі, придушення релігійного життя євреїв намагались організувати через мітинги, лекції, антирелігійні публікації, показові суди, організацію єврейських свят за новими комуністичними традиціями – «Червоний Пейсах», «Червоний Йом-Кіпур»); 1921-1923 рр. (антирелігійна пропаганда, боротьба з релігійними навчальними закладами: іешивами, хедерами, перетворення синагог на «культурні центри», закриття центральних синагог, запекла боротьба проти єврейських свят, звинувачення у антирадянщині за відмову працювати у суботу); 1924-1928 рр. (пом'якшення антирелігійної політики через внутрішні та зовнішні причини, створення громадської організації «Спілки войовничих безбожників», що ставила за мету антирелігійну боротьбу, і в яку включилося до 1931 р. до 200000 євреїв (тоді як поляків – лише 200, німців – 2000), створення нової «Живої синагоги», яка мала б протистояти ортодоксальним синагогам); 1929-1939 рр. (найважчий період в релігійному житті довоєнного періоду, що характеризувався жорсткою антирелігійною пропагандою, масовим закриттям синагог, арештом головних рабинів тощо) [4, с.101-104].

Таким чином, протягом 1917-1929 рр. правове регулювання діяльності іудейських громад базувалося на Декретові РНК «Про відділення церкви від держави і школи від церкви». Проте, форми та методи боротьби влади з релігійними громадами видозмінювалися у залежності до періоду: від антирелігійної пропаганди і агітації до войовничого атеїзму, коли руками трудящих (дуже часто єврейських) закривались, трошили синагоги, молитовні будинки, релігійні школи або коли на «прохання» останніх культові будівлі перетворювались на культурно-освітні заклади (клуби, школи, хати-читальні тощо). Крім того, і у цей, та й у наступні періоди, влада намагалася перетворити Руську православну церкву свого роду на державну, хоча й під жорстким контролем влади, а діяльність усіх інших конфесій або заборонити, або звести до мінімуму.

Більш жорсткий етап у боротьбі з релігією розпочався у період утвердження сталінського тоталітарного режиму з прийняттям спільної Постанови ВЦВК і РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929 р. Формально Постанова була прийнята на основі Декрету від 1918 р., проте, насправді, вона була більш жорсткою і радикальнішою у боротьбі з релігією. Даний нормативний акт із внесеними доповненнями та змінами Указом Президії ВР РРФСР від 23 червня 1925 р. був формально діючим включно до падіння комуністичного режиму в Україні. Згідно Постанови зареєструвати релігійну громаду могли віруючі у віці від 18 років та у кількості не менше 20 осіб [5, с.292-305]. У початковому варіанті нормативного акту рішення про реєстрацію релігійної громади приймалось в міськраді чи районному виконкомі, а відповідно до змін від 1925 р. – лише Радою зі справ релігії при Раді Міністрів СРСР за поданням Рад Міністрів автономних республік, виконавчих комітетів крайових, обласних, міських (міст Москви і Ленінграду) Рад депутатів трудящих. Зареєстрована релігійна громада могла отримувати у безоплатне користування молитовні будинки і предмети, призначенні для культових цілей.

По завершенню Другої світової війни, радянська влада зіткнулася з проблемою поширення діяльності незареєстрованих громад. Ці процеси були характерними і для іудаїзму. На червень 1945 р. в Україні було виявлено 60 діючих іудейських релігійних громад, а на 1 січня 1946 р. вже 65 громад [8, арк.17, 176]. Спочатку дані громади влада змушена була реєструвати по факту, і у перші повоєнні роки навіть послабила жорсткий контроль над церквою. Але з 1947 р. розпочався цілеспрямований процес по зняттю з реєстрації іудейських громад та закриттю синагог і молитовних будинків, який продовжувався і протягом 1950-1960-х років, з короткою паузою протягом 1954-1956 рр., пов'язаною з періодом десталінізації радянського суспільства. На початок 1949 р. в Україні залишалася 51 діюча іудейська громада, на 1950 р. – 45, на 1951 р. – 43, на 1953 р. – 37 релігійних громад [9, арк.17]. Протягом 1960-1980-х років кількість зареєстрованих іудейських громад в Україні трималася в межах 40.

Слід зазначити, що іудеї і в Україні, і в СРСР на відмінну від інших релігійних конфесій не мали власного духовного центру, що значно ослаблювало роботу по відстоюванню своїх інтересів з центральною владою. І якщо у перші повоєнні роки, віруючі активно зверталися до Єврейського антифашистського комітету або відомих єврейських діячів науки, культури з проханнями сприяти відкриттю нових чи збереженню існуючих синагог, то з розгромом останнього та під час боротьби з єврейським буржуазним націоналізмом, космополітизмом, сіонізмом, громади залишилися без зовнішньої підтримки. Саме тому іудейські релігійні громади існували та діяли в Україні на автономних засадах, а робота з цими релігійними громадами в основному відбувалася на рівні місцевої влади. Загальний контроль над питаннями реєстрації, зняття з реєстрації, відкриття-закриття синагог та молитовних будинків здійснювала Рада у справах релігійних культів РНК СРСР, що була утворена 19 травня 1944 р. та мала своїх уповноважених в кожному обласному центрі УРСР. На думку дослідника О. Гури, основним завданням уповноваженого Ради було стримування розвитку релігійних об'єднань, створення перешкод для їхнього нормального функціонування та поступова їх ліквідація. Тобто в Радянському Союзі у формі РСРК з'явився потужний орган, який фактично і навіть юридично, керував діяльністю релігійних об'єднань [2, с.79].

У перші повоєнні роки віруючі, у тому числі й іудеї, переважали органи влади проханнями про відкриття культових споруд. Щоб якось впорядкувати цей процес, а на нашу думку, більш ускладнити його, було прийнято Постанову РНК СРСР від 19 листопада 1944 р. «Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культів». Формально визнаючи можливість повернення культових споруд, радянська влада зробила цю процедуру надто складною: до прийняття рішення були залучені обласні виконавчі комітети рад депутатів трудящих, уповноважені Ради у справах релігійних культів РНК СРСР, сама Рада у справах релігійних культів РНК СРСР, яка погоджувала відкриття і надсилала своє рішення Раді Народних Комісарів СРСР, і лише після повідомлення останнього, облвиконкоми передавали будівлю віруючим [2, с.79-80].

Правові засади діяльності молитовних будинків регулювали також Постанова РНК від 28 січня 1946 року «Про молитовні будинки релігійних громад» та Постанова Ради Міністрів СРСР від 17 лютого 1955 р. «Про зміни порядку відкриття молитовних будинків релігійних культів».

В середині 1950-х років серед віруючих активізувалася релігійна діяльність за межами культових споруд, паломництво та поклоніння віруючих святим місцям, що почало активно ширитися й серед іудеїв. З метою виправлення зазначених проблем у 1959 р. було прийнято постанову «Про припинення культової діяльності поза межами храмів» та постанову Президії ЦК КПРС «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих святих місць».

Одним із перших дослідників, який детально проаналізував радянське законодавство про релігійні культу, був відомий дисидент І.Шафаревич. Вже у 1973 р. у Доповіді Комітету прав людини «Законодавство про релігію в СРСР» він звернув увагу на те, що законодавство даного періоду не забезпечувало достатніх гарантій нормального розвитку релігійного життя, проголошеного в Конституції СРСР принципу свободи совісті; інструкції, які повинні були роз'яснювати застосування законів (мається на увазі Декрет 1918 р. та Постанову 1929 р.), містять нові положення, що не слідують з законів, а в деяких випадках їм протирічать. Крім того, на його думку, «є вагомими підстави остерігатися, що на практиці порушуються і інструкції, і закони про релігію» [1, с.116].

Детальний аналіз законодавства, підтверджують думку І.Шафаревича. Зокрема, у Постанові ВЦВК і РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929 р. не були прописані підстави відмови у реєстрації релігійних громад та процедура оскарження цього рішення, що робило органи, уповноважені приймати дані рішення, єдиною інстанцією та породжувало зловживання. Також не були детально прописані підстави припинення їх реєстрації, а підстави розірвання договору оренди молитовного приміщення іноді були виключно формальними. Наприклад, такими підставами могли стати відсутність будь-яких предметів, що були передані релігійній громаді для виконання релігійних культів (порушення пункту статті 29 Постанови ВЦВК і РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929 р. – зберігати і берегти його (майно), як ввірене їм державне майно) чи будь-якого іншого пункту. Так, саме недостача майна (2 дерев'яних столів та лавки) та відсутність ремонту у приміщенні стали підставою закриття іудейського молитовного будинку в Мурованих

Курилівцях Могилів-Подільського округу 31 серпня 1929 р. [5, с.123]. А у 1940-60- х роках найчастіше формальною підставою закриття синагог та молитовних будинків було їх перетворення на «зборище торгашно-спекулятивного елементу» чи на «гнізда поширення сіонізму» (порушення пункту про користування наданим майном виключно для задоволення релігійних потреб).

Деталізували положення Постанови від 1929 р. ряд підзаконних нормативно-правових актів: Циркуляр Наркомату комунального господарства РРФСР «Про порядок передання комунальним органам і включення в муніципальний фонд ліквідованих молитовних будівель» (9 серпня 1931 р.), Інструкція Постійної комісії при Президії ВЦВК з питань культів «Про порядок введення в життя законодавства з культів» (30 січня 1931 р.), «Інструкція про застосування законодавства про релігійні культу» (16 березня 1961 р.), «Інструкція про облік релігійних об'єднань, молитовних будинків і будівель, а також про порядок реєстрації виконавчих органів релігійних об'єднань і служителів культу» (31 жовтня 1968 р.).

Слід зазначити, що релігійне законодавство РРФСР регулювало питання здійснення релігійних культів в Україні до 1976 р. Лише 19 листопада 1976 р. Указом Президії Верховної Ради Української РСР «Про затвердження Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР», з подальшими змінами та доповненнями від 9 вересня 1981 р. та 26 вересня 1990 р. було введено в дію українське Положення.

Припинення відвертої антирелігійної політики держави відбулося у часи перебудови. Вже у 1988 р. було скасовано одіозну інструкцію «Про застосування законодавства про релігійні культу» (1961 р.), а 26 вересня 1990 р. у «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР» були внесені ряд змін на відміну від попередньої редакції, яка в основному повторювала законодавство РРФСР. Зокрема, вперше було введено можливість оскарження в судовому порядку відмови у реєстрації релігійного об'єднання, розірвання договору про оренду будівлі у разі недотримання релігійною громадою договору про передачу в безоплатне користування молитовної споруди і культового майна (стаття 29) або охоронного зобов'язання (в тому випадку, коли молитовна споруда є пам'яткою історії та культури), у разі визнання технічною комісією молитовної споруди такою, що підлягає знесенню, а також у разі невиконання релігійною громадою пропозиції про проведення ремонту, передачі молитовних споруд, що знаходяться в користуванні релігійних об'єднань, для державних або громадських потреб, а також закриття їх в усіх інших випадках (зняття релігійного об'єднання з реєстрації тощо) [10].

1 жовтня 1990 року був прийнятий Закон СРСР «Про свободу совісті і релігійні організації». Цим законом були передбачені суттєві зміни у стосунках між державою і владою. Вперше було чітко визначено, що держава не фінансує не тільки діяльність релігійних організацій, а й діяльність по пропаганді атеїзму. За релігійними організаціями було визнано статус юридичної особи. Релігійні організації отримали право засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства, а також благодійні заклади (притулки, інтернати, лікарні та інші), які володіли правами юридичної особи. У релігійних громадах з'явилося право набувати на праві власності нерухомість, захищати свої інтереси в судовому порядку, брати участь в суспільному житті і користуватися засобами масової інформації.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. на відміну від загальносоюзного законодавства по регулюванні релігійної діяльності, передбачав право громадян не лише мати, але й поширювати релігійні погляди; навчатися релігії у релігійних громадах, школах тощо, у тому числі й за кордоном; претендувати на альтернативну службу; встановлювати й підтримувати зв'язки з одновірцями інших країн; здійснювати паломницькі подорожі; одержувати й перевозити релігійну літературу.

Таким чином, протягом усього періоду правове регулювання релігійної діяльності іудейських громад, як і ряду інших релігійних громад в Україні, діяльність яких не була офіційно заборонена, йшло у двох напрямках: з одного боку законодавством декларувалося право на свободу віросповідання та право на сповідування іудейської релігії, з іншого – посилювалося адміністрування діяльності іудейських релігійних організацій, йшли цілеспрямовані процеси ліквідації іудейських громад, закриття синагог та молитовних будинків, тривали репресії проти служителів культу.

У даній статті автор проаналізував лише загальні питання правового регулювання діяльності іудейських релігійних громад, визначених законодавчими актами. На нашу думку, для більш детальної характеристики правового статусу іудеїв зазначеного періоду необхідно проаналізувати положення цілого ряду підзаконних нормативних актів, що регулювали окремі питання діяльності релігійних громад, у першу чергу – господарські та фінансові.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Шафаревич И.Р. Полное собрание сочинений [Текст]: в 6 т. Т. 1. / И. Шафаревич / Предисл. И.С. Шишкин / Отв. редактор О. А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2014. – 672 с.
2. Гура О. Обмеження діяльності юдейських громад на центральному Сході України у післявоєнний період [Текст] / О.Гура // Історична пам'ять. – 2015. – № 32. – С.78-85.
3. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин: монографія [Текст] / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський; відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – 210 с.
4. Pinkus Benjamin. The Jews of the Soviet Union: the history of a national minority. (Soviet and East European Studies) [Text] / B. Pinkus. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – 398 p.
5. Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920–1937 и 1945–1953 гг. [Текст] / Сост. В.Ю.Васильев и др.; Предисл., примеч. Л.И. Килимника; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни». – Винница: Глобус-пресс, 2005. – 384 с.
6. Кічко Т. Іудаїзм і сіонізм [Текст] / Т. Кічко. – К.: Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна», 1968. – 95 с.
7. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України [Текст] / Ю. Прилюк, Д. Яневський. – Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.23, спр.1640. – 210 арк.
9. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.3000. – 159 арк.
10. Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про затвердження Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР від 19 листопада 1976 р. № 1488-ІХ. – Режим доступу: http://www.jewukr.org/observer/jo09_28/p0206_r.html. – Назва з екрана.

Kononenko V.V. Legal regulation of the activities of the Jewish religious communities in Ukraine in the Soviet period (1919-1991)

The article analyzes the legal framework of the activities of Jewish religious communities in Ukraine in the Soviet period. The author analyses the situation of the Jews in the context of the religious policy of the Soviet government in the USSR and Ukrainian SSR. The author examines the basic provisions of normative acts regulating the activities of religious communities. The article analyzes the features of anti-religious policy of the authorities against Jewish communities and peculiarities of the legal status of the Jews in comparison with other religious denominations.

Keywords: USSR, USSR, Jews, Jewish community, Soviet authorities, religious politics, legal regulation, regulatory framework.

Кононенко В.В. Правовое регулирование деятельности иудейских религиозных общин в Украине в советский период (1919-1991 гг.)

В статье анализируется правовая база деятельности иудейских религиозных общин в Украине в течение советского периода. Автор анализирует положение иудеев в контексте религиозной политики советской власти в СССР и УССР. Детально исследуются основные положения нормативных актов, регулировавших деятельность религиозных общин. В статье проанализированы особенности антирелигиозной политики власти в отношении иудейских общин и особенности правового статуса иудеев в сравнении с другими религиозными конфессиями.

Ключевые слова: СССР, УССР, иудеи, иудейские общины, советская власть, религиозная политика, правовое регулирование, нормативная база.

ІСТОРИЧНІ АРХЕТИПИ ПОЕЗІЇ ЛІНИ КОСТЕНКО В СУЧАСНОМУ
МУЗИЧНОМУ ВІДОБРАЖЕННІ

Статтю присвячено дослідженню взаємозв'язку поезії Ліни Костенко з можливостями її музичного відображення в сучасній українській музиці на основі історичних архетипів художнього мислення. У аналітичному розділі головну увагу приділено творчій спрямованості на розкриття шляхів утворення музично-поетичної форми від різноманітних звичайних психологічних ознак людського побуту до одвічних проблем буття.

Ключові слова: історичні архетипи художнього мислення, жанрові запозичення в поезії та музиці, гімн, пастораль, елегія, епічність міфологема, афоризм, коломийка, балада, монодія, мінімалізм.

Визначення історичного походження етико-естетичного впливу поезії Ліни Костенко ґрунтується на сучасній дефініції відносно мистецтва як людської діяльності, що полягає у передачі певними зовнішніми ознаками глибинного аксіологічного виміру людського буття у просторі і часі.

Античне сприйняття людини як невід'ємної частини природи нашло своє відображення в пейзажній ліриці усіх часів та стилістичних напрямків. У доробку українських прозаїків згадаємо, наприклад, мальовничі описи природи І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, М. Стельмаха, О. Гончара. Подібно і в нашій поезії тема «людина і природа» знайшла своє втілення у поетичних рядках Т. Шевченка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського та ін. Не минула ця антична традиція і Ліни Костенко. У її творчості можна спостерігати найрізноманітніші прояви емоційних зв'язків між станом природи і психологічним станом душі.

Це може бути і відображення світлої пасторалі:

«Дощ полив, і день такий полив'яний.
Все блищить, і люди як нові.
Лиш дідок старесенький, кропив'яний,
блискавки визбирує в траві.
Струшується сад, як парасолька.
Мокрі ниви і порожній шлях...
Ген корів розсипана квасолька
доганяє хмари у полях». [1, с.58].

Іноді це тяжіння до класичних канонів давньогрецької культури досягає епічної величчя елегійного гімну:

«Осінній день, осінній день, осінній!
О синій день, о синій день, о синій!
Осанна осені, о сум! Осанна.
Невже це осінь, осінь, о! – та сама.
Останні айстри горілиць зайшлися болем.
Ген, килим, витканий із птиць, летить над полем.
Багдадський злодій літо вкрав, багдадський злодій.
І плаче коник серед трав – нема мелодій» [1, с.62-63].

Не менш цікавим, на наш погляд, є звернення Ліни Костенко до античного міфу і філософії. Саме цьому напрямку її поезії і присвячено нашу статтю.

Мета дослідження – виявити специфіку відображення історичних архетипів поезії Ліни Костенко у сучасній музичній творчості на прикладі вокальних творів Михайла Синиціна: «Осіння коломийка» та «Падіння Ікара».

Михайло Синицін, вихованець Національної музичної академії ім. П.І.Чайковського по класу композиції професора Іщенка, професійну освіту завершив у консерваторії штату Каліфорнія (США). У його творчому доробку – фортепіанні цикли «Різдвяний зошит», «Каліфорнійський альбом», варіації на тему Рахманінова, інструментальні, симфонічні твори, музика для кіно. Він є автором музичного оформлення цілої низки мультиплікаційних фільмів спільного україно-американського проекту «З любов'ю до дітей».

Наукові записки

Вокальні твори на слова Ліни Костенко створено у 2001 році. Перше публічне виконання та телевізійна прем'єра відбулися у 2002 р. Того ж року пройшла їх презентація на Міжнародному форумі ЮНЕСКО (м. Великий Новгород) у проекті «Діалог культур». У 2005 р. вокальний цикл «Падіння Ікара» зі схвалення Ліни Костенко було опубліковано у видавництві «Нова книга». Існує ряд відеозаписів презентації циклу на державному телебаченні (м. Хмельницький 2010 р.) та в рамках Міжнародного фестивалю «Сучасна музика у сучасному світі» (м. Житомир 2012 р.) у виконанні Лариси Рудої (сопрано).

Вокальний твір «Осінь коломийка», написано наслідуючи поетичні рядки:

«Марнували літечко, марнували.

А тепер осінні вже карнавали.

Душа задивиться в туман

і марить обрисами літа.

Чи, може, це приснилось нам

купання в річці Геракліта?»

The musical score is written for voice and piano. The vocal line is in a soprano range, and the piano accompaniment is in a lower register. The tempo is marked 'Andantino' and the dynamics include 'mp' and 'p'. The lyrics are: 'Мар-ну - ва-ли лі-те-чко, мар-ну - ва-ли.'

Це ліричні роздуми про сенс буття, строфи яких метрично поєднані. Свою назву в античній традиції вони отримали від акомпонуючого інструмента – ліри. Їх не виголошують, а наспівують у супровід танцю, зовсім як в українських народних коломийках. Тому твір і отримав таку назву [2, с.11].

Перші два такта вступу побудовані на архаїчному звучанні чистої квінти в басовому регістрі. Далі цей же інтервал обігрується на основі співставлення з квартою у верхньому голосі. Все це створює атмосферу відкритого простору, що є типовим для античної пасторалі. Тональність а-moll за шкалою виражальної змістовності Н.Юхновського відповідає настрою осінньої туманної прохолоди [3, с.55]. І в поетичному, і в музичному тексті багато змістовно-інтонаційних повторів: марнували, марить, приснилось, туман, купання. Сам мелодичний контур вокальної стрічки нагадує мінливий рух гірського потоку, що кожен раз той же самий, але що миті дивовижно змінюється. Так поступово утворюється музично-поетична складова філософського образу «річки Геракліта». Порівняймо, у цьому сенсі, наприклад, інтонаційне переосмислення тактів 3-4 у тактах 67-68.

The musical score is written for voice and piano. The tempo is marked 'Tempo primo' and the dynamics include 'mp'. The lyrics are: 'Чи, мо-же це... при-сни-лось нам'

Використання пониженого другого ступеню ладу сприяє створенню урочисто-суворого епічного характеру співвідношення а-moll – В-dur, що свідчить про одвічну філософську проблему невловимості руху людського буття між минулим і майбутнім.

Подальший розвиток квінтової основи басового регістру у другій строфі: «А тепер осінні вже карнавали» досягає тональності А-dur (у Н.Юхновського вона історично відображає улесливий характер), яка співставляється з сумеречно-ілюзорною [3, с.57] фарбою паралельного мінору fіs-moll. Поетичний текст і музика нібито свідчать про стан людської душі на порозі осіннього періоду її життя, що не в змозі подолати ілюзорне сприйняття світу.

Цікаво відзначити, що розповідь ведеться не від першої особи, а у дусі об'єктивного звернення античного хору. У драмі і трагедії того часу він базувався виключно на хореїчній основі трену (оплакування). У вокальній партії, наприклад, цей настрій відображено інтонацією сльози – мала секунда у слові «літечко» в 3-му такті.

Серія: ІСТОРІЯ

У цілому музичну мову цього твору відрізняє стриманість у використанні засобів музичної виразності та велика кількість еволюційних повторів і переінтонувань мотивних структур, що можна вважати проявом впливу на стиль автора деяких рис мінімалізму.

Античний міф про Ікара, що злетів у повітряний простір, але не втримався і впав на землю, подано в поезії Ліни Костенко через опис відомої картини на цю тему голландського живописця епохи ренесансу Пітера Брейгеля Старшого. В музичній інтерпретації Михайла Синиціна для цього використано жанр балади, який має історичне походження від танцювальної пісні – розповіді. У романтичній традиції балада наближає мистецтво звуків до виражальних можливостей живопису. Саме такий підхід положено в основу вокальної балади на вірш Ліни Костенко «Падіння Ікара».

Балада "Падіння Ікара"

132 **Повільно** **Замислено**
Згас-ло сон-це

Невеличкий інструментальний вступ побудовано на цілотнових інтонаціях мелодії басового голосу. Повільний темп та виконавська ремарка «замислено» переносять нас у атмосферу епічної подорожі у просторі і часі. Це створює настрій загадкової урочистості для сприйняття поетичного тексту:

«Згасло сонце за вечірнім пругом.
Летіла хмарка як лебедій пух.
Гула бджола. Ратай ходив за плугом.
Підперся ген гирлигою пастух
Ішов кораблик, напинав вітрила,
тягнув з води рибалка окунця.
Птахи над морем розминали крила
і небокраю не було кінця.
Одна овечка забрела у шкоду.
Плескала хвиля берег по плечу.
Десть близько щось шубовснуло у воду.
Пастух оглянувся. Ратай і не чув».

Крім цілотнових послідовностей мелодійного руху у супроводі велику роль відіграє співставлення діатоніки і хроматики, що цілком підпорядковано характеру античної монодії вокальної партії. Іноді супроводжуючі голоси або дублюють опорні тони основної мелодії, або паралельно слідує за її підйомами і спадами, або повторюють її, як це ми бачимо у тактах 151-159. Такий прийом відтворює атмосферу народного музикування. Цікаво, що відносно старовинних ладів І.Способін підкреслює: «Народна музика має властивість рівнозначності всіх ступенів ладу» (4, с.28). Так само і у даному випадку можна говорити про наявність у творі модального мислення. Така мелодизація гармонійного руху у руслі головної монодії дає безліч відтінків тональних барв без закріплення в жодній з них.

Наведемо декілька прикладів психологічного використання тональних барв за шкалою Юхновського. Початок зі словами «згасло сонце» припадає на експонування a-moll – тональності прохолодної вечірньої димки. Після слів «летіла хмарка» з'являється C-dur у вигляді септакорду, що символізує нейтральний прозоро-білий колір. На закінчення слів «як лебедій пух» виникає звучання чарівно-мрійливого A-dur. Романтично піднесений образ «кораблика» підкреслено тональною фарбою cis-moll. Елегійному настрою подорожі у слові «вітрила» відповідає gis-moll. Закінчується балада у колориті згасаючого дня H-dur, що має відтінок теплої вохри. Світ так і не помітив чудо, яке сталось з Ікаром.

Отже, античні мотиви, що подано у розглянутих творах Ліни Костенко у формі філософської сентенції Геракліта і поетичного переказу живописної інтерпретації Пітера Брейгеля міфу про Ікара, свідчать про наступне:

- Існує міфологічний архетип одвічного тяжіння людини до чуда;

Але перебування людини у історичному просторі і часі мінливе і швидкоплинне;

Життя її цілком занурене у клопоти повсякденного побуту;

Тому і виникає наступна міфологема: за побутовими проблемами людина не помічає реалій буття, як здійснення справжнього чуда.

Композиційні особливості музичного плану, що відображають поетичне бачення Ліни Костенко у творчості Михайла Синиціна мають таке походження:

Вплив тенденцій мінімалізму у використанні засобів музичної виразності.

Співставлення діатоніки і хроматики у інструментальному супроводі цілком підпорядковано характеру античної монодії вокальної партії і свідчить про певні прояви модального мислення.

Відчуття тональності розчиняється завдяки заміні терцового на квартове співвідношення звуків у акорді.

Тональні фарби, як правило, виникають миттєво на опорні моменти такту для емоційного забарвлення ключових слів.

Архаїка пасторалі відтворюється шляхом синтезу вокального і танцювального планів, а використання другого пониженого ступеню ладу сприяє епічності звукового образу («Осіньна коломийка»).

У більш широкому розумінні композиційний синтез історичних запозичень поєднує поезію, живопис та музику (балада «Падіння Ікара»).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Костенко Л. Вибрані твори. Кіровоград / Л. Костенко. Вид.: «Степова елегія», 1999. – 319 с.
2. Синицін М. «Коломийка», «Падіння Ікара» з вокального циклу на вірші Ліни Костенко / М. Синицін. – Вінниця. Вид.: "Нова книга", 2005. – 20 с.
3. Юхновский Н. Научно-педагогическое наследие / Н. Юхновский. – Вінниця. Вид.: «Подільський водограй», 2015. – 300 с.
4. Способин И. Лекции по курсу гармонии. (Електронний ресурс). – режим доступу до інформації: <http://www.kholopov.ru/arc/sposobin-harm.pdf>.

Sinitsyn V.M. Historical archetypes of Lina Kostenko's poetry in the modern musical reflection.

The article investigates a semantic correlation of Lina Kostenko's poetry with the possibilities of its sound representation in modern Ukrainian music in terms of common historical archetypes of artistic thinking. In the analytical section of the article most of the focus is on the creative commitment to the revelation of the musical and poetic form creation, from typical psychological sketches of human life to eternal axiological fundamentals of life.

Keywords: historical archetypes of artistic thinking, a genre affinity in poetry and music, hymn, pastorelle, elegy, epicism, mythologem, aphorism, kolomyyka ballad, monody, minimalism.

Синицын В.М. Исторические архетипы поэзии Лины Костенко в современном музыкальном отражении.

Статья посвящена исследованию смысловой взаимосвязи поэзии Лины Костенко с возможностями ее звукового отображения в современной украинской музыке на основе общих исторических архетипов художественного мышления. В аналитическом разделе статьи главное внимание уделено творческой направленности на раскрытие путей создания музыкально-поэтической формы от типичных психологических зарисовок человеческого быта к вечным аксиологическим основам бытия.

Ключевые слова: исторические архетипы художественного мышления, жанровая общность в поэзии и музыке, гимн, пастораль, элегия, эпичность, мифологема, афоризм, коломийка, баллада, монодия, минимализм.

**ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ
В ДОБУ ПЕРЕБУДОВИ**

На основі критичного аналізу історичних джерел та здобутків історіографії з'ясовано та проаналізовано основні умови та проблеми функціонування української публіцистики в часи перебудови в Україні.

Ключові слова: історіографія, українська публіцистика, перебудова, літературно-художні і громадсько-політичні часописи.

Постановка проблеми. За умов розбудови у сучасній Україні громадянського суспільства, значно активізується вивчення історичних аспектів функціонування української публіцистики. В цьому контексті особливий інтерес становить період перебудови, оскільки в цей час спостерігалось не лише піднесення публіцистичної справи, а й зростання громадянської активності, самодіяльної ініціативи, залучення населення до реальних процесів державотворення тощо.

Утвердження нових принципів журнальної публіцистики в період перебудови (1985-1991р.р.) відбувалося в складних умовах: протистояння консервативної і демократичної тенденцій розвитку суспільства, розгортання політичної боротьби і руху за державну незалежність України. Варто зазначити, що позбавляючись ідеологічного диктату, літературно-художні і громадсько-політичні часописи перебудовували свою редакційну політику. Трансформація журнальної публіцистики супроводжувалася цензурним тиском на редакції літературно-художніх газет і журналів з боку партійних органів. Незважаючи на тиск, було безсумнівне зростання ролі журналів в процесах національного відродження і боротьбі за незалежність України. Це, у свою чергу, спричинило різке зростання їх популярності як дієвого чинника впливу на формування громадської думки і зростання національної самосвідомості громадян.

Актуальності дослідженню додає відсутність окремого історіографічного вивчення публіцистичних матеріалів українських журналів часів перебудови з погляду на роль української журнальної публіцистики в процесі національного відродження.

Аналіз досліджень і публікацій. Попри важливість указаної теми в сучасній вітчизняній науці вона розглядалась лише фрагментарно й епізодично. Зокрема, лише останнім часом посилилася увага до вивчення та систематизації знань про цю важливу складову духовного життя українського суспільства, всебічного і об'єктивного її вивчення. Один з фундаторів української науки про публіцистику В. Й. Здоровега [1], який у своїх працях особливу увагу приділяв вивченню природи публіцистики, її ролі в суспільстві та особливостям публіцистичної творчості. Проблемам публіцистики в контексті методології і теорії журналістики присвячені праці Д. М. Прилюка [2]. Комплексному дослідженню пропагандистської діяльності преси, телебачення і радіомовлення посвячена монографія «Журналістика і пропаганда» М. І. Скуленка [3]. Привертають увагу публікації головного редактора журналу «Жовтень» («Дзвін») Р. М. Федоріва [4], в яких він, з точки зору, практика аналізує стан журнальної публіцистики в період перебудови. У 1989 р., під загальною редакцією відомого вченого з вивчення засобів масової інформації А. З. Москаленка, з'являється перша узагальнююча комплексна праця з історії журналістики – «Історія партійно-радянської преси України» [5], яка охоплює і досліджуваний період. Проблемам журналістики і публіцистики в нових суспільно-політичних умовах присвячені також праці В. В. Лізанчука «Грані колективізму. Вплив преси, телебачення, радіо на формування соціально активної особистості» [6], В. І. Шкляра «Енергія думки і мистецтво слова» [7]. Незважаючи на певні успіхи в досліджуваній темі, дана проблематика є малодосліджена і має лише епізодичне і фрагментарне відображення у вітчизняній історіографії.

Мета статті полягає в тому, щоб за допомогою наукової літератури та джерельної бази проаналізувати умови та функціонування часописів в Україні в часи перебудови.

Виклад основного матеріалу. Слід зауважити, що трансформаційні процеси в українській журнальній публіцистиці доби перебудови відбувалися у складних суспільно-політичних умовах. Переломною віхою в історії України і усього Радянського Союзу став

квітень 1985 р., коли з приходом до влади М. С. Горбачова була здійснена спроба оновити соціалізм і реанімувати суспільно-політичну систему, що відмирала. Хоча спроби здійснити перехід від авторитарно-бюрократичного режиму до демократії не увінчалися успіхом, оскільки оновити соціалізм, нічого не змінивши у фундаментальних основах системи, не вдалося, та все ж відбувся прорив до відкритості і свободи слова. Перш за все зазначимо, що різко зріс суспільний інтерес до публіцистики, яка стимулювала розвиток самостійної думки та ідеологічного розкріпачення.

У лютому–березні 1986 р. відбувся XXVII з'їзд КПРС. Вперше, на відміну від попередніх з'їздів, на ньому було заслухано не звітну, а політичну доповідь. Було зроблено висновок, що державна й політична системи суспільства застаріли і не відповідали вимогам часу. Зокрема, було наголошено на проблемі «відірваності слова від справи». Визнавалося, що преса відстала від життя, а газети скотилися до «політичного базікання». Було втрачено відношення до людини як до найвищої цінності цивілізації, і навіть у постановці проблеми людину називали «людський фактор» [8, с. 112–113].

Друга половина 1980-х рр., тобто період так званої політики «перебудови», метою якої було утвердження демократизації, гласності, політичної реформи в Радянському Союзі, характеризувалася тим, що засоби масової інформації ставали ближчими до реального життя. З послабленням цензури почав формуватися новий інформаційний простір, в якому всі, хто виробляв і всі, хто споживав культурні цінності, мали рівні умови брати участь у їх вільному і аргументованому обговоренні.

Саме тоді інтелігенція вперше отримала можливість обговорювати в засобах масової інформації широке коло проблем, які раніше замовчувались або були заборонені. Була започаткована публічна дискусія та сформовані правила її ведення в умовах плюралізму політичних поглядів. Почало складатися коло найбільш авторитетних в журналістському середовищі експертів, публіцистів і літературних критиків.

Під час цього періоду в Україні найбільш оперативними і впливовими виданнями стають літературно-художні і громадсько-політичні журнали. Незвична різноманітність їх ідейно-естетичних позицій, в поєднанні з відміною цензури, зумовили головну тенденцію розвитку тодішньої журнальної публіцистики – плюралізм і максимальну полемічність усього суспільно-політичного дискурсу.

Слід звернути увагу, що українська журнальна періодика в період перебудови (1985–1991 рр.) була представлена низкою літературно-художніх журналів, більшість з яких мали досить тривалу в часі історію і були відомі широким колам громадськості – «Вітчизна», «Дніпро», «Дзвін» («Жовтень»), «Березіль» («Прапор»), «Київ». Вони водночас були і громадсько-політичними, оскільки поряд з белетристикою і літературною критикою, вміщували публіцистичні твори, матеріали з питань внутрішньої і міжнародної політики, економіки, історії, культури, соціології, інших галузей науки і сфер суспільного життя.

На початку перебудови розвиток демократичних процесів в Україні значно відставав від московських та прибалтійських, що дало підставу називати Українську РСР «заповідником застою». ЦК Компартії України, на чолі з В. Щербицьким, докладав всіх зусиль, щоб нові зміни не торкнулися України. Стосувалося це і такого першого демократичного явища як гласність.

Дійсно, певний час журнальна публіцистика радянської України лишалася за ідеологічною орієнтацією та за формою власності суто партійною. Характерною особливістю тоді була ідеологічна перенасиченість, стереотипність публікацій, штучність відбору фактів і переважно позитивна тональність матеріалів. Суть партійної лінії щодо засобів масової інформації сформульована в резолюції XXVII з'їзду Компартії України (1986) і полягала в тому, щоб «утверджувати в радянських людей високу політичну пильність, уміння з чітких класових позицій оцінювати суспільні явища, відстоювати духовні цінності соціалізму» [9, с. 89]. Впродовж 1985–1986 рр. на сторінках журналів «Вітчизна» і «Київ» під промовистими агітаційно-пропагандистськими рубриками «На барикадах ідей», «На чатах», «Ідеологічний фронт», засуджувалися «підступні посягання» західного імперіалізму, «буржуазного націоналізму» й пропагувалося марксистсько-ленінське вчення та інші комуністичні догмати радянського часу [10, с.6].

Публіцисти продовжували аналізувати факти та ситуації з позиції непримиренної класової ворожості між радянським суспільним устроєм і «світовим імперіалізмом». Зокрема,

.....
викриваючи на сторінках журналу «Вітчизна» «підривну» діяльність «українських буржуазних націоналістів» проти соціалістичних країн, М. Соломатін засуджує «галасливі пропагандистські кампанії» на захист контрреволюційних заклотників в Угорщині, Чехословаччині, Польщі, які неодноразово вчиняла українська зарубіжна преса, сподіваючись на перенесення досвіду контрреволюції в Україну. Плюралістичний соціалізм він називає «новою абракадаброю буржуазної політології, позбавлену реального змісту і своїм отруйним вістрям спрямовану проти соціалізму живого» [11, с.165–171].

Згодом журналісти літературно-художніх і громадсько-політичних журналів, підтримуючи демократичні перетворення, які набирали обертів у суспільстві, все активніше стали відмовлятися від нав'язуваних стандартів та орієнтирів.

З часом в журнальній періодиці починають друкуватися статті істориків, економістів, літературознавців, філософів, громадські діячі. Їх гострі публіцистичні виступи дуже швидко опинилися в центрі уваги громадськості. За короткий час стали відомими широкій читацькій аудиторії імена літературознавця і громадського діяча І. Дзюби, письменника і політика Ю. Щербака, економіста і політика В. Черняка, істориків Я. Дашкевича і С. Білоконя, літературознавця М. Жулинського, письменника Б. Олійника, філософа М. Поповича та інших авторів літературно-художніх журналів.

Однак, редакційним колективам журналів доводилося працювати у непростих умовах, оскільки ініційована КПРС кампанія викривання недоліків все ще носила регламентований характер і мала свої обмеження. Закликаючи пресу розпочати критику тих чи інших вад суспільно-політичного та економічного життя країни, спонукаючи журналістів до критики окремих представників влади, правляча партія разом з тим не припускала можливості критики самих підвалин існуючої політичної системи. Чинилася протидія формуванню альтернативних політичних партій та рухів, поширенню опозиційних думок, не кажучи вже про потенційну загрозу монополії Компартії на владу [12, с. 14].

Прикладом цензурного тиску на редакції літературно-художніх газет і журналів, з боку партійних органів, може бути доповідна записка завідувачів відділів ЦК Компартії України – науки і учбових закладів (Ф. Рудич), пропаганди і агітації (Л. Кравчук), культури (Б. Іваненко) від 26 липня 1988 р., у зв'язку з публікацією в «Літературній Україні» статті науковця С. Білоконя «Михайло Грушевський». Автора піддано критиці за те, що у його статті «відсутня оцінка відверто націоналістичних поглядів М. С. Грушевського... його політична діяльність як голови Центральної ради, ідеолога буржуазно-націоналістичної еміграції, його боротьба проти встановлення на Україні влади Рад».

Виходячи із суто цензурних міркувань, пропонувалося «розглянути питання про доцільність публікації нарисів С. Білоконя про М. С. Грушевського у журналі «Київ» [13, с. 77–78].

Редакційним колективам журналів доводилося з великими труднощами долати цензурні перепони і торувати шлях до демократії і гласності. Так було у 1989 р., коли харківський журнал «Прапор» (з 1991 р. – «Березіль») зважився опублікувати на своїх сторінках поезію Василя Стуса з післясловом Івана Драча. Твори Стуса на той час перебували під забороною і жоден часопис оприлюднити їх не міг. Тому після не погодженого анонсу в «Літературній Україні» вихід квітневого номера «Прапора» було призупинено і цензура зажадала зняти матеріал з друку, однак, редакція не поступалася. Протистояння несподівано закінчилося на користь журналістського колективу, оскільки, посилаючись на анонс у «Літературній Україні» публікації поезії В. Стуса почала домагатися і газета «Молодь України», і під спільним тиском журналістів цензура змушена поступитися [14].

Обов'язкові тогочасні ідеологічні атрибути змушували редакторів журналів шукати всілякі можливості обійти цензурні перепони. Це засвідчують слова Р. Федорова: «Я йшов на компроміси... Ну, наприклад, Ростислав Братунь завів рубрику «Пост імені Ярослава Галана». Я його в цьому підтримав. А що зробили? За тим Постом... ми могли публікувати у журналі справжню літературу» [15, с. 9–11]. У таких ситуаціях, характерних для радянського часу, побував чи не кожен редактор. І, як зазначає Р. М. Федорів «правдами і неправдами, ставлячи часом богові свічку й чортові кочергу, ми, редакція і редколегія, скеровували напрям журналу в бік популяризації історії, етнографії, фольклору, історії культури взагалі. Обличчя «Дзвона» таке, яке воно є сьогодні, вироблялося протягом довгих років у нелегкій боротьбі з апаратчиками, цензурою, донощиками і провокаторами» [16, с. 107–113].

Одним із ключових чинників впливу журнальної публіцистики на формування громадської думки є довіра до них людей, як до джерел інформації, з високим рівнем об'єктивності та глибиною пропонованого ними аналізу суспільно-політичних і культурних явищ та процесів. Вагомим критерієм такої довіри можна розглядати тиражність журналів. Зріст тиражу і широка читацька пошта є аргументованим підтвердженням не тільки авторитету і популярності літературно-художніх і громадсько-політичних журналів в українському суспільстві, а ролі часописів як важливого чинника національного відродження і розгортання руху за державну незалежність України.

Таким чином, умови функціонування української публіцистики у перебудовчий період характеризувалися складністю суспільно-політичної ситуації, яка мала тенденцію до ослаблення цензурного тиску, а згодом і втрати ідеологічної монополії Комуністичної партії. В цей історичний період змінилася економічна основа суспільства, характер соціально-культурного середовища, його духовно-психологічна атмосфера, втратили своє колишнє значення стереотипи старої ідеології, стала можливою реалізація громадянських прав і свобод.

У таких динамічних суспільно-політичних умовах українська журнальна періодика поступово виходила з-під впливу панівної ідеології і виходила на вістря демократичних перетворень. Літературно-художні і громадсько-політичні часописи робили вагомий внесок в осмислення широким загалом суспільних процесів, утвердження плюралізму думок, ламання стереотипів, переоцінку сучасності крізь призму історичного досвіду. Актуальні і співзвучні часові публіцистичні матеріали видань зумовили зростання їх тиражу і популярності серед широких верств громадськості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Здоровега В. Й. Мистецтво публіциста: Літературно-критичний нарис. – К.: Радянський письменник, 1966. – 174 с.
2. Прилюк Д. М. Теорія і практика журналістської творчості: Проблеми майстерності. – К.: Вища школа, 1983. – 280 с.
3. Скуленко М. И. Журналистика и пропаганда. – К.: Вища школа, 1987. – 159 с.
4. Федорів Р. Смутне сонце на Україні, або ж на милицях до суверенітету. Не виголошена промова на II з'їзді народних депутатів СРСР // Дзвін. – 1990. – № 4. – С. 67–70.
5. Історія партійно-радянської преси України / За заг. ред. А. З. Москаленка. – К.: Вища школа, 1989. – 359 с.
6. Лизанчук В. В. Грани колективизма. Воздействие печати, телевидения, радио на формирование социально активной личности / В. В. Лизанчук. – Львов: Вища школа, 1989. – 152 с.
7. Шкляр В. І. Енергія думки і мистецтво слова. – К.: Вища школа, 1988. – 199 с.
8. XXVII съезд Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля – 6 марта 1986 г. Стенографический отчет. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1986. – 654 с.
9. Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Украины. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 140 с.
10. Желіховська Н. С. Концептуально-тематичні особливості української публіцистики другої половини 80-х років XX століття (на матеріалах журналів «Київ» і «Вітчизна»): Автореф. дис... канд. наук із соціальних комунікацій. 27.00.04 / Н. С. Желіховська / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2008. – 14 с.
11. Соломатін М. Множинна ставка на контрреволюцію, або нова абракадабра // Вітчизна. – 1985. – №12. – С. 165–171.
12. Костильова С. О. Становлення і розвиток друкованих засобів масової інформації новітньої України (друга половина 80-х – 90-ті рр. XX ст.): Автореф. дис... докт. істор. наук. 07.00.01 / С. О. Костильова / Донецький національний університет. – Донецьк, 2004. – 36 с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. – Оп. 32. Спр. 2447. Арк. 77–78.
14. Характер часу і характер часопису. З виступу головного редактора «Березіль» Володимира Науменка на святкуванні 50-річчя часопису. [Електронний ресурс]. Режим доступу: // http://www.berezil.kh.ua/details.php?news_id=69. – Назва з екрана.
15. Залізник Б. Роман Федорів: «Я припустився великої помилки, що не зробив собі іміджу... / Б. Залізник // Україна. – 1995. – № 5–6. – С. 9–11.
16. Федорів Р. На варті червоної калини // Дзвін. – 1990. – № 5. – С. 107–113.

Khramtsova I. A. Problems of Ukrainian journalism in the period of Perestroika

The paper is based on the critical analysis of historical sources and historiography achievements, clarifies and analyzes the basic conditions and problems of Ukrainian journalism in the years of restructuring in Ukraine.

Key words: historiography, Ukrainian journalism, restructure, literary and art, social and political magazines.

Храмцова И. А. Проблемы функционирования Украинской публицистики в эпоху перестройки.

На основе критического анализа исторических источников и достижений историографии выяснено и проанализированы основные условия и проблемы функционирования украинской публицистики во времена перестройки в Украине.

Ключевые слова: историография, украинская публицистика, перестройка, литературно-художественные и общественно-политические журналы.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 373

О. А. Бакалець

МОНЕТНО-РЕЧОВІ СКАРБИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. ІЗ С. РУДКА ДУНАЄВЕЦЬКОГО Р-НУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Виявлення, детальний опис та аналіз скарбових монетних комплексів має неоціненне значення для вивчення економічного розвитку та торговельних зв'язків певного регіону. Автор статті проаналізував два нових скарби західноєвропейських срібних монет XVI – першої половини XVII ст., виявлених у 2014 та 2015 р. поблизу с. Рудка Дунаєвецького району Хмельницької області. Охарактеризований якісний склад, основні грошові номінали, країни-емітенти монетно-речових комплексів, проілюстровано рідкісні монети, які трапляються у західноєвропейських скарбах на подільському грошовому ринку XVI – першої половини XVII ст.

Ключові слова: грошовий обіг, талер, левендальдер, патагон, флорин, орт, шостак, трояк, півторак, півгріш.

Джерела з історії грошового обігу Поділля відображають процеси, які відбувались в результаті зміни політичного, соціально-економічного устрою України внаслідок відвоювання Литовським князівством у Золотої Орди у 1362–1363 рр. Київщини, Чернігівщини, Новгород-Сіверщини та Поділля.

Західне Поділля із 1449 р. перебувало в складі Польського королівства, Східне Поділля – в межах Великого князівства Литовського. Після укладення між Польщею та Литвою у 1569 р. Люблінської унії утворилися Подільське та Брацлавське воєводства Речі Посполитої. В цей час Поділля вкрилося десятками укріплених міст-фортець. Найбільшими центрами ремесла і торгівлі стали Кам'янець, Смотрич, Сатанів, Червоногород, Вінниця, Брацлав, Бар, Хмільник, Меджибіж, Старокостянтинів, Ямпіль, Могилів, Бакота, Божеський. Створення православних (руських), католицьких (польських), вірменських (григоріанських), єврейських громад сприяли розвитку ремесла, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, поширенню в грошовому обігу польської, литовської та західноєвропейської золотої і срібної монети.

Період обігу різних видів срібних монет талерного типу на українських землях тривав із 30-х років XVI – до кінця 80-х років XVIII ст. Талери та його фракції кінця XVI – першої половини XVII ст., які зафіксовані в нашому дослідженні, карбувалися на монетних дворах Голландської республіки, різних міст і земель Священної Римської імперії, Іспанських Нідерландів, Австрії, Речі Посполитої. Ними сплачували контрибуцію, борги, купували землі, мастки, наймали військо, викупляли з полону невільників, давали придане, здійснювали торговельні операції на міжнародному та регіональному рівнях [2].

Монетна система Західної та Східної Європи будувалася за дванадцятикратним принципом. Талер у XVI ст. дорівнював золотому дукату (на початку XVII ст. дукат вже дорівнював двом талерам) і ділився на 1/2, 1/3, 1/4, 1/6, 1/12, 1/24, 1/48, 1/60, 1/90, 1/180, 1/360 частину, що робило грошовий рахунок досить складним. Найважливішими фракціями срібного талера (вага 27–29 г) були: флорин (2/3 талера), півталер (1/2), орт (1/4), шостак (1/5), трояк (1/10), півторак (1/24), гріш (1/30), півгріш (1/60), шеляг (1/90), тернер (1/180), денар (1/540), обол (1/1080) [6, с.19].

Проблемі перебування в грошовому обігу Поділля західноєвропейських срібних монет XVI – XVII ст. значну увагу у своїх наукових працях приділили українські історики-нумізмати: В. Гудельман [8], Є. Сіцінський [10], М. Котляр [9], Р. Шуст [12], Н. Стрижакова [11], О. Бакалець [2; 3; 4; 5; 6], О. Бакалець, В. Шапринський [7].

У нумізматичній розвідці Н. Стрижакової «Талери Західної Європи в українських скарбах» (2000) дана детальна характеристика 15 скарбових комплексів, що зберігаються в фондах НМІУ, і в яких містяться західноєвропейські талери XVI – XVIII ст. Усього у фондах зберігається більше 500 одиниць талерів, але лише 20 походять зі скарбів Поділля [11].

Виявлений монетно-речовий скарб із с. Рудка дає нам можливість ознайомитися з одним із найбільших, найрізноманітніших за асортиментом та якісним складом монетним комплексом. Восени 2014 р. в лісі, поблизу села Рудка Дунаєвецького району Хмельницької області, місцевий житель виявив у керамічному глечуку скарб срібних європейських монет XVI –

.....
першої половини XVII ст. Монетно-речовий комплекс нараховує 955 монет Польського королівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Данії, Голландської республіки, Іспанських Нідерландів, Священної Римської імперії. У скарбі присутні також срібні прикраси: ланцюжок із кілець, два жіночих персні, чоловічий перстень із печаткою (в середині якої зображена підкова та букви «K» і «B»), чотири кольти-підвіски (Див. дод. Б). Вага скарбу складала близько 2,5 кг. Знахідка могла належати багатому шляхтичу, так як містила високоякісні талери, флорини, гданські орти і дорогі прикраси.

За номіналами у скарбовому комплексі присутні 27 (2,82%) талерів, 10 (1,4%) флоринів, 16 (1,67%) ортів, 1 (0,10%) півталаер, 1 марка і 900 (94,24%) срібних півгрошів 16 європейських правителів: Олександра Ягеллончика (1501–1506), Сигізмунда I Старого (1506–1548), Сигізмунда II Августа (1548–1576), Фердинанда I (1522–1564), Максиміліана (1568–1585), Фердинанда II (1619–1637), Рудольфа I (1576–1612), Сигізмунда III Вази (1587–1632), Фрідеріка (1608–1624), Іоана Георга (1624–1635), Леопольда Габсбурга (1619–1632), Антона Гюнтера (1587–1608), Христіана (1610–1624), Владислава IV (1632–1648), Філіпа IV (1621–1665), міст Гданська, Гамбурга, Ганновера, Мансвельда, Ольденбурга, Кампена (Див. дод. В).

Польське королівство у Рудківському скарбі 2014 р. представлено 10 (1,4%) півгрошами короля Олександра Ягеллончика (1501–1506), Сигізмунд I Старий (1506–1548) – 100 (10,4%) півгрошами. 780 (81,6%) півгрошів належать до часу правління Сигізмунда II Августа (1548–1576). Велике князівство Литовське у скарбі представлено 10 (1,4%) півгрошами Сигізмунда II Августа (1548–1576) із зображенням герба Польщі (Орла на реверсі) та Литви (Погоні на аверсі) монет. Вага півгроша становить близько 1,2 г, діаметр – 19 мм (Див. дод. А).

Монети короля Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза (1587 – 1632) представлені у скарбі рідкісним талером 1630 р. На аверсі коронного талера розміщено у центрі традиційний для Речі Посполитої герб із подвійних гербів Польщі – орла та погоні – герба Литви. В середині монети також розміщені лев і три корони – герби Курляндії та Лівонії, землі яких у той час перебували в складі Речі Посполитої. Кругова легенда сповіщає: «SAMLIV. NES. NO. SUE. GOT. VAD: Q : HRI. REX.». По боках від герба розміщена дата карбування талера – «1630». На реверсі монети зображено погрудний портрет Сигізмунда III вправо та напис: SIGIS: III: D: G: REX. POL: M : D LIT. RVS: PRV: MASO».

Польські орти (¼ талера) були вперше відкарбовані у 1608 р. в м. Гданську за правління Сигізмунда III і дорівнювали 10 грошам. Маса гданського орта становила 6,8 г (5,96 г чистого срібла), а в 1623 р. – 7, 06 г (4,85 г чистого срібла). Ринкова вартість більш якісних гданських ортів становила у 1629 р. 20 грошів, коронних, які карбувалися із 1618 р. у м. Бидгощі – 16 грошів [5, с.122].

У досліджуваному скарбі наявні 16 срібних ортів м. Гданська: 1609 р. – 1, 1612 р. – 1, 1615 р. – 2, 1616 р. – 3, 1617 р. – 2, 1618 р. – 3, 1619 р. – 1 (з перебитою датою), 1621 р. – 3. На аверсі гданських ортів – в центрі відкарбовано великий герб м. Гданська, в середині монети зображено корону і два хрести, а по боках – два леви, які тримають герб та кругова легенда: «MONETA. CIVIT: GEDANENSIT. 1617». На реверсі ортів зображено портрет короля Сигізмунда III Вази вправо та по колу легенда: «SIGIS III. D. G. REX. POL: M: D: L:R: PRVS:».

Король Владислав IV (1632–1648) у рудківському скарбі представлений талером 1632 року карбування у хорошому стані.

У 1564 р. в Священній Римській імперії розпочали карбування рейхсталера – імперського талера. Через деякий час він вийшов за межі Німеччини і став перебувати в грошовому обігу майже всієї Північної та Східної Європи.

Священна Римська імперія у скарбі 2014 р. представлена досить широко. Тут наявні два талери імператора Фердинанда I (1522–1564) б.д., Максиміліана (1568 – 1585) талер 1568 р. Рудольф I (1576–1612) представлений портретним талером 1595 р., Іоан Георг (1624–1635) – талерами 1624 р. і 1635 р. Імператор Христіан зображений на портретному талерові 1623 р. У скарбі наявні рейхсталери Священної Римської імперії 1620 – 1633 рр. Фердинанда II (1619–1637), зокрема, 1620 р. – 1, 1621 р. – 1, талер портретний 1624 р. – 2, із зображенням імператора в ріст 1625 р. – 2, із зображенням орла 1622 р. – 1, 1624 р. – 1, 1633 – 1.

У скарбі присутні два австрійські талери: Тіролю Фердинанда I (1522–1564) без дати і талер Тіролю Леопольда Габсбурга (1619–1632) 1620 р. Відмінний стан має досить рідкісний талер 1622 р. Мансвельда із зображенням вершника на коні, який вбиває змія. Брауншвейг у скарбі представлений талерами 1625 і 1638 рр., м. Гамбург – талерами 1621 р., 1630 р. і 1636 р.;

.....
м. Ганновер – талером 1624 р. і 7 флоринами без дат. Ольденбург представлений гульденом Антона Гюнтера (1587–1608) без зазначення дати карбування.

На другому місті за кількістю талерів в скарбі стоять 8 левендальдерів різних міст і провінцій Голландської республіки 1614 – 1648 рр.: 1614 р. – 1, 1616 р. – 1, 1641 р. – 3, 1646 р. – 1, 1647 р. – 1, 1648 р. – 1; флорини м. Кампена 1597 р. – 1, 1644 – 1, 1647р.- 1 і півталер 1616 р. – 1.

Іспанські Нідерланди представлені в комплексі патагоном Брабанту 1634 р. Філіпа IV (1621–1665), а Данія – срібною маркою 1616 р. короля Християна IV (1588 – 1648).

Найстаріша монета скарбу – півгроші Олександра Ягеллончика (1498–1501), наймолодша – левендальдер 1648 р. Голландської республіки. Період накопичення скарбу становить близько 150 років. Монетно-речовий скарб належав місцевому шляхтичу та його сім'ї.

Весною 2015 р. поблизу села Рудка місцевий житель Громовий П. виявив скарб срібних європейських монет початку XVII ст. У скарбі присутні 630 монет Європи: 1 (0,15%) талер, 10 (1,58%) флоринів, 26 (4,12%) ортів, 45 (7,14%) шостаки, 45 (7,14%) трояків і 503 (79,84%) півтораки. Вага знахідки становить близько 2 кг срібних та білонних монет. У монетному комплексі наявні представлені держави емітенти – Річ Посполита, Священна Римська імперія, Голландська Республіка, Пруссія.

В монетному комплексі домінують півтораки Сигізмунда III Вази (1587– 1632) 1620–1627 рр. – 503, на другому місці трояки і шостаки цього ж короля – 90. У скарбі присутні 23 срібні орти коронні та м. Гданська 1614–1624 рр. Сигізмунда III Вази (1587–1632), 3 орти Пруссії часу правління Георга Вільгельма (1619–1640), 10 флоринів Священної Римської імперії та 1 левковий талер 1646 р. Голландської республіки. Стан збереження монет скарбу задовільний. Комплекс міг належати шинкареві, багатому селянину чи священику.

Таким чином, розглянувши і проаналізувавши кількісний та якісний склад скарбів монет із села Рудка Дунаєвського району Хмельницької області, ми можемо зробити наступні висновки. По-перше, обидва рудківські скарби є досить великі за об'ємом та кількістю номіналів, тобто вони належали багатим жителям села. Наявність в першому із них дорогих жіночих та чоловічих прикрас, іменний перстень свідчать про те, що скарб належав християнській шляхетській родині середнього достатку.

По-друге, в скарбах присутні лише срібна велика і середня європейська монета та відсутні золоті дукати.

По-третє, у першому рудківському скарбі 2014 р. наявна велика кількість талерів та флоринів Священної Римської імперії, левендальдерів Голландської республіки, високоякісних польських ортів міста Гданська часу правління Сигізмунда III Вази, високопробних півгрошів Польського королівства доби Ягеллонів. Але тут відсутні традиційні для першої половини XVII ст. коронні орти, шостаки, трояки, півтораки, гроші, шеляги.

По-четверте, у першому скарбі присутні 27 талерів, 10 флоринів, 16 ортів, 1 півталер, 1 марка і 900 срібних півгрошів 16 європейських правителів: Олександра Ягеллончика (1501–1506), Сигізмунда I Старого (1506–1548), Сигізмунда II Августа (1548–1576), Фердинанда I (1522–1564), Максиміліана (1568–1585), Фердинанда II (1619–1637), Рудольфа I (1576–1612), Сигізмунда III Вази (1587–1632), Фрідеріка (1608–1624), Іоана Георга (1624–1635), Леопольда Габсбурга (1619–1632), Антона Гюнтера (1587–1608), Христіана (1610–1624), Владислава IV (1632–1648), Філіпа IV (1621–1665), міст Гданська, Гамбурга, Ганновера, Мансвельда, Ольденбурга, Кампена. Тобто скарб передає нам всю палітру основних представників, відображених на талерах, флоринах, ортах та півгрошах тодішньої Північної та Східної Європи, розкриває напрями зовнішньої торгівлі.

По-п'яте, в другому рудківському скарбі початку XVII ст. наявні традиційні для скарбів України і Поділля номінали європейських монет. Так, в комплексі присутні 630 монет Європи: 1 талер, 10 флоринів, 26 ортів, 45 шостаки, 45 – трояків і 503 півтораки.

По-шосте, перший скарб представлений 900 (94,24%) срібними півгрошами XVI ст. польських королів: Олександра Ягеллончика (1501–1506), Сигізмунда I Старого (1506–1548) та Сигізмунда II Августа (1548–1576), другий – 503 (79,84%) білонними півтораками 1620–1627 рр. короля Речі Посполитої Сигізмунда III Вази (1587–1632) початку XVII ст. Ці грошові номінали відповідно складають більшість серед інших номіналів у скарбах і Поділля, зокрема, в досліджуваний період.

Отже, досліджені скарби монет XVI –XVII ст., виявлені у 2014 та 2015 р. поблизу с. Рудка Дунаєвцького району Хмельницької області ще раз підтверджують попередні дослідження українських нумізматів і автора статті про домінування в грошовому обігу Поділля європейської срібної монети талерного типу [2; 4; 5; 6; 7; 9]. Вони є неоціненним внеском в сучасну українську нумізматику.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Авторський опис скарбу Пінкасевича О. – Дунаївці, 2015. – 2 с.
2. Бакалець О. А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першій чверті XVIII ст. /О.А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики: Зб. наук. праць: У 2-х част. – К.: НАНУ. Ін-т історії України, 2005. – Число 12. – Част. 2. – С.142-173.
3. Бакалець О. А. Гроші і грошовий обіг на Поділлі в XVII – XVIII ст. /О.А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Зб. наук. праць : У 2-х част. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2006. – Число 13. – Част. 1. – С. 97– 126.
4. Бакалець О. А. Нові скарби західноєвропейських монет XVII ст. із Західного Поділля /О.А. Бакалець //Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2011. – Число 12. – С. 201 – 209.
5. Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.) /О. А. Бакалець. – Київ: Стилос, 2012. – 333 с.
6. Бакалець О. А. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства (за письмовими та скарбовими джерелами) /О. А. Бакалець. – Львів: Магнолія, 2015. – 232 с.
7. Бакалець О. А., Шапринський В. О., Лесько О. Скарби західноєвропейських монет другої половини XVI – першої половини XVII ст. з с. Яромержи Городецького району Хмельницької області // Археологія і фортифікація України /Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції.–Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С.318– 322.
8. Гудельман В. К. Памятники старины Подолки / В. К. Гудельман // Отдел известий Подольской губернии. – Кам'янець-Подольський, 1895 и 1900 гг. – 204 с.
9. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1971. – 210 с.
10. Сіцінський Ю. Й. Археографічна карта Подільської губернії /Упорядник О. Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: ОНОМ, 2004. – 136 с.
11. Стрижакова Н. Талери Західної Європи в українських скарбах / Н. Стрижакові // УНІБ. – 2000. – № 2. – С.299 – 343.
12. Шуст Р. М. Нумізматики. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні / Р. М. Шуст. – Навчальний посібник. – К.: Знання, 2007. – 375 с.

Bakalets A.A. Mint-material treasures of XVI – early XVII centuries found in village Rudka of Dunayevetski district of Khmelnytsky region.

Identification, detailed description and analysis of monetary systems are invaluable to the study of economic development and trade ties in the area. The author analyzes the two new treasures of Western European silver coins of XVI – early XVII century, found in 2014 and 2015 near the village of Rudka Dunayevetski district of Khmelnytsky region. The article describes the quality, basic monetary denominations, countries issuers of coin systems, illustrates rare coins that are found in Western European treasures in Podillsk money market of XVI – early XVII centuries.

Keywords: currency, Thaler, levendalder, patahon, florin, ort, Shostak, troyak, Pivtorak, pivhrish.

Бакалец А.А. Монетно-вещевые клады XVI – первой половины XVII в. из с. Рудка Дунаевецкого района Хмельницкой области.

Выявление, детальное описание и анализ кладов монетных комплексов имеет неоценимое значение для изучения экономического развития и торговых связей определённого региона. Автор статьи проанализировал два новых клада западноевропейских серебрянных монет XVI – первой половины XVII в.в., найденных в 2014 и 2015 годах вблизи с. Рудка Дунаевецкого района Хмельницкой области. Охарактеризован качественный состав, основные денежные номиналы, государства-эмитенты монетно-вещевых комплексов, охарактеризованы редкие монеты, которые присутствуют в западноевропейских кладах на подольском денежном рынке XVI – первой половины XVII в.

Ключовые слова: денежное обращение, талер, левендальдер, патагон, флорин, орт, шостак, трояк, полторака, полугрош.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Польща, Сигізмунд II Август (1548-1576), півгриш 1560 р.

Додаток Б.

Срібні прикраси із скарбу с. Рудка Дунаєвецького р-ну Хмельницької області 2014 р.

Додаток В. Талери, марка і орт із рудківського скарбу 2014 р.

Священна Римська імперія, Саксонія, Фердинанд I (1522-1564), талер б.д.

Священна Римська імперія, Фрідерік (1608-1624), талер 1622 р.

Серія: ІСТОРІЯ

				
<p><i>Священна Римська імперія, Саксонія, Іоан Георг (1624–1635), талер 1624 р.</i></p>				
				
<p><i>Священна Римська імперія, Австрія, Фердинанд II (1619–1637), талер 1625 р.</i></p>				
				
<p><i>Річ Посполита, Сигізмунд III Ваза (1587–1632), коронний талер 1630 р.</i></p>				
				
<p><i>Голландська республіка, Кампен, левендальдер 1641 р.</i></p>				
				

Данія, Християн IV (1588 – 1648), марка 1616 р.

Річ Посполита, Сигізмунд III Ваза (1587–1632), орт м. Гданська 1617 р.

УДК 94 (477.46) (=411.16) "18"

І. В. Мельник

МІСЦЕ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ЕКОНОМІЦІ УМАНСЬКОГО ПОВІТУ ХІХ СТ.

У статті досліджуються особливості економічної діяльності єврейського населення в селах та містечках Уманського повіту. У дослідженні зроблено спробу показати роль і вплив єврейського капіталу на економічне життя регіону. За приклад взято борошномельну та винокурну галузі промисловості, де єврейське представництво було значним. Також зосереджується увага на взаємовідносинах між євреями, українськими селянами та поміщиками. У статті показано вплив єврейського населення на економічний розвиток українського села, охарактеризовано оренду як одне з головних занять євреїв у сільській місцевості.

Ключові слова: євреї, Уманський повіт, Київська губернія, м. Тальне, винокуріння, борошномельна промисловість, млин.

Єврейське населення, що проживало на територіях, які відійшли до Російської імперії після поділів Польщі, продовжувало займатись тими видами економічної діяльності, які були йому властиві з часів Речі Посполитої. Історично склалось, що єврейське населення Польщі мало безпрецедентно широкі привілеї в порівнянні з єврейським населенням інших країн Європи, особливо в економічній сфері. Польські поміщики охоче користувались послугами євреїв-орендарів, відкупників податків і були без них, як без рук. Єврей був посередником між поміщиком і селянами. Це стало причиною того, що український селянин ототожнював єврея з паном, обоє були для нього уособленнями влади та визискувачами. Тим більше, що у щоденному житті селянин частіше мав справу з євреєм, ніж з поміщиком [2, с. 68].

Євреї в селах, будучи орендарями та управителями, контактували, безпосередньо, як з українськими селянами, так і з власниками маєтностей. Підтримуючи одночасно контакти з єврейськими купцями, євреї швидко розвинули систему ефективної господарської діяльності. Як управителі та орендарі вони видавали рекомендації, пов'язані з експлуатацією шляхетської землі і способами виробництва та реалізації продукції. Як шинкарі, продавали продукти, що вироблялись в маєтку, а не лише спиртне. Рознощики та крамарі задовольняли потреби селян в міських товарах, та купували в них сільськогосподарські продукти. Єврейські корчмарі та дрібні торговці часто здобували довіру селян, а потім вирішували за них найрізноманітніші справи, не лише торгові. Євреї-торговці продавали надлишки продукції з шляхетських маєтків у місті та постачали село міськими товарами, частіше всього виробництва євреїв-ремісників. Таким чином, у суспільстві діяла господарська система товарообігу між містом та селом, яку обслуговували, здебільшого, євреї [1, с. 42].

Наприкінці XVIII ст. євреї, які проживали в сільській місцевості, займались орендою, віддаючи частину доходу поміщикам. Так функціонувала дещо вужча, однак, так само взаємовигідна система економічних відносин «єврей-поміщик», хоч складно ставити в один ряд польського шляхтича та єврея, зважаючи на правову «нижчість» останнього. Поміщики завжди

.....
Ключевые слова: польская организация войсковая, украинская националистическая контрреволюционная организация, репрессии, диверсионная деятельность, гибридная война, петлюровцы, кулаки, классовая борьба, российский империализм.

УДК 94:2 (477.44) «1941/1944»

О. А. Павлуник

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ВІННИЧЧИНИ В НІМЕЦЬКІЙ ЗОНІ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944)

У статті досліджується релігійне життя Вінниччини під час нацистської окупації області в роки Другої світової війни. Зокрема, висвітлюються проблеми церковно-державних відносин, становища церкви та віруючих в німецькій зоні окупації, що була складовою генералбецірка «Житомир» рейхскомісаріату «Україна», ставлення до вирішення актуальних проблем духовності населення регіону членами похідних груп українських націоналістів.

Ключові слова: церква, віруючі, «новий порядок», Вінниччина, релігійна політика окупантів, члени похідних груп ОУН, колонізація.

Із здобуттям Україною незалежності науковці нарешті отримали доступ до широкого масиву раніше утаємничених архівних джерел, що дозволяє відкрити маловідомі сторінки минулого. Аналіз сучасної історіографії засвідчує, зокрема, наявність значного інтересу вітчизняних дослідників до проблеми церковно-державних відносин, становища церкви та віруючих на українських землях у роки Другої світової війни. Різні аспекти цієї проблеми висвітлюються у працях та публікаціях В. Гордієнка «Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні» [1, с. 43 –52], К. Беркгофа «Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації» [2, с. 16 – 36], Ю. Волошина «Українська автокефальна православна церква (1941 – 1944 рр.)» [3], О. Гончаренка «Релігійне життя в Наддніпрянській Україні періоду нацистської окупації (1941–1944 рр.)» [4, с. 31–43], О. Лисенка, М. Михайлуци, І. Поїздник «Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.)» [5, с. 177–230] та ін.

Однак фактично відсутні ґрунтовні дослідження про релігійне життя на Вінниччині, яка в роки війни була поділена загарбниками на німецьку (генералбецірк «Житомир», рейхскомісаріат «Україна») та румунську («Трансністрія») зони окупації. У пропонованій статті ставиться за мету в деякій мірі ліквідувати існуючу «білу лакуну», дослідити, зокрема, становище церкви та віруючих на території, підвладній німецько-нацистській окупаційній адміністрації.

Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні робіт з вітчизняної історії періоду Другої світової війни, сприятимуть більш глибокому розкриттю порушеної теми.

Гітлерівські загарбники заволоділи Вінницькою областю у кінці липня 1941 р. Тоді ж приступили до встановлення на ній «нового порядку», який, як і скрізь, зводився до нещадного економічного пограбування, колонізації окупованої території, ліквідації національної державності, культури.

Стосовно релігійної сфери, то у прийнятому 1 вересня 1941 р. циркулярі Головного управління імперської безпеки «Про розуміння церковних питань на зайнятих землях Радянського Союзу» виокремлювалися три першочергові завдання органів окупаційної влади: підтримка розвитку релігійного руху як ворожого більшовизмові; дроблення церков на окремі течії з метою запобігання можливій консолідації «керівних елементів» у боротьбі супроти Німеччини; використання церковних організацій для допомоги німецькій адміністрації [6, арк. 23].

Щоправда, як засвідчують архівні документи, стовідсотково реалізувати намічене на теренах Вінниччини у 1941 р. окупантам не вдалося. На заваді у певній мірі стала активна діяльність членів похідних груп українських націоналістів. Як відомо, і бандерівці, і мельниківці намагалися використати напад нацистської Німеччини на СРСР у своїх далекосяжних планах. Розрахунок був простий: розпочавши смертельну війну проти Радянського Союзу, Німеччина, врешті, переможе його, але при цьому й сама досить ослабне. Створюється сприятливі умови для здійснення на руїнах СРСР «української революції».

З думою про Соборну Українську державу більш радикальне бандерівське крило Організації Українських Націоналістів (ОУН-Б) навіть проявило політичну нетерпимість. Оволодівши після захоплення гітлерівцями Львова місцевою радіостанцією, воно проголосило через неї в ефір «Акт про відновлення Української держави». Але, незважаючи на те, що в Акті проголошувалося, що «відновлена Українська держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецькою, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації», що «Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі» [7, с. 504], ОУН-Б прорахувалася стосовно реакції політичного керівництва Рейху. Буквально через кілька днів після проголошення держави гестапо заарештувало й кинуло до в'язниці С. Бандеру та його прибічників. Ніякого існування самостійної Української держави гітлерівці не допускали.

Однак націоналісти не змирилися з таким розвитком подій. У рамках стратегії ставити німців перед фактом оунівці піднесли гітлерівцям ще один «сюрприз»: крилом ОУН-Б (та й іншим, мельниківським, крилом) напередодні війни були створені і таємно підготовлені похідні групи націоналістів. Загалом їх було три: «Північ», «Центр», «Південь», в яких нараховувалося від 3 до 5 тисяч осіб. Кожна з них складалася з численних маленьких «операційних груп» чисельністю від 7 до 12 осіб. Їм було дано настанову йти вглиб України, слідом за наступаючими військами.

Частина похідних груп вирушила 22 червня, інші – трохи пізніше. Щоб проникнути в Україну, всі засоби були добрі. Більшість мала підроблені документи або перепустки служби пропаганди вермахту. Німці на початку не могли розібратись, що роблять ці молоді люди, проникаючи в тилу зону фронту. Вони ж, з'являючись у населених пунктах услід за наступаючими гітлерівцями, намагалися проникнути і захопити в свої руки створювані окупаційною владою міські та сільські управи, поліцію, суд, господарські заклади, органи преси, церкву тощо. В одному з німецьких донесень сказано, що вони намагаються проникнути до політичної адміністрації і роблять спробу пробудити серед населення потяг до ідеї незалежної і суверенної України.

Свій вплив особливо намагалися поширити на населення територій, що знаходились на схід від Західної України, а тому доклали зусиль, щоб пошвидше добратися туди. Це їм у значній мірі вдалося. Вже в кінці липня 1941 року вони з'явилися у Вінниці, Калинівці, Літині, в деяких інших населених пунктах Вінниччини.

14 серпня 1941 року німецькі органи влади зазначали, що похідні групи ОУН (Бандери) інтенсивно розширюють свою пропагандистську діяльність на користь «створення незалежної і соборної Української держави» в центрі України, зокрема, в районах Житомира, Бердичева, Вінниці, а також в районах Умані й Могилева-Подільського. В донесеннях з місць підкреслювалось, що тон пропаганди цієї організації ставав усе більше антинімецьким [8, с. 86–88], відверто проукраїнським.

12 жовтня 1941 року в газеті «Вінницькі вісті», редакційний колектив якої в основному складався із членів похідних груп, з'явилася публікація про майбутнє відкриття у Вінниці українського міського собору: «За часи панування більшовиків ними зруйновано в м. Вінниці всі церкви. Посеред цих церков була одна з краших і більших у Вінниці: Український Собор (колишня церква Казанської Божої Матері). Зараз, за бажанням місцевого українського населення, цей собор відбудовується й знов буде нести своє соборне звання. Будівельна контора Міського Самоврядування вже приступила до ремонту цієї церкви й до 1-го листопада ремонт буде закінчено. Тому місцеве населення буде мати можливість задовольнити свої духовні потреби в своїй рідній церкві. Вартість ремонту обраховано в 40 000 крб. Ці кошти вносить саме населення громади шляхом пожертв. Одночасно з відбудовою Собору вже організовано співочий хор, який вивчив багато молитов. Цей хор найближчими днями буде давати духовні концерти, кошти від яких теж підуть на ремонт Собору» [9].

Через кілька днів у тій же газеті з'явилася нове повідомлення – інформація про проведення громадянської панахиди по жертвах радянського режиму в с. Юрківці Ситковецького району:

«28 вересня відкрилася громадська панахида в Ситковецькому районі над могилою замордованих більшовиками. Тікаючи зі Львова, жидо-більшовики вивели звідти 15 тисяч

арештованих українців. Проходячи Вінницькою областю, вони дорогу встеляли могилами. 29 невідомих вірних синів України лягли в таку могилу за Ситківцями під лісом, коло с. Юрківці. На панахиду з'їхалися представники (по 10 – 20 душ) зі всіх сіл району. Тисячна юрба народу, схилиючи голови, віддала пошану невідомим жертвам української справи. На могилу було покладено багато вінків...» [10].

25 листопада 1941 року каральна айнзацкоманда Ц/5, що дислокувалася в Києві, дала наказ усім постам поліції безпеки і СД рейхскомісаріату «Україна» (Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв, Рівне, Житомир, Вінниця) арештовувати і таємно страчувати без суду членів ОУН (Бандери): «Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання в Рейхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники...» [11, с. 181 – 184].

У серпні 1942 р. гітлерівці провели масові арешти та розстріли представників існуючих осередків ОУН. Націоналісти пішли в підпілля...

Нейтральне ставлення до релігійних питань («і не сприяти, і не заважати» [12, арк. 101]), якого на початку війни на словах дотримувалися гітлерівські окупанти, ними ж було скасовано. Відносна свобода віросповідання, яка слугувала лише засобом пропаганди, відходила у минуле. Помітно посилювався контроль над релігійними організаціями.

«...За суперечкою між церквами треба спостерігати дуже пильно. Треба мати довірених осіб також і в церквах, щоб перевіряти, чи не проводиться антинімецька, сепаратистська або націоналістична пропаганда в церквах або назовні... Якщо буде встановлено, що священники чи члени Греко-католицької Церкви виступають за рух Бандери, необхідно повідомити поіменно про них у СД» [13, с. 146], – повідувалося в інструкції про ставлення до церкви, прийнятої головним командуванням зони «Південь».

«Щоб мати точний облік про призначення попів та керівників сект з одного боку та їх релігійної діяльності у відповідних селах з другого боку, райони розбиваються на церковні або сектанські приходи... В цих приходах попи та сектанські проповідники не мають права моління без дозволу обласного комісара, або його уповноваженого. Попи виконують церковні обов'язки по званню, в той час як сектанські проповідники виконують Божу службу поруч зі своєю роботою у громадському господарстві тощо. Ще раз звертається особлива увага на те, що у всякі неділі та свята, які не встановлені законом, забороняється церковна служба, моління або зібрання. За порушення цієї заборони, а також за одержання винагороди натурою за церковні послуги попами та проповідниками будуть в майбутньому покарані також старости. Всі попи та проповідники повинні мати посвідчення з дозволом на церковну відправу, яке затверджене підписом обласного комісара або його уповноваженого службовою печаткою [14, арк. 191]», – йшлося у директиві обласного комісара про впорядкування релігійної діяльності, адресованій райуправам Літина, Хмільника та Браїлова.

«Прошу Вас довести до відома всіх попів Вашого району про слідує:

1) Селяни, які обробляють колишню церковну землю, не зобов'язуються платити збір попам та церкві натурою (як зерно, фрукти, овочі, картопля та інш.), а також грошми. Церковні землі націоналізовані Радвладою, а тому вони дістались державі. Через те – не приймається до уваги повернення землі церквам.

2) Як кожний українець, так точно кожний піп повинен платити за приміщення, яким користується.

3) Оскільки релігія з'являється приватною справою кожного, тому кожна окрема особа повинна нести видатки за свої особисті потреби, попам та церкві заборонено вимагати церковні податки.

4) До цього часу практикувалось, що за справи приватного характеру (як весілля, хрестини або похорони) платити натурою і грошми. Збір натурою я найсуворіше забороняю. Немаю нічого проти, коли попи одержують відповідну грошову плату від учасників за церковні акти (як весілля, хрестини, похорони).

5) Кожний піп повинен негайно з'явитись у своєму районі до місцевого керівника С. Г. зі всіма матеріалами відносно проведеним до цього часу приватних релігійних церемоній (весілля, хрестини, похорони).

6) Майбутнє забезпечення попів продуктами споживання іде через голови районної управи по місцевих нормах, існуючих для українців.

7) Хто в дальнішому буде брати натурою, за церковні акти, хто в дальнішому буде платити натурою, буде покараний (п. 7 треба роз'яснити всім українцям).

Теперішнє становище з харчуванням населення не допускає, щоб хтось нагромаджував собі запаси з одного боку, в той час як з другого боку вся маса українського народу забезпечується лише самим необхідним [15, арк. 53]», – наголошувалося у розпорядженні обласного комісара Фольдкамера про заборону церковного збору, надісланій голові управи м. Літина. Православним священикам «настійливо рекомендувалося» в проповідях і церковних службах «виражати свою вдячність А. Гітлеру та його армії за спасіння», була обов'язковою їхня участь у «святкуванні початку війни» та інших подібних дат. Від священиків також вимагалось пропагувати в церкві урядові розпорядження (своєчасна сплата податку, виїзд на роботу до Німеччини тощо). Значна частина духовенства після реєстрації своєї діяльності в окупаційних органах на місцях була змушена підписати «зобов'язання послуху» новій владі [5, с. 187].

Згідно з розпорядженням Е. Коха від 8 грудня 1941 р., який відповідав за реалізацію релігійної політики на окупованих землях у межах рейхскомісаріату «Україна», всі дні церковних свят стали робочими, окрім Різдва (7 і 8 січня), Нового року і Великодня (2 дні) [16, арк. 105]. Такі святкування «переривали робочий процес», а, отже, стояли на перешкоді максимальному використанню економічних та трудових ресурсів окупованих земель.

Непоодинокими були випадки, коли під час богослужінь німці силою виганяли парафіян із церков та відправляли їх на роботу, а священики, які порушували «трудова дисципліну», піддавалися репресіям [17, с. 379 – 380].

Тому зовсім не випадково в оперативному зведенні командуючого військами вермахту в Україні про настрої населення, датованого 17 червнем 1942 р. та опублікованим під грифом «Тємно», містився підрозділ «Меры, которые необходимо предпринять в идеологической области», в якому йшлося:

«Необходимо еще много сделать, чтобы привлечь население на нашу сторону. Очень вредит нашему авторитету, если... во время церковного хода проводится облава... Нам кажется также нецелесообразным, что, например, при праздновании пасхи некоторые гебитскомиссары запрещают звон церковных колоколов, а другие, наоборот, разрешают. Согласно существующим ясным указаниям нельзя ни сдерживать функционирование церкви, ни способствовать усилению ее развития...» [18, арк. 1 – 6].

Отже, основні зусилля німецьких окупантів зосереджувалися на встановленні контролю за діяльністю дозволених релігійних організацій, ретельному вивченні їхньої конфесійної специфіки та настроїв вірних. Урядові розпорядження, що стосувалися релігійної сфери, спрямовувалися, насамперед, на перешкоду утворенню сильних церковних інституцій в регіоні. Відносна свобода віросповідання слугувала лише засобом пропаганди.

Упродовж 1941 – 1944 рр. релігійна політика окупантів зосереджувалася на забезпеченні інтересів Третього рейху. Духовні запити населення практично не враховувалися. У той же час значна частина мешканців Вінниччини шукала порятунку в релігії, і це допомагало людям витримати суворі випробування окупаційної доби.

У плані подальшого дослідження теми цікавим бачиться розкриття аспектів церковно-державних відносин, становища церкви та віруючих на теренах «Трансністрії».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гордієнко В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні [Текст] / В. Гордієнко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – 43 с.
2. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації [Текст] / К. Беркгоф // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – 240 с.
3. Волошин Ю. Українська автокефальна православна церква (1941 – 1944 рр.): Короткий історичний довідник [Текст] / Ю. Волошин. – Полтава, 1999. – 52 с.
4. Гончаренко О. Релігійне життя в Наддніпрянській Україні періоду нацистської окупації (1941 – 1944 рр.) [Текст] / О. Гончаренко // Наук. зап. Нац. Історико-етнографічного заповідника «Переяслав». 36. наук. статей. – 2007. – Випуск 1(3). – С. 31 – 43.
5. О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник. Релігійне життя в Україні (1941 – 1946 рр.) [Текст] / О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Книга друга. – К.: Наукова думка, 2011. – 943 с.
6. Державний архів Російської Федерації, ф. 6991, оп. 1, спр. 5. – 148 арк.

7. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / Пер. з французького Р. Осадчука [Текст] / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів. – 1993. – 659 с.
8. Гальчак С. Словом і багнетом: журналісти Вінниччини у Другій світовій війні [Текст] / Сергій Гальчак. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2013. – 100 с.
9. Вінницькі вісті. – 1941. – 12 жовтня.
10. Вінницькі вісті. – 1941. – 15 жовтня.
11. Гальчак С. Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.): Монографія / 3-є вид.: доповн., переробл. [Текст] / Сергій Гальчак. – Вінниця: Консоль, 2010. – 420 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 151. – 210 арк.
13. У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом: Збірник документів і матеріалів [Текст] / Автори-упорядники: С. Д. Гальчак, В. М. Чехівський. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2013. – 336 с.
14. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 6. – 208 арк.
15. ДАВО, ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 4. – 67 арк.
16. ЦДАВО України, ф. 3206, оп.1, спр. 46. – 114 арк.
17. Стельникович С. В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.) [Текст] / С. В. Стельникович. – Житомир: Вид. О. О. Євнюк, 2015. – 592 с.
18. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 64. – 11 арк.

Pavlunyk A. Religious life of Vinnychchyna in German occupation zone (1941 – 1944)

The article examines religious life of Vinnytsia region during the Nazi occupation in the years of the World War II and highlights the problems of relations between the Church and the State, position of the Church and its believers in German zone of occupation, which was the part of the generalbezirk "Zhytomyr" of reichs commissariat "Ukraine". The author describes the attitude of members of Ukrainian nationalists marching groups to solving actual problems of spirituality of the population in this region.

Keywords: Church, believers, "the new order", Vinnytsia region, the religious policy of the occupiers, the members of the OUN marching groups, colonization.

Павлунык А. А. Религиозная жизнь Виннитчины в немецкой зоне оккупации (1941 – 1944 гг.)

В статье исследуется религиозная жизнь Виннитчины во время нацистской оккупации области в годы Второй мировой войны. В частности освещаются проблемы церковно-государственных отношений, положение церкви и верующих в немецкой зоне оккупации, что была составной частью генералбецирка «Житомир» рейхкомиссариата «Украина», отношение к актуальным проблемам духовности населения региона членов походных групп украинских националистов.

Ключевые слова: церковь, верующие, «новый порядок», Виннитчина, религиозная политика оккупантов, члены походных групп ОУН, колонизация.

УДК [94:796.062(477.44) «1946/1955»]:929 Гавриш

М. П. Лозовик, І. М. Романюк

МАРІЯ ГАВРИШ – ОДНА ІЗ ЗАСНОВНИКІВ ПЕРШОГО В УКРАЇНІ СІЛЬСЬКОГО СПОРТИВНОГО ТОВАРИСТВА НА ВІННИЧЧИНІ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

У статті на основі комплексного аналізу джерел та літератури показана роль М. Гавриш у створенні сільського спортивного товариства «Колгоспна нива» на Вінниччині в 1945-1950 рр., окреслені основні життєві віхи відомої плавчині. В повоєнні роки в Україні гостро постала проблема створення нових форм та методів фізкультурно-спортивної роботи. Тому ініціатива селян Березівки, щодо створення сільського спортивного товариства найшла широку підтримку на всіх рівнях керівництва державою, а спортивні досягнення М. Гавриш стали прикладом для сільської молоді, каталізатором процесів розвитку фізкультурно-спортивного руху.

Ключові слова: фізкультурно-спортивний рух, масовість, Вінниччина, село, плавання.

7. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / Пер. з французького Р. Осадчука [Текст] / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів. – 1993. – 659 с.
8. Гальчак С. Словом і багнетом: журналісти Вінниччини у Другій світовій війні [Текст] / Сергій Гальчак. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2013. – 100 с.
9. Вінницькі вісті. – 1941. – 12 жовтня.
10. Вінницькі вісті. – 1941. – 15 жовтня.
11. Гальчак С. Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.): Монографія / 3-є вид.: доповн., переробл. [Текст] / Сергій Гальчак. – Вінниця: Консоль, 2010. – 420 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 151. – 210 арк.
13. У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом: Збірник документів і матеріалів [Текст] / Автори-упорядники: С. Д. Гальчак, В. М. Чехівський. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2013. – 336 с.
14. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 6. – 208 арк.
15. ДАВО, ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 4. – 67 арк.
16. ЦДАВО України, ф. 3206, оп.1, спр. 46. – 114 арк.
17. Стельникович С. В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.) [Текст] / С. В. Стельникович. – Житомир: Вид. О. О. Євнюк, 2015. – 592 с.
18. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 64. – 11 арк.

Pavlunyk A. Religious life of Vinnychchyna in German occupation zone (1941 – 1944)

The article examines religious life of Vinnytsia region during the Nazi occupation in the years of the World War II and highlights the problems of relations between the Church and the State, position of the Church and its believers in German zone of occupation, which was the part of the generalbezirk "Zhytomyr" of reichs commissariat "Ukraine". The author describes the attitude of members of Ukrainian nationalists marching groups to solving actual problems of spirituality of the population in this region.

Keywords: Church, believers, "the new order", Vinnytsia region, the religious policy of the occupiers, the members of the OUN marching groups, colonization.

Павлунык А. А. Религиозная жизнь Виннитчины в немецкой зоне оккупации (1941 – 1944 гг.)

В статье исследуется религиозная жизнь Виннитчины во время нацистской оккупации области в годы Второй мировой войны. В частности освещаются проблемы церковно-государственных отношений, положение церкви и верующих в немецкой зоне оккупации, что была составной частью генералбецирка «Житомир» рейхкомиссариата «Украина», отношение к актуальным проблемам духовности населения региона членов походных групп украинских националистов.

Ключевые слова: церковь, верующие, «новый порядок», Виннитчина, религиозная политика оккупантов, члены походных групп ОУН, колонизация.

УДК [94:796.062(477.44) «1946/1955»]:929 Гавриш

М. П. Лозовик, І. М. Романюк

МАРІЯ ГАВРИШ – ОДНА ІЗ ЗАСНОВНИКІВ ПЕРШОГО В УКРАЇНІ СІЛЬСЬКОГО СПОРТИВНОГО ТОВАРИСТВА НА ВІННИЧЧИНІ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

У статті на основі комплексного аналізу джерел та літератури показана роль М. Гавриш у створенні сільського спортивного товариства «Колгоспна нива» на Вінниччині в 1945-1950 рр., окреслені основні життєві віхи відомої плавчині. В повоєнні роки в Україні гостро постала проблема створення нових форм та методів фізкультурно-спортивної роботи. Тому ініціатива селян Березівки, щодо створення сільського спортивного товариства найшла широку підтримку на всіх рівнях керівництва державою, а спортивні досягнення М. Гавриш стали прикладом для сільської молоді, каталізатором процесів розвитку фізкультурно-спортивного руху.

Ключові слова: фізкультурно-спортивний рух, масовість, Вінниччина, село, плавання.

У наш час, коли в Україні оновлюється система фізичного виховання, гостро стоїть проблема збереження старих і створенню нових форм і методів фізкультурно-спортивної роботи, які допомагають підтриманню сучасного рівня розвитку фізкультури та спорту в країні, а в подальшому удосконаленню та підняттю його на новий якісний рівень. Тому дослідження ролі таких визначних особистостей, як Марія Гавриш в процесах виникнення та розвитку першого в країні сільського спортивного товариства, без сумніву актуально. Не зважаючи на те, що в працях І. Лозовського [3], Ю. Тимошенко [4], Б. Виноградова, Н. Зарудного, Б. Гвоздьова [5] та інших окремі аспекти цього питання нашли своє відображення. Проблема ролі особистостей в процесах розвитку сільського фізкультурно-спортивного руху, а особливо виникнення та діяльності першого в Україні сільського спортивного товариства повністю не вирішена. Цікаві матеріали для дослідження зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України [1,6,7].

Враховуючи значення персоналістики в сучасних історичних дослідженнях, автори поставили за мету висвітлити роль всевітньо відомої подолянки в становленні одного з перших в Україні сільського спортивного товариства та її внесок у розвиток фізкультурного руху в республіці у післявоєнні роки.

Марія Гавриш народилася 12 червня 1931 році в м. Вінниці (за іншими даними в м. Бобринець Кіровоградської області) [9] в багатодітній родині. Батько Марії – герой громадянської війни, орденоносець Федір Гавриш був розстріляний нацистами. Постраждали від окупантів й інші члени родини. Від катувань помер старший брат Володимир, забрали до Німеччини сестру Надію. Через всі ці негаразди важко хворіє матір. Відтоді всі домашні турботи лягли на плечі Марії. Після звільнення Вінниці від німецько-нацистських окупантів, у Вінниці наступили мирні, але дуже важкі дні буденного життя.

Війна ще тривала, але в місті вже розпочалися роботи по відбудові народного господарства. Разом з тим почали проводити перші післявоєнні спортивні змагання, фізкультурну роботу. Не оминули ці процеси й Вінниччину. 3 серпня в місті відбувся шашковий турнір, переможцем якого став начальник пожежної команди Юр'єв. 22 серпня Вінниця приймала кращих важкоатлетів України зі Сталіно (Донецька), Сум, Одеси, Житомира і Фастова. Серед учасників більша половина – представники армії та флоту, відомі майстри штанги Ю. Хотимський та П. Ялтар'ян, які невдовзі перемогли на першому післявоєнному чемпіонаті Європи [1,с.3]. Це була визначна подія. Жителі міста втомлені нескінченними негараздами, які принесла війна, з великою радістю відвідували змагання, що проходили в міському театрі та на стадіоні. З впевненістю можна стверджувати, що ці змагання дали великий поштовх розвитку фізкультурно-спортивного руху на Вінниччині.

Вже в наступному переможному 1945 році в місті та області була проведена велика кількість змагань з легкої атлетики, стрільби, плавання. Саме на цих змаганнях вперше випробувала себе майбутня чемпіонка країни, учасниця Олімпійських ігор в Гельсінкі, Марія Гавриш. Прочитавши в газеті повідомлення про проведення змагань з плавання, Марія прийшла на водну станцію «Динамо», де проводилися змагання плавців. Це було, дійсно, свято спорту: навкруги державні прапори, суворі люди з пов'язками на руках, мабуть, судді, а поруч красується поспішно зроблений невеликий п'єдестал пошани – згадувала Марія Гавриш [2,с.82]. На перших своїх змаганнях Марія не тільки випередила всіх своїх суперниць, але й встановила рекорд області на дистанції 50 метрів з результатом 48,5 секунди.

Найкращі на той час тренери працювали в товаристві «Динамо», де й почала тренуватися в групі Михайла Солодаря майбутня чемпіонка. Розпочалась підготовка до республіканських змагань. Басейн стає другою домівкою Марії. Тут вона знайомиться з такими, як сама молодими спортсменами – Георгієм Петровським та Анатолієм Корчинським. Її подругами по команді стають Галина Захарченко та Нелі Прошина. Спортивна кар'єра юної вінничанки розвивається блискавично. Вже в 1946 році в м. Дніпропетровську на змаганнях школярів вона виборює три перших місця, показуючи на 100 метрів брасом високий результат – 1 хв 37,8 с. Далі була міжнародна зустріч в Чехословаччині та першість країни і знову перемоги. В 1948 році Марія вперше змагається з дорослими на всесоюзній першості товариства «Динамо», де стає переможницею. Серед переможених – чемпіонка країни Людмила Соболева. Результат на дистанції 100 м. брасом зростає до 1 хв 30 с.

У грудні 1948 р. була прийнята спеціальна постанова з питань подальшого розвитку фізичної культури та спорту. Вона визначала розвиток масового фізкультурного руху в країні, підвищення рівня спортивної майстерності із найважливіших видів спорту. До їх числа було віднесено й плавання. Реалізація вказаних завдань привела до значного покращення організаційної та методичної роботи з плавання. З часом Марія стає справжньою українською зіркою радянського спорту. Саме українською, адже незважаючи на те, що спортсменка неодноразово одержувала від московських керівників спорту пропозиції переїхати до столиці, вона до кінця свого життя жила та тренувалася в Україні. Напевне, саме тому вона так і не стала заслуженим майстром спорту, хоча підстав для цього було більш ніж достатньо. Зірки завжди були одним із головних складових спорту, а радянська держава досить швидко відчула необхідність у створенні власних зірок, точніше героїв [3, с.93]. Їх соціальну значимість важко переоцінити. Адже окрім створення іміджу країни, вони стають прикладом для молоді, що надзвичайно важливо для розбудови системи фізичного виховання. Саме такою людиною стала для вінницького фізкультурно-спортивного руху Марія Гавриш. Вона стала кумиром молоді. Її ім'я було відомим в усьому Радянському Союзі та далеко за межами країни.

30 листопада 1948 року в газеті «Вінницька правда» з'явився лист – Героїв Соціалістичної Праці з колгоспу ім. Будьонного села Березівки Чернівецького району Ісаака Цмокалюка, Марії Бучацької, Марії Кунділовської з пропозицією про створення добровільного спортивного товариства сільської молоді з назвою «Колгоспна нива». В кінці грудня 1948 року позачергова сесія обласної Ради схвалила пропозицію колгоспників Березівки та доручила обласному комітету по справам фізичної культури і спорту створити та затвердити на першій конференції статут та положення «Колгоспної ниви». Однією з перших, хто відгукнувся на цю подію, стала Марія Гавриш. «Я не хочу одна репрезентувати область на всесоюзних змаганнях – писала Марія в зверненні до сільської молоді області – мені буде дуже приємно, коли на старт змагань разом зі мною вийдуть мої сільські подруги. Товариство «Колгоспна нива» виховає хороших плавців, здатних захищати честь своєї області. В майбутньому товаристві я з великим задоволенням очолю водну секцію» [4, с.29]

Пізніше, коли Марія вже проживала в Києві, вона не втратила зв'язок з земляками. Не в останню чергу, завдяки її втручанням, республіканська рада товариства «Динамо» надавала всебічну допомогу новоствореному сільському спортивному товариству в організації навчально-спортивної роботи. Вона запрошувала вінничан на спортивні тренувальні збори до Києва. [5, арк. 7]. Відродження сільського фізкультурно-спортивного руху було в полі зору найвищого радянського керівництва. Зі слів тодішнього лідера України Леоніда Мельникова на нараді голів обласних рад спортивних товариств, яка відбулася в серпні 1950 року, питаннями сільського спорту дуже цікавився М. Хрущов. Через спортивні організації та гуртки влада намагалася здійснювати соціальний контроль на селі, впливати на настрої та уподобання сільської молоді [6, арк. 463]. Тому й не дивно, що ініціатива фізкультурників села Березівка була з великим ентузіазмом прийнята на всіх рівнях. Саме на Вінниччині ці намагання були по-справжньому здійснені. Тоді як в багатьох селах України фізкультурно-спортивні колективи існували лише на папері, Вінниччина першою подала хороший приклад, як потрібно залучати широкі маси сільської молоді до фізкультурно-спортивного руху, і ми вправі цим пишатися [6, арк. 465].

А тим часом результати Марії Гавриш продовжували зростати. В липні 1950 року їй виповнилося 19 років. На той час їй належали всі рекорди України в плаванні брасом та батерфляй. На змаганнях з плавання в м. Києві на своїй коронній дистанції – 100 м. брасом вона встановила всесоюзний рекорд 1хв. 20,5 с, який був одним з кращих результатів у світі. Не зважаючи на напружений графік всесоюзних та міжнародних змагань, Марія знаходить час, щоб привітати земляків – учасників 4-ї обласної спартакіади сільської молоді в м. Могилів-Подільському. «Сьогодні колгоспні спортсмени Вінниччини знову вийдуть на бігові доріжки, спортивні сектори і майданчики, водні басейни, щоб продемонструвати свою зрослу майстерність. Я щиро бажаю своїм землякам – сільським спортсменам нових успіхів у праці і спорті» – написала вона у зверненні до учасників змагань [7, с.3].

У 1951 р. у м. Києві був побудований новий відкритий 50-ти метровий басейн. Створювалися дитячі та юнацькі спортивні школи плавання. В 1952 році в багатьох містах країни з'явилися хороші молоді плавці, з числа яких було скомплектовано збірну. В середині 1952 р. Марія почала підготовку до участі в XV Олімпійських іграх. Але досвіду підготовки до

.....
таких відповідальних стартів не було ні в плавців, ні в їх тренерів. Тому при підготовці радянської команди було зроблено багато методичних помилок. У результаті виступ радянських плавців на Олімпійських іграх став невдалим, майже всі спортсмени показали в Гельсінкі погані результати, лише Марії Гавриш, незважаючи на простуду, вдалося потрапити в число учасників фіналу (на 200 м брасом) і зайняти в ньому залікове 6-е місце.

Та спортивна слава, що так раптово прийшла до вінницької плавчині, не запаморочила їй голову. Марію запрошували переїхати до Москви, але вона вирішила залишитись на українській землі. Столиця України – Київ стала рідною домівкою видатної спортсменки. Тут вона знайшла свою кохану людину, створила прекрасну сім'ю, гідно виховала своїх нащадків. За одинадцять років виступів за збірну команду СРСР Марія весь час входила до десятки найсильніших у світі, чотирнадцять разів ставала чемпіонкою СРСР, встановила 26 рекордів Радянського Союзу. Тільки в кінці 1959 року з'явилась молода Галина Прозуменщикова, яка змогла на рівних конкурувати з Марією Гавриш.

У 1991 році Марія порадувала своїх прихильників новими перемогами на блакитних доріжках басейну. Вона вкотре виграє звання чемпіонки Радянського Союзу серед ветеранів [2,с.87]. Мало хто знає, як важко дісталася спортсменці ця перемога. На той час Марія вже була важко хвора. Восени 2001 року Марії Федорівни не стало. Чесна, цілеспрямована і дуже весела – такою пам'ятають Марію Гавриш друзі та рідні. Внесок Марії Гавриш у розвиток спортивного плавання СРСР та України – неоціненний. Вона виховала не одне покоління спортсменів. Тільки в незалежній Україні Марія Гавриш знайшла своє визнання. За вагомий внесок в розвиток олімпійського руху в Україні, високі спортивні та трудові досягнення, як видатному діячу фізичної культури і спорту розпорядженням Президента України одній з перших Фірсовій (Гавриш) Марії Федорівні, призначено державну стипендію України. Нині у Вінниці проводиться щорічний відкритий турнір з плавання, присвячений пам'яті Марії Гавриш. Її ім'я навіки виکارбуване золотими літерами в історії спорту України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Республіканські змагання по штанзі і боротьбі в м. Вінниця // Вінницька правда. – 1944. – 22 серпня.
2. Лозовський І. Спортсмени в горнилі війни / І.Лозовський. – Вінниця: «Нілан-ЛТД», 2004. – 254 с.
3. Тимошенко Ю. Фізична культура в умовах становлення радянської тоталітарної культури (1920 –ті рр.) / Ю. Тимошенко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.20. Серія: Історія: збірник наукових праць / за заг.ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2012 – С.92-97.
4. Гвоздєв Б. 500.000 фізкультурників в одній області / Б.Гвоздєв, Н.Зарудный, Б.Виноградов. – Москва: ФИС, 1949. – 70 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф.1, оп. 24, спр. 1/012. – 21 арк.
6. ЦДАГО України. – ф.1, оп. 25, спр. 12/14. – 466 арк.
7. Сьогодні відкривається 4-а обласна спартакіада сільської молоді //Вінницька правда.–1951.– 9 вересня.
8. День в історії – Марія Гавриш (Фірсова). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.post-vin.org.ua>.

Lozovik M.P., Romaniuk I.M. Marya Gavrish as one of the founders of the first Ukrainian village sport society in Vinnytsia region in the first post-war years.

The article is based on the complex analysis of sources and literature and describes the role of M. Gavrish in creation of village sport society «Kolkhoz field» in Vinnytsia region in 1945-1950. It outlines the main life events of the famous swimmer. In the Soviet Union of the post-war years there existed a urgent problem of creation of the new forms and methods of physical training and sports activities. That is why the initiative of the villagers of Berezivka concerning the formation of a village sport society found great support on all levels of state government and M.Gavrish's achievements in short became an example for village youth, a catalyst of the processes of development of physical training and sport movement.

Keywords: physical training and sports movement, mass, Vinnytsia region, village, swimming.

Лозовик М.П., Романюк І.М. Мария Гавриш – одна из фундаторов первого в Украине сельского спортивного общества на Винниччине в первые послевоенные годы.

В статье на базе комплексного анализа источников и литературы показана роль М. Гавриш в создании сельского спортивного общества «Колхозная нива» на Винниччине в

.....
1945-1950 гг., обозначены основные жизненные вехи известной пловчихи. В послевоенные годы в Советском Союзе остро стала проблема создания новых форм и методов физкультурно-спортивной работы. По этому инициатива селян Берёзовки, относительно создания сельского спортивного общества нашла широкую поддержку на всех уровнях руководства государства, а спортивные достижения М. Гавриши стали примером для сельской молодёжи, катализатором процессов развития физкультурно-спортивного движения.

Ключевые слова: физкультурно-спортивное движение, массовость, Винниччина, село, плавание.

УДК 94 (477.43/.44) «1929/1930»

П. М. Кравченко

**ТЕХНОЛОГІЇ НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА НАПЕРЕДОДНІ Й НА ПОЧАТКУ
«ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ» НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЛЯ**

У статті досліджуються процеси, що відбувалися в сільському господарстві Поділля напередодні та на початку насильницької колективізації. На основі архівних джерел показані технології нищення заможного сільського господаря – головного виробника хліба – шляхом розпалювання «класової боротьби». Причини цього полягали, крім хлібозаготівельних планів, у цілеспрямованій політиці режиму, метою якої було винищення хліборобської еліти української нації. За висновками автора, події 1928-1929 рр. в сільському господарстві України, зокрема, Поділля, стали початком геноциду, спрямованого проти українців.

Ключові слова: колективізація, хлібозаготівля, куркуль, розкуркулення, опір, боротьба, хліб.

Події кінця 1920-х – початку 1930-х рр. продовжують привертати увагу українських і зарубіжних істориків своєю значимістю в історії нашого народу. Саме тоді, в результаті знищення куркуля «як класу», владі вдалось не тільки якісно змінити соціальну структуру села, об'єднавши більшість селян у колгоспи, але й зробити важливий «крок вперед» у справі творення радянської людини. Встановлення потрібних режимів відносин на селі – економічних, політичних, мало на меті, передусім, «перемогу соціалістичного сільського господарства».

Вітчизняна історіографія нараховує ряд праць, присвячених дослідженню методів розкуркулення селян, їхньої поведінки, настроїв тощо наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. До цієї теми звертались В. Васильєв [1], С. Кульчицький [2], В. Петренко [3], Р. Подкур [4], Н. Романець [5]. На Вінниччині першим, хто почав досліджувати поведінку селян Поділля напередодні і в роки Голодомору, політику розкуркулення, був І. Шульга [6]. З закордонних істориків варто виділити Ш. Фіцпатрік [7], яка присвятила свою працю дослідженню російського села у 1930-х рр., та Л. Віолу [8]. Остання у співавторстві з В. Васильєвим підготувала збірник документів, присвячений першій хвилі колективізації і селянському опорі в Україні та на Поділлі, зокрема [9].

Проте на сьогодні є чимало аспектів проведення розкуркулення, що потребують подальшого дослідження. Серед них – механізми формування в особі заможного селянина «образу ворога» й, безпосередньо, проведення «ліквідації куркуля як класу». Адже однією з головних цілей режиму на початку колективізації була нейтралізація селянства шляхом знищення його верхівки. Виявлення й аналіз оригінальних документів дає змогу більш об'єктивно реконструювати події в українському селі під час тих драматичних подій, розкрити технології нищення українського села на макрорівні, більш конкретно визначити наслідки політики режиму в українському селі.

Хлібозаготівельна криза 1927-1928 рр. стала приводом до застосування воєнно-комуністичних методів у сільському господарстві із метою встановлення повного контролю над життєдіяльністю громади. Заклики Сталіна про застосування надзвичайних заходів до «саботажників» хлібозаготівель активно почали втілюватись у життя вже з початку 1928 р.: у січні-лютому 1928 р. в Україні було заготовлено 70 млн. пудів хліба [2, с. 203]. Проте Сталін вирішив скористатися хлібозаготівельною кризою, щоб перетворити селян у найману робочу

.....
1945-1950 гг., обозначены основные жизненные вехи известной пловчихи. В послевоенные годы в Советском Союзе остро стала проблема создания новых форм и методов физкультурно-спортивной работы. По этому инициатива селян Берёзовки, относительно создания сельского спортивного общества нашла широкую поддержку на всех уровнях руководства государства, а спортивные достижения М. Гавриши стали примером для сельской молодёжи, катализатором процессов развития физкультурно-спортивного движения.

Ключевые слова: физкультурно-спортивное движение, массовость, Винниччина, село, плавание.

УДК 94 (477.43/.44) «1929/1930»

П. М. Кравченко

**ТЕХНОЛОГІЇ НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА НАПЕРЕДОДНІ Й НА ПОЧАТКУ
«ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ» НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЛЯ**

У статті досліджуються процеси, що відбувалися в сільському господарстві Поділля напередодні та на початку насильницької колективізації. На основі архівних джерел показані технології нищення заможного сільського господаря – головного виробника хліба – шляхом розпалювання «класової боротьби». Причини цього полягали, крім хлібозаготівельних планів, у цілеспрямованій політиці режиму, метою якої було винищення хліборобської еліти української нації. За висновками автора, події 1928-1929 рр. в сільському господарстві України, зокрема, Поділля, стали початком геноциду, спрямованого проти українців.

Ключові слова: колективізація, хлібозаготівля, куркуль, розкуркулення, опір, боротьба, хліб.

Події кінця 1920-х – початку 1930-х рр. продовжують привертати увагу українських і зарубіжних істориків своєю значимістю в історії нашого народу. Саме тоді, в результаті знищення куркуля «як класу», владі вдалось не тільки якісно змінити соціальну структуру села, об'єднавши більшість селян у колгоспи, але й зробити важливий «крок вперед» у справі творення радянської людини. Встановлення потрібних режимів відносин на селі – економічних, політичних, мало на меті, передусім, «перемогу соціалістичного сільського господарства».

Вітчизняна історіографія нараховує ряд праць, присвячених дослідженню методів розкуркулення селян, їхньої поведінки, настроїв тощо наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. До цієї теми звертались В. Васильєв [1], С. Кульчицький [2], В. Петренко [3], Р. Подкур [4], Н. Романець [5]. На Вінниччині першим, хто почав досліджувати поведінку селян Поділля напередодні і в роки Голодомору, політику розкуркулення, був І. Шульга [6]. З закордонних істориків варто виділити Ш. Фіцпатрік [7], яка присвятила свою працю дослідженню російського села у 1930-х рр., та Л. Віолу [8]. Остання у співавторстві з В. Васильєвим підготувала збірник документів, присвячений першій хвилі колективізації і селянському опорі в Україні та на Поділлі, зокрема [9].

Проте на сьогодні є чимало аспектів проведення розкуркулення, що потребують подальшого дослідження. Серед них – механізми формування в особі заможного селянина «образу ворога» й, безпосередньо, проведення «ліквідації куркуля як класу». Адже однією з головних цілей режиму на початку колективізації була нейтралізація селянства шляхом знищення його верхівки. Виявлення й аналіз оригінальних документів дає змогу більш об'єктивно реконструювати події в українському селі під час тих драматичних подій, розкрити технології нищення українського села на макрорівні, більш конкретно визначити наслідки політики режиму в українському селі.

Хлібозаготівельна криза 1927-1928 рр. стала приводом до застосування воєнно-комуністичних методів у сільському господарстві із метою встановлення повного контролю над життєдіяльністю громади. Заклики Сталіна про застосування надзвичайних заходів до «саботажників» хлібозаготівель активно почали втілюватись у життя вже з початку 1928 р.: у січні-лютому 1928 р. в Україні було заготовлено 70 млн. пудів хліба [2, с. 203]. Проте Сталін вирішив скористатися хлібозаготівельною кризою, щоб перетворити селян у найману робочу

силу в одержавлених колгоспах. Успішно здійснювати таку політику далі, проте, було непросто вже з тієї причини, що українське село в більшості випадків не знало настільки гострих соціально-економічних і, тим більше, політичних суперечностей, які могли призвести до відкритого виступу однієї частини селян проти іншої аж до її ліквідації. Більше того: куркуль (і Сталін це знав) мав у своєму розпорядженні у 1927/1928 лише 20% товарного хліба [2, с. 202], і зробити з нього головного ворога влади і «трудового селянства» було складно. Тому, слідуючи марксистсько-ленінській ідеології, режимові, для реалізації своїх планів необхідно було розпалити на селі «класову боротьбу», нацькувавши одну частину його жителів іншій, зробивши їх ворогами. З цією метою у 1928 р. розгортається кампанія по формуванню в громадській свідомості образу заможного господаря як куркуля – представника окремого класу і протиставлення його образу найбільшій частині сільського населення та середняків. Передусім, для цього були застосовані економічні методи, що досить швидко почали давати позитивні для режиму результати: різке підвищення податків на заможну частину сільського населення, самообкладання, контрактація, що мали на меті знищити куркуля економічно, а, з іншого боку – зменшення податкового тиску на бідняків та середняків [3, с. 193-197]. Влада, таким чином, давала зрозуміти, кого вона підтримує, а селяни переконувались, що бути заможним навіть небезпечно.

Становище в селі внаслідок повернення до методів «воєнного комунізму» вже на початку 1928 р. було складним, свідченням чого були настрої його жителів, зафіксовані, передусім, співробітниками ДПУ. Характеризують ситуацію і листи того часу. Один із батьків (Тульчинський округ) у листі до сина, який служив в армії, писав, що самообкладання серед зими поставило його господарство у вкрай важке становище. «Якби це самообкладання проводили восени, одночасно з уплатою податків, – зазначав селянин, – то було б легше – не робив би одягу (не купував би, не витрачав грошей на одяг – авт.), а віддав би і позбавився цього» [10, арк. 20]. Крім того, господар мусив придбати облігації займу та заплатити пай в кооперацію, а це теж вимагало великих грошей, яких не було де взяти: хліба на продаж не залишалося та й ціни, як пише автор листа, «вбиті», а ринок закритий владою [10, арк. 20, 21].

Поза сумнівом, селяни у більшості своїй з початком проведення такої політики були розгублені, їм було важко зорієнтуватись у подіях й дати їм належну оцінку. Якщо раніше вони прислуховувались до думки авторитетних людей (а це були, як правило, заможні господарі), то тепер саме ця категорія сільського населення оголошувалась владою ворогом. З одного боку, більшість селян розуміли несправедливість такого відношення до заможників, адже надподатки їх просто розорювали. З іншого – поступки влади середнякам і, особливо, біднякам у податковій політиці призводили до того, що настрої, передусім останніх, призвели, якщо і не до відкритої підтримки дій владних структур, то до вичікувальної позиції багатьох селян (чия візьме?). Важливим для режиму наслідком такої політики була зміна свідомості на користь «класової боротьби», руйнування традиційних відносин та цінностей селянської громади, коли головним критерієм в оцінці виступала заможність, здобута працею. Тепер, зважаючи на позицію влади, стало вигідніше бути бідним.

Активно застосовувався ще один метод – агітаційно-пропагандистський. Користуючись монополією на засоби масової інформації, перш за все друковані видання, влада розгорнула активну кампанію по дискредитації куркуля як ворога влади і бідних верств сільського населення, як головного винуватця їх економічних негараздів. Слово «куркуль» швидко почало набирати яскраво негативного і навіть ворожого змісту. На Вінниччині у 1928 р., наприклад, впродовж декількох місяців відбувався судовий процес, робота якого висвітлювалась газетою Вінницького окружного «Червоний край», над вбивцями сількора Євгена Короля з с. Головчинець Жмеринського району. Питання розглядалось на рівні окружного комітету партії, і висновки, зроблені там, були однозначними: в усьому винні класові вороги – куркулі [11, арк. 134-142 зв.]. Тема потребує окремого дослідження, хоча вивчені матеріали дають підстави стверджувати, що вбивство було здійснено на побутовому ґрунті.

Політика влади призвела в той же час і до посилення невдоволення та відкритих виступів частини селян, переважно заможних, в яких забрали весь хліб, а в багатьох випадках – все майно, аджемова йшла про їхнє існування, а інших способів захисту від відкритого пограбування державою у них не було. У серпні 1928 р., наприклад, згідно з агентурними даними, в с. Багринівцях Літинського району, де знаходилось приблизно 300 дворів, більшість селян зовсім не мали хліба, тому що під час заготівель з села вивезли 10 тис. пудів. За

.....
ініціативою декількох бідняків організувалась велика група бідноти з метою розгромити кооператив. Вони погрожували смертю членам кооперативу, заявивши одному з них: «Ми тебе поб'ємо і весь хліб з кооперативу заберемо. Ми що, з голоду повинні пухнути». У зв'язку з такими подіями обласний відділ ГПУ просив терміново надіслати необхідну кількість хліба до цього села [11, арк. 115].

Восени 1928 р. був зроблений ще один крок до масового вилучення хліба у селян: були створені районні трійки сприянню хлібозаготівлі, наділені величезними повноваженнями. Режим дедалі більше застосовував насильницькі, позаекономічні «восно-комуністичні» методи у відносинах з селянством.

1929 р. для селян Поділля, як України в цілому, виявився надзвичайно складним у політико-економічному та соціальному відношенні. Як відомо, у лютому була введена карткова система, що стало свідченням катастрофічної нестачі хліба та інших продуктів харчування в містах та робітничих селищах, кількість населення в яких стрімко зростала у зв'язку з початком індустріалізації. Технічна модернізація країни виявилась абсолютно невідповідною з погляду забезпечення міста продовольством. Але влада намагалася вирішувати проблему позаекономічними методами, поступово відмовляючись від ринкових відносин, посилюючи репресії проти селян – виробників хліба і поставивши мету знищити їх як самостійних господарів.

На це були направлені і рішення квітневого (1929 р.) об'єданого пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), які спрямували діяльність низового компартійно-радянського апарату на вилучення хліба шляхом тероризування населення і знищення «куркуля». Ці та інші рішення, прийняті у 1929 р., склали систему хлібозаготівель, що проіснувала до кінця 1932 р. [2, с. 306-307].

Дуже швидко з'явилися перші результати такої політики. Навесні 1929 р. на Вінниччині описали майно 713 господарств. Улітку й восени 1929 р. по 22 округах України (з 41) було розпродано з торгів майно 22 тис. заможних і середняцьких господарств, що не змогли виконати заготівельних зобов'язань. Зросли масштаби арештів: із початку липня до 24 жовтня 1929 р. органи ДПУ заарештували в республіці 3705, із них як «куркулів і спекулянтів» — 1858 осіб [12, с. 32, 33].

Постанова ЦК ВКП(б) від 11 травня 1929 р. щодо заготівель, зміст якої був доведений до окружних партійних комітетів секретною телеграмою ЦК КП(б)У за підписом С.Косіора, підсилювала репресивний характер дій місцевих партійно-радянських органів. У ній ще раз підкреслювалась обов'язковість виконання планів хлібозаготівель для конкретних сіл за допомогою спеціальних сільських комісій та відряджених на місця «відповідальних окружних партпрацівників, закріпивши їх безпосередньо до районів і сіл для керівництва роботою по хлібозаготівлях» [3, с. 214].

На місцях у 1929 р. місцевий актив і справді прикладав максимум зусиль для виконання планів. Робити це було надзвичайно складно, зважаючи на опір селян, про що свідчили інформаційно-оперативні звіти окружних відділів міліції та ДПУ.

У листі начальника Вінницького окружного ДПУ Корнеєва на ім'я голови Вінницького окружного партії (серпень 1929 р.) вказувалось на загострення «класової боротьби» на селі, збільшення кількості терористичних актів та активізації «контрреволюційних елементів», у зв'язку з чим ставилось питання про виділення коштів на утримання в кожному районі Вінницької округи дільничного уповноваженого ДПУ [13, арк. 76].

Ситуація на селі і справді була для влади загрозливою. Різко зросла соціальна напруга. За 1929 р. тільки у 13-ти районах Вінницької округи було зареєстровано 40 «терористичних актів» [13, арк. 114-117], здійснених шляхом підпалів майна активістів села, загрози їхньому життю і навіть убивств. Наприклад, у травні був убитий голова КНС с. Супрунів Літинського району, у листопаді вбили активного учасника хлібозаготівель, робітника Корделівського цукрового заводу Юрчика. Селяни, в яких відібрали законні методи боротьби за свої права, з відчаєм вдавались до крайніх засобів. Найпоширенішими формами боротьби, як свідчать документи, були підпали [13, арк. 115-117].

У ряді випадків фіксувався опір селян представникам влади під час спроб насильного вилучення хліба. На нашу думку, такий спосіб відстоювання своєї власності був найбільш розповсюдженим, хоч у звітах каральних і фіскальних органів вони фіксувались украй рідко. Такі дані майже не попадали до звітів ГПУ та міліції. Пов'язано це було, на наш погляд, з тим, що в більшості випадків вилучення хліба у невиконавців хлібних зобов'язань здійснювали

Наукові записки

місцеві, сільські активісти – голова сільської ради, голова комітету незаможних селян і члени хлібозаготівельних комісій. Як правило, вилучення «хлібних лишків» чи опис майна з причини невиконання планів хлібозаготівель здійснювались у присутності представника районного комітету партії чи виконавчого комітету, іноді міліціонера. З цієї причини багато подій, що мали місце у той час, не були зафіксовані на районному та окружному рівнях. Проте на рівні сільрад частина документів збереглась, і, дякуючи їм, можна спробувати реконструювати процес розгортання «класової боротьби» і нищення заможних господарств у 1929 р.

Показовими у цьому відношенні розкуркулення у с. Лемешівці Махнівського району Бердичівської округи (з 1932 р. – у складі Вінницької області). У квітні 1929 р. стало зрозуміло, що частина господарств з тих чи інших причин не виконує хлібозаготівельних планів, і місцеві чиновники вирішили застосувати репресивні методи проти «злісних нездатчиків». До цього підштовхував і райком партії. 10 квітня 1929 р. Махнівський районний партійний комітет розіслав розпорядження всім партосередкам, в якому констатовалось катастрофічне становище по хлібозаготівлях (15% виконання) в ряді сіл, у тому числі в с. Лемешівці, і ставилась вимога, керуючись директивою РКП від 6 квітня, виконати завдання обов'язково [14, арк. 1].

27 травня комісія в складі голови Лемешівської сільради А.Обревка, голови комітету незаможних селян М.Данилюка, голови споживчого товариства М.Мосьонза та члена сільради І.Поліщука «завітала» до Л. Корнійчука у зв'язку з тим, що той відмовився здати встановлені загальними зборами «лишки хліба» у кількості 20 пудів. В акті, складеному після візиту, зазначено, що, коли комісія прийшла до гр. Корнійчука, той «почав кричати, що його бандіти прийшли грабити та заявив, що він має право на своєму господарстві розрубати сапою голову». Активісти не зважили на погрози й при обшуку господарства знайшла 70 пудів різного зерна. У документі зазначено, що Л.Корнійчук вже був засуджений за зрив хлібозаготівлі в лютому-березні місяці, а тому пропонувалось знову притягнути його до відповідальності. Показово, що в акті перераховується власність господаря: хата, клуня, хлів, двоє коней, корова, 1 кабан, 5.65 гектарів землі, і, що теж важливо, комісія звинуватила його у підтримці «куркулів в бік того, щоб вони не здавали» [15, арк. 3, 3 зв.]. Невідомо, що було далі зі «злісним нездатчиком», хоча можна з упевненістю сказати, що запланований хліб у нього забрали, якщо він його мав, або ж описали і забрали майно. Навряд чи місцеві активісти могли забути той шалений опір, який він чинив весною 1929 р. Та і події, що відбувались далі у селі з іншими селянами, підтверджують такий висновок.

Найпоширенішим методом боротьби з невиконавцями хлібоздачі було, як свідчать архівні документи, вилучення у них майна на суму, що мала покрити вартість зерна у п'ятикратному розмірі. Яке саме майно відбиралось? Мабуть, що це вирішувала комісія, виходячи з якихось своїх міркувань, досить часто, на наше переконання, дуже прагматичних.

У тому ж селі 31 травня 1929 р. комісія з хлібозаготівель у присутності члена районного виконавчого комітету Логунова, здійснила опис майна сім'ї Бялобрицьких Алозія, Амброзія і Терезії з причини невиконання хлібозаготівельних зобов'язань в 120 пудів. «Знайшли» й описали мотор, оцінений у 500 крб. і молотарку – 200 крб., що складало разом 700 руб. Оскільки комісія не змогла забрати конфісковані речі, господарі зобов'язувались охороняти мотор та молотарку [15, арк. 6].

Тим часом каральні органи влади конкретизували дії влади на місцях. 16 травня 1929 р. вийшла таємна директива Наркомату юстиції УСРР № 810, адресована окружним прокурорам та суддям, що націлювала їх на безумовне виконання хлібозаготівельних планів шляхом застосування репресивних заходів [16, арк. 115]. А чергова директива Мінюсту №814 від 1 червня 1929 р. конкретизувала деякі незрозумілі на місцях положення, що містились у 12-ти пунктах директиви від 16 травня. У ній заслуговує на увагу пункт, в якому говорилось, що при арешті майна «внаслідок невиявлення збіжжя» ... «можна накладати арешт на харч, ... залишаючи лише з розрахунку харчування на 1 1/2 місяці...» [16, арк. 148]. Це був, на наше переконання, перший крок до повного вилучення продуктів харчування в українських селян, що станеться невдовзі і призведе до Голодомору.

4 червня 1929 р. на засіданні хлібозаготівельної комісії знову розглядалось питання сім'ї Бялобрицьких. Було констатовано, що вони продовжують відмовлятися від виконання доведених до них планів хлібозаготівель, а тому майно необхідно продати на торгах, щоб грішми погасити борг. Крім того, комісія вирішила вилучити хліб у тих селян, що зобов'язувались виконати хлібозаготівельні завдання до визначеного терміну, та не зробили

.....
цього [15, арк. 8]. З наявних документів неможливо встановити, чи справді названі селяни не мали хліба, чи навмисне не хотіли здавати його державі. Звісно, що, з точки зору здорового глузду, кожний селянин мав повне право розпоряджатись своїм майном, у тому числі і зерном. Та режим вважав, що таке право межувало зі злочином, а то й було ним.

Боротьба продовжувалась. 15 червня 1929 р. на черговому засіданні комісія ще раз розглядала питання хлібоздачі Бялобрицькими. Було прийнято рішення про конфіскацію у них майна, що мало компенсувати ціну 100 пудів хліба у п'ятикратному розмірі. У протоколі засідання наводиться список конфіскованих речей, та його не вистачало, щоб покрити суму, тому було вирішено «добрати» нестачу іншими речами [15, арк. 7, 7 зв.].

16 червня мав відбутись продаж конфіскованого у Бялобрицьких майна на «прилюдних торгах» (так сказано в написаних від руки оголошеннях), та з якихось причин вони були відкладені, тому була призначена нова дата – 3 липня [15, арк. 7, 19]. Продавались: буфет, 2 залізних ліжка, два столи, дзеркало, 3 крісла, ковдра, шафа для одягу [15, арк. 54]. Цілком очевидно, що після такої «хлібоздачі» господарство, що вважалось заможним, тепер переходило до категорії бідняцьких, хоча, на біду розкуркулених, вони самі залишались ворогами режиму і надалі.

А ось опис майна іншого «злісного нездатчика» – Бялобрицької Бронки: буфет, залізне і дерев'яне ліжка, два столи, дзеркало, три крісла, одержна шафа, комод, ковдра, бочка, сівник, барилочко, каток, дошки, свиня, корова, виїзні коні, сані, клуня, січкаря, скриня, бутлі, праска, самовар, грамофон. Навпроти кожної речі, призначеної на продаж, написано прізвище того, хто її мав купити і за яку ціну. Покупцями були як окремі селяни, так і товариства, що запрошувались на торги [15, арк. 19, 73, 74, 79]. Господарство та оселя, таким чином, руйнувались ущент. Такою була мета влади.

Ймовірно, що про продаж майна активісти могли домовлялись між собою, і воно попадало в «потрібні руки». Отже, в частини односельців у розоренні сусідів був звичайний, прагматичний інтерес, який заохочували вожді Компартії. Розпалюючи «класову боротьбу», вони формували нові цінності в житті суспільства, які асоціювались, звісно, з радянськими, соціалістичними. Наприклад, стало зрозуміло, що реальна влада й авторитет на селі тепер залежать не від праці й добробуту, а від належності до нової партійно-радянської номенклатури. Не дивно, що до активістів, які в тій чи іншій мірі вірили в нові ідеали, приєднувались і представники кримінального світу, небезпідставно розраховуючи поживитися за рахунок «куркулів» [17, с. 47].

Меркантилізм простежувався і в інших випадках: на розкуркуленні та конфіскації майна могли заробити окремі односельці навіть шляхом доставки речей до сільської ради. Розписка від 6 липня 1929 р., наприклад, свідчить, що М.Чумак отримав 4 крб. за доставку до сільської ради дерева, вилученого в Бялобрицьких за невиконання хлібозаготівель [15, арк. 27]. Того ж дня отримав 4 карб. інший житель села, Ф.Поліщук «за доставку матеріалу від гр. Бялобрицьких...». 10 липня за перевіз дерева від тих же Бялобрицьких отримав 1 крб. громадянин Мазур. Гроші в усіх випадках видавав голова комісії з хлібозаготівель. А 6 жовтня Митрофан Яшук отримав 1 крб. від голови сільської ради за випуск стінгазети про Бялобрицьку Бронку, майно якої теж було продане [15, арк. 28, 30, 45].

Плани хлібозаготівель, незважаючи на масову реквізицію хліба, не виконувались, а курс на нищення заможних господарств з часом тільки посилювався. 18 вересня 1929 р. Махнівський райком партії видав директиву, згідно з якою 35-40% річної хлібоздачі треба було покласти на 7-8% заможних господарств. У разі невиконання ними завдань застосовувались міри покарання, в тому числі і продаж майна [14, арк. 14 зв.]. Отже, восени 1929 р. розкуркулювання продовжувалось, а його жертвами стали ще декілька господарств с.Лемешівки. 25 вересня головою комісії по хлібозаготівлі с.Лемешівки у присутності уповноваженого Махнівського РВК та двох членів комісії був складений акт про те, що «загальними зборами та комісією було нараховано на гр. Коржіневського Едуарда хлібних лишків в сумі 350 руб., який має здати свої лишки до 25 вересня». Так як він «зовсім відмовився здати свої лишки хліба, то комісія ухвалила піти в двір і описати майно у громадянина Коржіневського», що й було зроблено. А майно було таке: кінна молотарка, оцінена в 100 крб., січкаря – 25 крб., кінь – 50 крб., клуня – 100 крб., хлів – 50 крб. Разом – 325 крб. Описане майно вилучалось і призначались торги на 28 вересня [15, арк. 16].

Наукові записки

3 жовтня 1929 р. в селі, очевидно, відбулись збори за участі представників районної влади і силових структур. По-іншому пояснити текст документу, цитованого нижче, важко.

«Підписка. Року 1929, 3 жовтня. Ми, нижче підписані гр. с. Лемешівки дали цю підписку комісії по хлібозаготівлі в тім, що нам було нагадування оповістками в 3 рази увести свій хліб сроком до 1 жовтня 1929 року і на яку ми вже порушили постанову заг. зборів, як злосніхлібоздатчики, а тому ми зобов'язуємось увести свій хліб повністю у 24 часа, себто 4 жовтня 1929 р., на що і дали цю підписку комісії по хлібозаготівлі. В чім і підписались». А далі йдуть дуже красномовні підписи, вірніше – їх відсутність. Двоє з присутніх нездатчиків поставили хрестики, один розписався, а навпроти інших 12-ти прізвищ написано: «відмовився» [15, арк. 42].

Селяни ще сподівались, очевидно, що влада пом'якшить свою політику щодо хлібозаготівель і дасть можливість залишити хоча б мінімальну кількість зерна до наступного врожаю. Та, швидше за все, в них і справді зовсім не було так званих «хлібних лишків». Проте надії були марними.

Судячи з усього, події 3 жовтня стали причиною посилення репресивних заходів по вилученню «хлібних лишків» у тих, хто «відмовився», а коли їх не було, то і майна сільських трударів, про що свідчать документи. 10 жовтня 1929 р. у присутності уповноваженого Махнівського РВК А.Л.Гуменюка і двох членів сільської ради був проведений опис майна громадянина с. Лемешівка І.Ф. Рибачка «за несплату сільгосподатку та страховки на 1929/30 рік». На продаж виставлялись: кінь, корова, віз, жито – 3 пуди, овес – 1 пуд, ячмінь – 2 пуди, клуня, хата, поросля, вітряк, плуг [15, арк. 71].

На 10 жовтня на продаж було виставлене майно Т.С. Данилюка, та з причини відсутності покупців торги були перенесені на 11 жовтня. Очевидно, що й у новопризначений день організувати продаж майна не вдалось, тому що з'явилось оголошення про проведення торгів 13 жовтня [15, арк. 63].

Що ж мали продавати? У переліку конфіскованих речей присутні: клуня – 100 крб., хлів – 60 крб., віз, січкаря – 10 крб., чухральня – 5 крб., околотів 6 кіп – 3 крб., пшениця, овес, гречка, ячмінь, сіно... Всього мало бути продано майна на суму 260 крб. Бажаючі купити мали внести завдаток у розмірі 10% вартості майна. Продавалися також віз, двоє коней, корова, вівці, упряж [15, арк. 57, 63, 65]. У власника, отже, забиравось найнеобхідніше майно, вижити без якого було проблематично. В кожному документі присутній підпис представника районної виконавчої влади – уповноваженого по хлібозаготівлях. Таким чином, районна влада уважно стежила й контролювала процеси, що відбувались у селі і, в значній мірі, під її тиском відбувались ці події.

Нищення господарств продовжувалось. 29 жовтня уповноваженим Махнівського РВК по хлібозаготівлі був складений акт про те, що житель с. Лемешівки О.Я. Поліщук «не хотів здати своїх лишків і почав агітувати проти хлібозаготівлі, а також і проти позики індустріалізації, і до комісії кричав». У кінці документа тією ж рукою написано: «Зміст цього акту мені оголошено, в чім і підписуюсь», а далі, іншою рукою, очевидно, Поліщука О., – «Від підпису відмовляюсь» [15, арк. 15]. Невідомо, як надалі склалась доля цього селянина, та, мабуть, не кращим чином.

Конфіскаційна політика продовжувалась і на початку 1930 р. 4 лютого 1930 р., наприклад, на торгах продавалась хата Ф. Чайковського, який «не вніс членських внесків по засипці гамазею СТЗ». Хата, «б на 8, під бляхою», була продана за 62 рублі 50 коп. Гроші були передані Лемешівському сільськогосподарському товариству, якому селянин заборгував 12 пудів зерна [15, арк. 76,78].

Документи свідчать, що інколи торги не відбувались, «позаяк не прибули покупці», і тоді майно відправлялось до району [15, арк. 67]. Залишається відкритим питання про причини неявки покупців. На наш погляд, однією з причин міг бути авторитет серед односельчан господаря майна, і тому ніхто не наважувався чи не хотів за безцінь купувати його речі.

Документи, що збереглись, засвідчують: схожі події та процеси відбувались повсюдно в Україні. Злочинна політика влади знищувала індивідуальне господарство українського селянина. Після конфіскацій відновити своє благополуччя було практично неможливо, адже сім'ї втрачали майно, зароблене важкою працею впродовж багатьох років, втрачали реманент, без якого успішно працювати на землі було неможливо, позбавлялись навіть даху над головою. Партійно-радянські працівники виконували плани хлібозаготівель та винищували

«експлуататорів-куркулів», втілюючи в життя «генеральну лінію» Компартії на створення колгоспів. За переконанням керманічів СРСР, саме вони мали забезпечити країну практично безкоштовним хлібом. Крім того, вирішувалося ще одне надзвичайно важливе для керівництва країни завдання – знищувався «розсадник націоналізму» – українське село.

Отже, з метою реалізації своїх цілей більшовицький режим наприкінці 1920-х рр. приступив до нищення індивідуального господарства селян та створення колгоспів, що мало гарантувати владі повний контроль над виробництвом та розподілом сільськогосподарської продукції. Розпочата у 1928 р. широкомасштабна «ліквідація куркуля як класу», здійснювана шляхом розпалювання «класової боротьби» на селі, принесла результати у вигляді зникнення головного виробника хліба – заможного господаря шляхом його розорення вже у 1929 р. Це був початок кінця українського села і перетворення його у радянський колгосп. На наш погляд, саме тоді розпочалося планомірне свідоме нищення більшовицьким режимом української нації, – економічне, соціальне, культурно-освітнє тощо, – що з повною підставою можна вважати геноцидом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильєв В. Діяльність органів ДПУ УСРР та настрої населення доби «великого перелому» й початку суцільної колективізації (1928-1931 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2012. – № 1. – С.25-45; Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця: Логос, 1997. – 536 с.
2. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. – Київ: Темпора, 2013. 628 с.
3. Петренко В. Більшовицька влада та українське селянство у 20-30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 320 с.
4. Подкур Р.Ю. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 342–356.
5. Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925-1939): монографія / Наталя Радомирівна Романець. – Кривий Ріг: Вид. Р.А.Козлов, 2014. – 456 с.
6. Шульга І. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 років. – Вінниця: ВАТ «Вінницяоблдрукарня», 1997. – 152 с.
7. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. / Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 422 с.
8. Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина. Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. / Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2010. – 367 с.
9. Валерій Васильєв, Лінн Віола. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 р.р.). – Вінниця: «ЛОГОС», 1997. – 536 с.
10. Держархів Вінницької області, ф. П-33, оп. 1, спр. 706. – 87 арк.
11. Держархів Вінницької області, ф. П-29, оп. 1, спр. 373. – 226 арк.
12. Васильєв В. Діяльність органів ДПУ УСРР та настрої населення доби «великого перелому» й початку суцільної колективізації (1928-1931 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2012. – № 1. С. 25-45.
13. Держархів Вінницької області, ф. П-29, оп. 1, спр. 466. – 133 арк.
14. Держархів Вінницької області, ф. П-550, оп. 1, спр. 43. – 30 арк.
15. Держархів Вінницької області, ф. Р-2161, оп. 1, спр. 103. – 84 арк.
16. Держархів Вінницької області, ф. Р-1020, оп. 2, спр. 20. – 294 арк.
17. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933. – / Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 96 с.

Kravchenko P. M. Technologies of the Ukrainian village destruction before and at the beginning of "great change" (on the example of Podillya region).

The article investigates the processes that took place in agriculture of Podillya before and at the beginning of forced collectivization. The author uses archival sources to reveal technologies of destruction of a wealthy farmer – the main manufacturer of bread – through fomenting of «class conflict». The reasons of these processes lie in the grain purchase plans but mostly in purposeful policy of the regime whose aim was the decimation of grain-growing elite of Ukrainian nation. Author concludes that the events of 1928-1929 in Ukrainian agriculture, especially Podillya, mark the beginning of genocide directed against the Ukrainians.

Keywords: collectivization, grain purchases, kulak, dispossession, resistance, struggle, bread.

Кравченко П.Н. Технологии истребления украинской деревни накануне и в начале «Великого перелома» на примере Подолья

В статье исследуются процессы, которые происходили в сельском хозяйстве Подолья накануне и в начале насильственной коллективизации. На базе архивных документов показаны технологии уничтожения состоятельного сельского хозяина – главного производителя хлеба – путем разжигания «классовой борьбы». Причины этого были, кроме хлебозаготовительных планов, в целенаправленной политике режима, целью которой было уничтожение хлебопашеской элиты украинской нации. Согласно выводам автора, события 1928-1929 гг. в сельском хозяйстве Украины, в частности Подолья, стали началом геноцида, направленного противу краинцев.

Ключевые слова: коллективизация, хлебозаготовки, кулак, раскулачивание, сопротивление, борьба, хлеб.